Даніель Дефо

Робінзон Крузо

Я народився 1632 року в місті Йорку{1} в порядній сім’ї, хоч і не корінного походження: батько мій був родом із Бремена{2} й оселився спочатку в Гуллі{3}, де розбагатів торгівлею і звідки згодом, покинувши справи, переїхав до Йорка. Тут він одружився з моєю матір’ю, яка походила з старовинного роду Робінзонів. Мені дали ім’я Робінзон, а прізвище Крейцнер англійці, за своєю звичкою нівечити іншомовні слова, переінакшили на Крузо{4}, тож з часом ми й самі стали зватися й писатися Крузо; так завжди звали мене й мої знайомі.

У мене було два старші брати. Один служив підполковником у Фландрії в англійському піхотному полку{5}, тому самому, яким колись командував славетний полковник Локгарт{6}; брат загинув у битві з іспанцями під Дюнкерком. Що сталося з моїм другим братом, не знаю, як не знали мої батьки, що сталося зі мною.

Оскільки я був у родині третім сином, мене не навчали ніякого ремесла, і тому мені в голову з самого малку заходили химерні думки. Батько, який був дуже старий, подбав, щоб я дістав пристойну освіту — в межах домашнього виховання та провінційної безплатної школи. Він ладив мене на юриста, але я мріяв тільки про море. Ця моя пристрасть призвела до того, що я насмілився піти проти батькової волі, ба навіть проти його наказів, знехтувавши вмовляння та просьби матері й друзів; здавалося, було щось фатальне в моєму покликанні, що штовхало мене до злигоднів, які судилися мені.

Батько, розумна й поважна людина, здогадуючись про мої задуми, серйозно та переконливо застеріг мене. Прикутий подагрою до ліжка, він одного ранку покликав мене до своєї кімнати й заходився палко умовляти: Він спитав, які інші причини, крім простого нахилу до мандрів,

спонукають мене покинути батьківський дім і рід-ну країну, де мені легко вийти в люди й старанністю та працею розбагатіти й жити в добрі та догоді. Вітчизну покидають у гонитві за пригодами або ті, кому нема чого втрачати, або честолюбці, які прагнуть досягти що більшого і зажити слави, беручись до всяких незвичайних та нечуваних справ. Але таке для мене або неприступне, або принизливе. Моє місце — середина, тобто те, що можпа назвати вищим ступенем скромного життя, а воно, як свідчить його довгочасний досвід, краще за будь-яке інше в світі й найпридатніше для щастя, бо людина не знає злиднів та нестатків, тяжкої праці та страждань нижчих класів, її не бентежить пиха, розкоші, честолюбство та заздрощі вищих класів. Наскільки приємне таке життя, можна судити вже з того, що всі інші заздрять йому: адже й королі часто скаржаться на гірку долю народжених для великих справ і шкодують, що доля не знайшла їм місця між двома крайностями — нікчемністю та величчю, і навіть мудрець{7}, який благав небо не посилати йому ні бідності, ні багатства, тим самим свідчив, що золота середина — мірило справжнього щастя.

Досить мені лише придивитися, казав він, і я зрозумію, що всі злигодні припадають на вищі та нижчі класи, найменше ж від них страждають люди скромних достатків, бо доля до них не така зрадлива, як до вищих та нияїчих верств суспільства. Навіть від тілесних та духовних недуг вони страждають менше, ніж ті, у кого хвороби є або природним наслідком пороків, розкошів та надмірностей, або ж важкої праці, нестатків, поганого чи недостатнього харчування. Середнє становище — найсприятливіше для розквіту всіх чеснот, для всіх радощів життя; мир і достаток — його служники; поміркованість, стриманість, спокій, здоров’я, приязність, всілякі розваги, всілякі насолоди — його благословенні супутники. Людина середнього стану тихо й рівно проходить свою життєву путь, не обтяжуючи себе ні фізичною, ні розумовою виснажливою працею; не продається в рабство заради шматка хліба, не страждає, шукаючи виходу з труднощів, які позбавляють душу спокою, а тіло — відпочинку, не мучиться заздрощами й не згоряє на потаємному вогні честолюбства. Всім задоволена, вона легко ковзає по життю, розсудливо користуючись його

радощами, які не залишають гіркого присмаку, відчуваючи себе щасливою й щодня розуміючи це дедалі виразніше та глибше.

Потім батько наполегливо й дуже лагідно почав просити, щоб я не легковажив, не кидався наосліп назустріч нещастям, від яких, здавалось, мене мало вберегти саме моє походження й умови життя. Мені не треба працювати заради шматка хліба; батько подбає, щоб вивести мене на той шлях, який радить мені обрати; а якщо мені не поталанить, то тільки через лиху долю чи власну помилку, і він ні за що не відповідатиме, бо виконав свій обов’язок, застерігши мене від вчинку, який завдасть мені тільки шкоди, — одно слово, коли я лишуся вдома і влаштую своє життя відповідно до його вказівок, він усіляко мені допомагатиме; але хай я не сподіваюся, що він сприятиме моїй загибелі, заохочуючи мене до від’їзду. Наостанок він нагадав мені, для прикладу про мого старшого брата, якого він так само наполегливо переконував не брати участі в Нідерландській війні{8}, але марно: підбурений юнацькими мріями, брат утік до армії і загинув. І хоч, сказав батько, він ніколи не перестане молитись за мене, проте рішуче заявляє, що коли я не відмовлюсь від своїх божевільних намірів, не буде мені господнього благословення. Настане час, коли я пошкодую, що знехтував його пораду, але тоді, може статися, нікому буде прийти мені па поміч.

Я бачив, як під кінець тієї промови (вона була справді пророча, хоч, гадаю, батько й сам цього не знав), рясні сльози потекли у старого по обличчю, надто коли він згадав про мого вбитого брата; а коли батько сказав, що прийде час каяття, але нікому буде допомогти мені, то від хвилювання затнувся, прошепотівши, що його серце крається від болю і він не може більше нічого сказати.

Його слова щиро мене зворушили, та й кого б вони не зворушили? Отож я твердо вирішив покинути думки про від’їзд до чужих країв і залишитися вдома, як того хотів батько. Та, на жаль, через кілька днів од мого рішення не зосталося й сліду: коротше кажучи, щоб уникнути нових настирливих умовлянь батька, я через кілька тижнів надумав утекти з дому. Проте я стримав свій нетерплячий запал і не квапився, а

вибрав хвилину, коли мати, здавалось, була в кращому, ніж звичайно, настрої, і сказав їй, що тільки й мрію про мандрівки до далеких країв, і навіть коли й візьмуся до якоїсь роботи, то мені не вистачить терпіння довести її до кінця, хай краще батько відпустить мене з доброї волі, бо інакше доведеться обійтись без його дозволу. Адже мені вісімнадцять років, вже пізно починати вчитись якогось ремесла; якби я й пішов писарем до нотаріуса, то нізащо не витримав би учнівського строку і втік би від свого наставника в море. А от якби мати поговорила з батьком, щоб він відпустив мене хоч один раз у море: якщо та подорож мені не сподобається, то я, повернувшись додому, вже більше нікуди по поїду і обіцяю подвійним старанням надолужити змарнований час.

Моє прохання дуже розгнівало матір. Вона сказала, що даремно розмовляти на такі теми з батьком: він надто добре розуміє, що саме корисне для мене, і не дасть згоди на те, що може мені зашкодити. їй просто дивно, як я ще можу думати про такі речі після розмови з батьком, який так доброзичливо й лагідно вмовляв мене. Звичайно, коли я хочу занапастити себе, то нема ради, але, безперечно, ні вона, ні батько ніколи не погодяться на мою вигадку; сама ж вона аж ніяк не хоче сприяти моїй загибелі, і я ніколи не зможу сказати, що моя мати, потураючи мені, пішла проти батькової волі. Пізніше я довідався, що хоч мати й відмовилась клопотатись за мене перед батьком, проте переповіла йому нашу розмову. Батько, дуже стурбований, зітхнув і сказав: "Хлопець міг би жити щасливо, залишившись на батьківщині, а коли він подасться до чужих країн, то стане найнещаснішою людиною на світі. Ні, я на це не можу погодитись".

Минув майже рік, перш ніж я вирвався на волю. Протягом усього цього часу я й чути не хотів ні про яку роботу і часто сперечався з батьками, які рішуче стали проти того, до чого мене так дуже поривало. Аж ось одного разу, випадково потрапивши до Гулля і зовсім не думаючи про втечу, я зустрів там приятеля, який збирався пливти до Лондона на кораблі, що належав його батькові. Той приятель заповзявся вмовляти мене вирушити з ним, спокушаючи, за звичаєм моряків, безплатним проїздом. І, не спитавшись ні в батька, ні в матері, не

повідомивши їх жодним словом і полишивши на них самих довідуватись про це як-небудь, не попросивши ні батькового, ні божого благословення, не зваживши ні обставин, пі наслідків, я лихої — бог свідок — години, 1 вересня 1651 року, сів на корабель мого приятеля, що прямував до Лондона. Ніколи, мабуть, напасті молодих шукачів пригод не починались так рано й не тривали так довго, як мої. Не встиг корабель вийти з гирла Гамбера{9}, як подув вітер і на морі знялися страшні хвилі. Я ніколи доти не бував у морі і не можу описати, як мені стало погано і як душа моя жахнулась. Аж тоді я серйозно замислився над своїм учинком і над тим, як справедливо карало мене небо за те, що я так підступно покинув батьківський дім і порушив синівський обов’язок. Усі добрі поради моїх старих, сльози батька та благання матері постали в моїй пам’яті, і сумління, яке ще тоді не встигло зовсім зачерствіти, суворо докоряло мені за нехтування батьківськими порадами і за порушення обов’язків перед богом та батьком.

Тим часом вітер дедалі міцнішав, і на морі знялася буря, хоч її не можна було порівняти з тими, що я багато разів бачив потім, чи навіть з тією, яку мені довелося побачити через кілька днів; але й цього вистачило, щоб приголомшити мене, новачка, зовсім необізнаного в мореплавстві. Кожного разу, коли вставала нова хвиля, мені здавалося, що вона поглине нас, і кожного разу, коли корабель провалювався вниз — у вир чи в безодню, — я вже не вірив, що він коли-небудь вирине знову. Страждаючи від душевних мук, я вкотре вирішував і присягався, що коли бог цього разу врятує мені життя і нога моя. знову ступить на суходіл, я зараз же повернусь до батька і, поки мого віку, не сяду на корабель, що послухаюсь батькових порад і ніколи більше не наражатимусь на таку небезпеку. Лише тепер я збагнув усю мудрість батькових міркувань про золоту середину і зрозумів, як спокійно й затишно прожив він своє життя, не знавши ні бур на морі, ні турбот на березі, — коротше кажучи, я, мов той блудний син{10}, вирішив, розкаявшись, повернутися додому.

Цих розсудливих, тверезих думок вистачило мені, поки лютувала буря ї навіть ще на деякий час. Але наступного дня вітер почав ущухати,

хвилі поменшали, і я став потроху звикати до моря. Однак увесь цей день настрій у мене був дуже серйозний, до того ж я ще не зовсім одужав від морської хвороби; але наприкінці дня розгодинилося, вітер ущух, і настав тихий, чарівний вечір; сонце сіло без хмар; так само зійшло воно й другого дня, і морська гладінь при цілковитому або майже цілковитому безвітрі, вся залита його сяйвом, являла собою чудове видовище, якого я ще ніколи не бачив.

Уночі я дуже гарно виспався, і моя морська недуга пройшла. Я був веселий і милувався морем, яке, ще тільки вчора люте та страшне, так скоро могло вгамуватись і прибрати такого чудового вигляду. І тут, немов навмисне для того, щоб зруйнувати мої добрі наміри, до мене підійшов приятель, який підбив мене їхати разом з ним, і, поплескавши мене по плечу, сказав:

— Ну що, Бобе, як ти почуваєш себе після вчорашнього? Закладаюсь, ти перелякався вчора, коли подув вітрець!

— Нічого собі вітрець! — сказав я. — Страшенний шторм, ось що!

— Шторм? Ну й дивак! — відповів він, — Хіба то шторм? Якби нам доброго корабля та більшого простору, ми того шквалика й не помітили б! Ти ще новачок на морі, Бобе. Гайда, зварімо пуншу й забудьмо про це. Дивись-но, яка чарівна погода!

Щоб скоротити цю сумну частину моєї оповіді, скажу лише, що далі пішло, як завжди в моряків: зварили пунш, я захмелів і в шалі тієї ночі потопив усе своє каяття, всі гіркі роздуми про минуле та всі добрі плани на майбутнє. Одно слово, як тільки вляглася буря й запанувала тиша, як тільки вгамувались мої розбурхані почуття і минув страх, що мене поглинуть хвилі, так мої думки повернулись у старе річище і я забув усі клятви, всі обіцянки, що давав собі в годину відчаю. Правда, часом я ніби отямлювався, тверезі думки знов обсідали мене, але я гнав їх геть, боровся з ними, як з нападом хвороби, і за допомогою вина та веселого

товариства переборов їх; через п’ять чи шість днів я здобув над своєю совістю таку перемогу, якої тільки може бажати собі юнак, що зважився не звертати на неї уваги. Але на мене чекало ще одне випробування: як і завжди в таких випадках, провидіння хотіло відібрати в мене останнє виправдання; і справді, якщо цього разу я не зрозумів, що саме воно визволило мене з біди, то наступне випробування було таке, що й найзапекліший негідник із нашої команди не зміг би не визнати, що небезпека була страшна і врятувалися ми тільки дивом.

На шостий день по відплитті ми прийшли на Ярмутський рейд. Після шторму безперервно дув слабкий зустрічний вітер, і тому ми посувались дуже повільно. В Ярмуті нам довелось кинути якір і простояти при супротивному, південно-західному вітрі сім чи вісім днів. За цей час до Ярмутського рейду з Ньюкасла{11} прийшло чимало суден, бо вони тут звичайно чекають ходового вітру, щоб увійти в Темзу.

Ми, проте, не стояли б так довго і ввійшли б у річку з припливом, якби вітер не був такий свіжий, а днів через п’ять ще не подужчав. А втім, Ярмутський рейд{12} вважається такою ж надійною стоянкою, як і гавань, якорі й канати у нас були міцні, отож наші матроси зовсім не турбувались і навіть не думали про небезпеку й, за звичаєм моряків, бавили час, відпочиваючи та розважаючись.

Але на ранок восьмого дня вітер посилився, і довелось оголосити аврал, прибрати стеньги і міцно закріпити все потрібне, щоб корабель утримався на рейді. Опівдні знялась велика хвиля, почалася сильна хитавиця, хвилі захльостували бак, корабель кілька разів зачерпнув бортом води, і разів зо два нам здалося, що нас зірвало з якоря. Тоді капітан наказав віддати запасний якір, і таким чином ми держалися проти вітру на двох якорях, витравивши канати до кінця.

Тим часом розходився страшний шторм.{13} Жах та подив проступили тепер навіть на обличчях досвідчених моряків. Кілька разів я чув, як сам капітан, проходячи повз мене то з каюти, то в каюту, тихо бурмотів: "Господи, згляньсь на нас! Ми загинемо! Всім нам кінець!"

Проте він пильно стежив за роботою моряків і вживав усіх заходів, щоб урятувати свій корабель. Перші хвилини переполоху приголомшили мене: я нерухомо лежав у своїй каюті внизу й навіть не знав до пуття, що відчував. Мені важко було вернутися знов до покаянних думок після того, як я рішуче зневажив їх; мені здавалося, що смертний жах минув назавжди, що й ця буря, як і перша, щасливо мине. Але повторюю, коли сам капітан, проходячи повз мене, пробурмотів, що всі ми загинемо, я страшенно перелякався. Я вибіг із каюти на палубу; ніколи не бачив я такої лиховісної картини: морем ходили величезні вали з гору заввишки і кожні три-чотири хвилини перекидалися на нас. Коли я, набравшись духу, роззирнувся навкруги, мене пойняв жах. На двох важко навантажених кораблях, які стояли неподалік нас на якорі, обрубали всі щогли. Хтось із матросів крикнув, що корабель, який стояв за півмилі від нас попереду, пішов на дно. Ще два судна зірвало з якорів і понесло у відкрите море напризволяще — обидва були вже без щогл. Менші судна трималися краще, бо їм легше було маневрувати, але двоє чи троє з них теж понесло в море, і вони промчали повз нас, згорнувши всі вітрила, крім одного носового клівера.

Надвечір штурман і боцман підступили до капітана з проханням дозволити їм зрубати фок-щоглу. Капітан довго опирався, але боцман почав доводити, що фок-щоглу не можна залишати, бо судно потоне, і він погодився. Коли зрубали фок-щоглу, грот-щогла почала хитатись і так розгойдувати судно, що довелося зрубати і її і тим зовсім очистити палубу.

Можете собі уявити, що тоді переживав я, цілковитий новачок у морському ділі, якого недавно так настрахали маленькі хвилі. Проте якщо після стількох років пам’ять мене не зраджує, боявсь я тоді не смерті, стократ жахливіше було усвідомлення, що я передумав покаятися й повернувся до своїх колишніх клятих химер, і ця гризота, посилена жахом перед бурею, доводила мене до такого розпачу, змалювати який просто неможливо. Але найгірше було ще попереду. Буря скаженіла й далі з такою силою, що, за словами самих моряків, їм ніколи не траплялось бачити нічого подібного. Судно в нас було міцне,

ало перевантажене, і тому глибоко сиділо у воді й дуже гойдалось, а моряки раз у раз кричали, що ми от-от будемо "кілювати". Мабуть, для мене було й краще, що я не зовсім розумів значення цього слова, аж поки не попросив його пояснити. Однак шторм чимдуж лютішав, і я побачив таке, що побачиш нечасто: капітан, боцман і ще кілька чоловік, розсудливіших за інших, молились, бо корабель будь-якої хвилини міг піти на дно. На додаток до всіх наших страждань, один із матросів, який серед ночі спустився в трюм подивитись, чи все гаразд, крикнув, що судно дало течу, а хтось інший сповістив, що вода піднялася на чотири фути. Всім наказали стати до помпи. Коли я почув цей заклик, серце моє похололо, і я, як сидів на койці, так і впав навзнак. Але матроси розштовхали мене, сказавши, що хоч досі з мене користі не було, однак тепер я можу, як і всі, відкачувати воду. Я підвівся, підійшов до помпи й ревно взявся до праці. Тим часом кілька дрібних суден, навантажених вугіллям, не змігши встояти проти вітру, знялися з якорів і вийшли в море. Коли вони проминали нас, капітан наказав стрельнути з гармати, щоб сповістити про біду, в яку ми потрапили. Я не зрозумів, чому стріляють, і подумав, що наше судно розбилося чи сталося щось інше, не менш жахливе. Я перелякався так, що зомлів. Але в такі хвилини кожен дбає лише про власне життя, і ніхто не звернув на мене уваги і не поцікавився, що скоїлося зі мною. Один із матросів став до помпи на моє місце і відсунув мене ногою, вирішивши, що я мертвий; минуло чимало часу, поки я прийшов до пам’яті.

Ми працювали не покладаючи рук, а вода в трюмі все піднімалась. Було очевидно, що корабель має потонути, і хоч шторм почав трохи вщухати, але судно ніяк не могло продержатися на воді, поки ми ввійдемо в гавань, і капітан і далі стріляв із гармат, сподіваючись на допомогу.

Якесь суденце, що стояло попереду нас, нарешті зважилося спустити шлюпку, щоб зарадити нам. Наражаючись на велику небезпеку, шлюпка підійшла до нас, але ні ми не могли дістатися до неї, ні вона — пристати до нашого корабля, хоч матроси гребли щосили, важачи своїм життям заради нашого порятунку. Наші матроси кинули їм

з корми канат з буйком, витравивши його на велику довжину. Після багатьох марних і небезпечних спроб веслярам пощастило впіймати кінець каната. Ми підтягли шлюпку під корму, і всі до одного спустилися в неї. Не було чого й думати про те, щоб дістатися до їхнього судна; через те ми одностайно вирішили гребти за вітром, намагаючись по змозі тримати до берега. Наш капітан обіцяв чужим матросам, що заплатить за шлюпку хазяїнові, якщо вона розіб’ється об берег. Отже, почасти за вітром, почасти на веслах, ми прямували на північ до Вінтертон-Несса{14}, поступово наближаючись до землі.

Не минуло й чверті години, як ми покинули корабель, коли він почав занурюватись у воду на наших очах; і тут я нарешті зрозумів, що значить "кілювати". Мушу признатись, що, почувши крики матросів про загибель судна, я майже не мав сили глянути на нього, бо відтоді, як я зійшов, або, краще сказати,.коли мене спустили в шлюпку, серце моє ніби завмерло від страху і думок про те, що чекало на мене попереду.

Поки матроси щосили веслували, скеровуючи шлюпку до берега, ми могли бачити (бо щоразу, як шлюпку виносило на гребінь хвилі, нам видно було берег), що там зібрався великий натовп, люди метушилися, готуючись допомогти нам,.коли ми підійдемо ближче. Та ми посувались повільно й досягли землі, тільки проминувши вінтертонський маяк, де коло Кромера{15} берег повертав на захід і де його виступи трохи стримували силу вітру. Тут ми пристали і, не без великих труднощів, але всі непошкоджені вибрались на берег і пішли пішки до Ярмута, де нас зустріли дуже сердечно, як людей, що зазнали лиха: магістрат виділив нам добрі житла, а місцеві купці та судновласники дали досить грошей, щоб ми могли добратися на наш розсуд до Лондона або до Гулля.

Якби мені тоді стало глузду вернутись до Гулля, до батьківського дому, я був би щасливий, а мій батько, мабуть, як у євангельській притчі, заколов би для мене відгодоване теля;{16} але він дізнався про мій порятунок лише через багато часу після того, як до нього дійшла чутка, що корабель, на якому я плив, загинув на Ярмутському рейді.

Та моя лиха доля штовхала мене далі з настирливістю, якій не можна було опиратись; і хоч не раз я чув тверезий голос розуму, що кликав мене повернутись додому, але вчинити так мені бракувало сили. Не знаю, як це назвати, і не буду запевняти, що якесь таємне непереборне веління робить нас знаряддям власної загибелі, навіть коли ми бачимо її перед собою і йдемо до неї з розплющеними очима, проте безперечно, що тільки моя нещаслива доля, якої я не міг уникнути, примусила мене діяти всупереч тверезим міркуванням та доказам кращої частини мого єства і знехтувати дві явні пересторогі, які я одержав, щойно ступивши на новий шлях.

Син власника нашого корабля, мій приятель, який намовив мене тоді втекти, посмирнішав тепер більш за мене. Коли він уперше заговорив до мене в Ярму ті (а це сталося через два чи три дні, бо нас поселили нарізно), я помітив, що тон його змінився. В дуже похмурому настрої, хитаючи головою, він спитав, як я почуваю себе. Пояснивши своєму батькові, хто я такий, він розповів, що я пустився в цю подорож на спробу, маючи намір в майбутньому об’їздити весь світ. Старий, звернувшись до мене, поважно й стурбовано мовив:

— Юначе! Вам ніколи більше не слід вирушати в море. Те, що сталося з вами, очевидна й певна ознака, що вам не судилося бути мореплавцем.

— Чому, сер? — запитав я. — Хіба ви теж ніколи більше не плаватимете?

— Це інша річ, — відповів він, — Плавати — мій фах, мій обов’язок, а ви пустилися в море задля спроби. От небо й дало вам покуштувати того, що вас чекає, коли стоятимете на своєму. Може, й наш корабель загинув через вас, як фарсійський корабель через Йону{17}. Будь ласка, — додав він, — скажіть, хто ви і що саме заохотило вас пуститись у море?

Тоді я розказав йому дещо про себе. Ледве я скінчив, як він чомусь вибухнув гнівом.

— Чим я завинив, — вигукнув він, — що цей нещасний потрапив на мій корабель? Ніколи в житті, навіть і за тисячу фунтів, не погоджусь я пливти в одному кораблі з тобою!

Звісно, він був дуже схвильований, засмучений втратою корабля і перебрав міру. Пізніше ми мали спокійну розмову, і він наполегливо переконував мене вернутись до батька й не випробовувати провидіння, бо в цьому, що сталось, я мушу бачити перст божий.

Послухайте, юначе, — закінчив він, — якщо ви не повернетесь додому, то, запевняю, всюди, куди б ви не поїхали, вас переслідуватимуть нещастя і невдачі, аж поки справдяться слова вашого батька.

Незабаром ми розстались; мені нічого було йому заперечити, і більше я його не бачив. Куди він поїхав з Ярмута, не знаю; я ж мав трохи грошей і подався до Лондона суходолом. І в Лондоні, і дорогою туди я раз по раз боровся сам з собою, не знаючи, яку мені обрати життєву путь — повернутись додому чи знов піти в плавання.

Повертатись під батьківську стріху мені не дозволяв сором, який перемагав найвагоміші докази мого розуму; мені ввижалось, як усі наші сусіди глузуватимуть з мене, що я буду посміховиськом не тільки в очах батьків, а й усіх знайомих. Відтоді я часто спостерігав, яка нелогічна й непослідовна людська природа, надто замолоду: відкидаючи міркування, якими треба було б керуватись у подібних випадках, люди соромляться не гріха, а каяття; соромляться не вчинків, за які їх справедливо можна назвати безумцями, а соромляться взятися за розум й вести поважне, розсудливе життя.

Я вагався досить довго, не знаючи, що робити і як жити далі. Про повернення додому не могло бути й мови, а тим часом спогади про мої нещастя поступово блякли, разом з ними слабшав і так слабкий голос розуму, який радив повернутись до батька, і скінчилося тим, що я геть відкинув думки про повернення й почав мріяти про нову подорож.

Та сама лиха сила, яка примусила мене втекти з батьківського дому, яка навіяла мені безглуздий замір забагатіти, блукаючи білим світом, і так задурила мені голову цими химерами, що я був глухий до всіх добрих порад, до умовлянь і навіть до батьківської заборони, — та сама сила, кажу я, хоч би яка вона була, спонукала мене до найнерозважливішого з моїх учинків: я сів на корабель, що відпливав до берегів Африки, чи, як по-простому висловлюються наші моряки, "у рейс до Гвінеї"{18}.

На превеликий жаль, вирушаючи на пошуки пригод, я не наймався на судно матросом; мені, певне, довелося б тоді працювати трохи більше, зате я навчився б морської справи і з часом міг би стати штурманом або помічником капітана, коли не самим капітаном. Але така вже була в мене доля — з усіх можливих шляхів я вибирав найгірший. Так і тут: в моєму гаманці водилися грошенята, на мені було пристойне вбрання, і звичайно я приходив на судно як джентльмен, тому нічого там не робив і нічого не навчився.

У Лондоні я відразу попав у гарне товариство; можна сказати, що мені поталанило, бо з такими розбещеними юнаками, яким я був тоді, це не часто трапляється: диявол ніколи не пропускає нагоди наставити їм свою пастку. Але зі мною сталось інакше. Я познайомився з одним капітаном, який недавно ходив до берегів Гвінеї; а що той рейс був дуже вдалий, він вирішив направитися туди знову. Йому подобалося моє товариство, бо я був тоді досить приємним співрозмовником, і, дізнавшись про мою мрію побачити світ, він запропонував мені поїхати з ним, сказавши, що це мені нічого не коштуватиме і що я буду його застільним товаришем. Якщо ж я візьму з собою товари на продаж, то, може, мені пощастить і я ще матиму добрий зиск.

Я погодився; заприятелювавши з цим капітаном, людиною чесною та щирою, я вирушив з ним у плавання, взявши з собою невеликий вантаж, і, завдяки безкорисливості мого друга — капітана, заробив чимало грошей. Послухавшись його порад, я закупив на сорок фунтів стерлінгів різних брязкалець та дрібничок. Ці сорок фунтів я зібрав з допомогою своїх родичів, з якими листувався і які, напевне, умовили мого батька чи, скоріше, матір допомогти мені хоч невеличкою сумою у моїй першій торговельній справі.

То була моя єдина, можна сказати, вдала подорож, і то завдяки некорисливості й чесності мого друга, під чиїм керівництвом я, крім того, набув чимало знань із математики та з навігації, навчився вести корабельний журнал, робити спостереження і взагалі узнав багато такого, що конче потрібно знати морякові. Йому було приємно вчити мене, а мені — вчитись. Одно слово, за час цієї подорожі я зробився моряком і купцем: за свій товар я вторгував п’ять фунтів дев’ять унцій золотого піску, а за нього, повернувшись до Лондона, одержав майже триста фунтів стерлінгів. Удача сповнила мене честолюбними мріями, які згодом довершили мою загибель.

Але навіть і в цьому плаванні я зазнав чимало знегод, і, головне, весь час прохворів, схопивши жорстоку тропічну пропасницю через надто жаркий клімат, бо узбережжя, де ми здебільшого торгували, лежить між п’ятнадцятим градусом північної широти і екватором.

Отож я став купцем і торгував з Гвінеєю. На велике нещастя, мій друг капітан, вернувшись додому, помер. Я вирішив знову вирушити до Гвінеї і сів на те саме судно, яким командував тепер помічник померлого капітана. То була найнещасливіша подорож, яка будь-коли судилася людині. Правда, я взяв з собою менше ніж сто фунтів стерлінгів із набутого капіталу, віддавши двісті фунтів на збереження вдові мого покійного друга, яка розпорядилася ними дуже сумлінно, але в дорозі мене спіткали страшні лиха. Почалося з того, що якось на світанку на наш корабель, який ішов саме на Канарські острови чи, точніше, між Канарськими островами та Африканським континентом, несподівано

напав турецький пірат із Сале{19}. Він погнався за нами під усіма вітрилами. Ми теж поставили стільки вітрил, скільки могли витримати наші реї та щогли, але, пересвідчившись, що розбійник наздоганяє нас і за кілька годин неминуче наздожене, приготувались до бою. Корабель наш мав дванадцять гармат, а пірат — вісімнадцять. Близько третьої години пополудні він наздогнав нас, але, замість підійти з корми, помилково підійшов з борту. Ми навели па піратське судно вісім гармат і випалили. Тоді воно відійшло трохи далі, відповівши перед тим на наш вогонь не тільки гарматними, а й рушничними пострілами з двохсот рушниць, бо на тому судні було чоловік двісті. А втім, у пас нікого не зачепило, всі наші матроси трималися дружно. Пірат приготувався до нового нападу, а ми — до нової оборони. Підійшовши цього разу з другого борту, він узяв нас на абордаж, чоловік з шістдесят вдерлися на палубу й насамперед узялися різати вітрила та рубати снасті. Ми зустріли їх рушничним вогнем, закидали дротиками, підпаленими скриньками з порохом і двічі виганяли їх з палуби. Однак наш корабель був уже дуже пошкоджений, троє з наших матросів були забиті, а восьмеро поранені. Щоб скоротити цю сумну частину моєї оповіді, я відразу скажу, що ми змушені були здатись, нас узяли в полон і відвезли до Сале, мавританського морського порту.

Повелися зі мною не так жахливо, як я сподівався спершу. Мене не відвезли, як решту, у глиб країни до султанового двору{20}, бо капітан розбійницького корабля залишив мене в себе, — адже я був молодий, спритний і міг добре працювати. Ця разюча зміна долі, що обернула мене з купця на злиденного раба, була просто приголомшливою, і я згадав батьківські пророчі слова про те, що настане час, коли нікому буде виручити мене з біди; от ці слова й справдилися, думав я, господня десниця покарала мене, і я безповоротно загинув. Та ба! Мої нещастя тоді тільки починались, як це буде видно з дальшої розповіді.

Оскільки мій новий господар, чи, точніше, пан узяв мене до свого дому, то я сподівався, що, виходячи знову в море, він забере й мене. Я був певен, що рано чи пізно його спіймає якийсь іспанський чи португальський корабель і визволить мене з полону. Однак мої надії

незабаром розвіялись, бо, відпливши, він лишив мене доглядати його невеликий садок і виконувати всяку чорну роботу, яку звичайно покладають на рабів; а повернувшись додому, він наказав мені ночувати в каюті й доглядати судно.

Там я думав тільки про втечу, проте жоден із способів, які я вигадав, не давав мені хоч маленької надії на успіх. Та й важко було на щось сподіватися: я нікому не міг довіритись, ніхто не міг мені допомогти — там не було жодного невільника англійця{21}, ірландця чи шотландця; отож протягом двох років я хоч і часто тішився мріями про волю, але не знайшов слушної нагоди здійснити свій задум.

Аж на третій рік один надзвичайний випадок знову наштовхнув мене на думку про втечу. Якось мій господар затримався вдома довше, ніж звичайно, і не готував свого корабля до відплиття, бо, як я чув, йому бракувало грошей. Він постійно раз або двічі на тиждень, а гарної погоди й частіше, виходив у море на корабельному півбаркасі рибалити. За веслярів він брав мене та ще хлоп-ця-мавра, і ми розважали його, як уміли. Я показав себе таким вправним у рибальстві, що він іноді посилав мене з хлопцем — Мареском{22}, як вони звали його — під наглядом дорослого мавра, свого родича, наловити риби для столу.

Одного погідного ранку ми вирушили на риболовлю, але, пропливши милі півтори, опинилися в такому густому тумані, що згубили з очей берег і стали гребти навмання. Працювали ми веслами весь день і всю ніч, а на ранок побачили, що випливли у відкрите море, бо, замість триматися берега, відійшли від нього щонайменше на шість миль. Кінець кінцем ми добулися додому з великими труднощами і не без ризику, бо вранці знявся досить свіжий вітер, до того ж ми знемагали від голоду.

Навчений цією пригодою, наш господар вирішив бути надалі обачнішим і сказав, що ніколи більше не вийде рибалити без компаса і припасу харчів. Він залишив собі баркас з нашого корабля і тепер наказав своєму корабельному тесляреві, теж невільникові-англійцеві,

збудувати в середній частині цього баркаса невеличку рубку або каюту, як на баржі. Позаду рубки він велів залишити місце для одного матроса, який стернуватиме і орудуватиме гротам, а попереду — для двох, щоб ставити та згортати решту вітрил, з яких клівер приходився над дахом каюти. Вона була низенька, дуже затишна і досить простора, щоб у ній можна було спати трьом і поставити стіл і шафки для хліба, рису, кави та для пляшок з тими напоями, які, на його думку, згодилися б у плаванні.

Ми часто ходили рибалити на цьому баркасі, а що я став дуже здібним рибалкою, то господар ніколи не виїздив без мене. Одного разу він запросив покататися чи порибалити, точно й не пригадую, двох чи трьох поважних мавpів. Готувався він дуже старанно, ще звечора відіславши на баркас багато більше харчів, ніж звичайно. Він наказав мені взяти три рушниці, порох та заряди, бо їм хотілося не тільки порибалити, а й постріляти птахів.

Я зробив усе, як він наказував, і другого ранку чекав на чисто вимитому баркасі, готовому для прийому гостей, з піднятими вимпелами та прапором. Невдовзі господар прийшов сам і сказав, що гості відклали поїздку через якусь нагальну справу. Мені, маврові та хлопчикові він звелів, як звичайно, вийти в море наловити риби на вечерю йому та друзям і зараз же привезти її додому. Я послухався.

Отут мені знову блиснула давнішня думка про втечу. Тепер я мав .суденце, і щойно господар пішов, я почав готуватись — проте не для риболовлі, а в дальню путь, хоч не тільки не знав, а навіть не уявляв, куди податися: будь-яка дорога була для мене добра, аби тільки визволитися.

Спершу я мусив переконати мавра, що нам треба запастись їжею, бо невільникам не годиться споживати хазяйські харчі. Він згодився зі мною й приніс на баркас великий кошик з сухарями і три глечики прісної води. Я знав, де стоїть у господаря ящик з винами (судячи з наліпок на пляшках — здобич з якогось англійського корабля), і, поки мавр порався

на березі, я переправив усі пляшки на баркас і поставив у шафку, ніби вони ще раніше були приготовлені для господаря. Я приніс також велику грудку воску, фунтів п’ятдесят вагою, клубок мотузки, сокиру, пилку та молоток. Усе це потім стало нам у великій пригоді, особливо віск, з якого ми робили свічки. Я вигадав ще одну хитрість, на яку спіймався простодушний мавр. Його ім’я було Ізмаїл, але всі називали його Малі чи Мулі. Я сказав йому:

— Мулі, на баркасі у нас є хазяйські рушниці. Чи не міг би ти роздобути трохи пороху та дробу? "Може, ми підстрелили б кілька алькамі (птах, подібний до наших куликів). Господар тримає порох і дріб на кораблі, я знаю.

— Гаразд, я принесу, — відповів він і приніс велику шкіряну торбу з порохом (вагою фунтів півтора, як не більше) та другу з дробом, фунтів п’ять чи шість; захопив він також і кулі. Усе це ми склали в баркас. Крім того, у хазяйській каюті знайшлося ще трохи пороху, який я пересипав в одну велику пляшку — з тих, що стояли в шафці, — переливши з неї рештки вина в іншу. Призапасши отак усе потрібне для подорожі, ми вийшли з гавані рибалити. У сторожовій вежі біля входу до гавані{23} знали, хто ми, і не звернули на нас уваги. Відійшовши від берега не далі як на милю, ми згорнули вітрило і почали рибалити. Вітер був північно-північно-східний, що не відповідало моїм планам: якби він дув з півдня, я напевне міг би допливти до берегів Іспанії або принаймні до Кадікса; однак звідки б він не дув, я твердо вирішив утекти з цього жахливого місця, здавшись на ласку долі.

Порибаливши деякий час і нічого не впіймавши — я навмисне не витягав вудки, коли в мене клювала риба, щоб мавр нічого не бачив, — я сказав:

— Тут нам не щастить, господар буде незадоволений. Треба відійти далі.

Не підозрюючи підступу, мавр погодився й поставив вітрила, бо сидів на носі баркаса. Я стернував і, коли баркас відійшов ще милі на три у відкрите море, ліг у дрейф ніби для того, щоб рибалити. Потім, передавши стерно хлопчикові, я підійшов до мавра ззаду, нахилився, наче роздивляючись щось під ногами, несподівано вхопив його за поперек і викинув за борт. Він зараз же виринув, бо плавав, мов корок, і почав благати, щоб я взяв його на баркас, обіцяючи поїхати зі мною хоч на край світу. Він плив так швидко, що незабаром наздогнав би нас, тим більше, що вітру майже не було. Тоді я кинувся до каюти, схопив рушницю і, наставивши на нього, сказав, що не зроблю йому ніякої шкоди, коли він дасть мені спокій.

— Ти добре плаваєш, — вів я далі, — на морі тихо, і ти легко дістанешся до берега; я тебе не чіпатиму. Але спробуй лише підпливти до баркаса, я враз прострелю тобі голову, бо твердо вирішив визволитися з рабства.

Тоді він повернув до берега і, напевно, щасливо туди добрався — плавав він чудово.

Я міг би викинути хлопчика, а мавра, взяти з собою, але не ризикував покластися на нього. Коли мавр відплив, я обернувся до хлопчика, якого звали Ксурі{24}, і сказав:

— Ксурі! Якщо ти будеш мені вірний, я зроблю з тебе велику людину, а коли ти не погладиш свого обличчя на знак того, що не зрадиш мене, тобто не присягнешся бородою Магомета та його батька, то я й тебе кину в море.

Хлопчик усміхнувся, дивлячись мені просто в обличчя, й відповів так щиро, що я не міг йому не повірити. Він поклявся у відданості, запевняючи, що поїде зі мною хоч на край світу.

Поки мавр, пливучи, не зник з моїх очей, я прямував у відкрите море, лавіруючи проти вітру; я робив це навмисне, щоб показати, ніби, ми йдемо до Гібралтарської протоки (як, очевидно, й подумала б кожна розумна людина). Та й кому б спало на думку, що ми збираємося на південь, до тих справді варварських берегів, де цілі полчища негрів у своїх човнах оточили і вбили б нас; де, варто лише ступити на землю, і нас пожерли б хижі звірі або ще безжальніші дикі істоти в людській подобі?

Але щойно почало сутеніти, я змінив курс і став керувати на південь, ухиляючись трохи на схід, щоб не дуже віддалятись від берега. Дув свіжий прохолодний вітер, море було спокійне, і ми йшли так добре, що другого дня о третій годині пополудні, коли попереду вперше показалася земля, опинились не менше як за півтораста миль на південь від Сале, далеко за межами володінь марокканського султана й~усіх інших тамтешніх володарів; в усякому разі, ми не бачили жодної людини.

Але я набрався такого страху у маврів, і так боявся знову потрапити їм до рук, що не хотів ні спинятись, ні приставати до берега, ні кидати якір. Сприятливий вітер дув п’ять днів, а потім змінився на південний, і я подумав, що коли за нами й гналися, то тепер уже переслідувачі, певне, мусили відмовитися від погоні; отож я зважився підійти до берега й став на якір у гирлі якоїсь маленької річки. Що то була за річка, де саме вона протікала, в якій країні, у якого народу й під якою широтою — я не мав уявлення. Я не бачив людей на березі та й не прагнув побачити; мені треба було запастися прісною водою. Ми ввійшли в цю річку надвечір і вирішили смерком дістатися вплав до берега й оглянути місцевість. Та як тільки стемніло, ми почули з берега такі жахливі звуки, такий шалений рев, гавкання та виття диких звірів, що бідолашний хлопець мало не вмер від переляку й почав благати мене не виходити на берег, доки не розвидниться.

— Гаразд, Ксурі, — відповів я, — але вдень ми, може, побачимо там людей, які ще небезпечніші, ніж леви.

— А ми бах-бах рушниця, — сказав він сміючись, — вони тікай.

Невільники-англійці навчили Ксурі ламаної англійської мови. Я був радий, що хлопець такий веселий і, щоб ще більше його підбадьорити, дав йому склянку вина з хазяйських запасів. Зрештою, його порада була непогана, і я погодився. Ми кинули наш маленький якір і, причаївшись, простояли всю ніч тихо. Кажу — "причаївшись", тому що ми зовсім не спали: години через дві-три після того, як ми кинули якір, на березі з’явилися величезні тварини — які саме, ми не знали. Вони заходили у воду, плескалися, борсалися, очевидно, щоб освіжитись, і при тому гидко верещали, ревли та вили; я ще зроду не чув нічого схожого.

Ксурі страшенно перелякався, — та, правду кажучи, я теж, — але обидва ми перелякалися ще більше, коли почули, що одне з цих страховищ пливе до нашого баркаса. Ми не бачили його, але з того, як воно відсапувалось та пирхало, могли зробити висновок, що це була люта тварина страшенного розміру. Бідолашний Ксурі вирішив, що це лев (може, й лев, не знаю), і крикнув, що треба вибрати якір і пливти звідси.

— Ні, Ксурі, — відповів я, — ми тільки ще попустимо канат з буйком і відійдемо далі в море; туди вони за нами не поженуться.

Та не встиг я це сказати, як побачив невідомого звіра на відстані якихось двох весел від баркаса. Я трохи сторопів, але потім кинувся до каюти, схопив рушницю, і щойно я вистрелив, як звір повернув назад і поплив до берега.

Не можна змалювати, які моторошні зойки, рев та виття розляглися на березі й далі, на суходолі, коли пролунав мій постріл. Мабуть, ці тварини ніколи досі не чули такого звуку. Я переконався, що нам нема чого й думати висідати на берег уночі, та й удень теж, бо потрапити до рук дикунів не краще, ніж потрапити до левиних чи тигрячих пазурів; принаймні цього ми боялися не менше.

Так чи так, тут чи в іншому місці, а нам треба було зійти на берег, бо на баркасі вже не залишилося ні пінти води. ,Але знов-таки заковика була в тому, де і як висісти. Ксурі сказав, що, коли я пущу його з глеком на берег, він спробує знайти й принести прісну воду. А коли я спитав його, чому піде він, а не я, і чому б йому не лишитись у баркасі, хлопець відповів так щиро, що я полюбив його назавжди.

— Якщо там дикуни, — сказав він, — вони їсти мене, а ти тікати.

— Тоді, Ксурі, — відповів я, — підемо разом, а якщо там дикуни, ми їх повбиваємо, і вони не з’їдять ні тебе, ні мене.

Я дав хлопчикові сухарів і ковток вина з хазяйських запасів, про які вже згадував; потім ми підгребли ближче до берега й пішли вбрід, узявши з собою тільки зброю та два глечики для води.

Я не хотів заходити надто далеко від берега, щоб не спускати баркаса з очей, боячись, коли б річкою, за течією, не спустились до нас у своїх пірогах дикуни; але тут хлопець, помітивши низинку — приблизно за милю від берега, — поквапився туди з глечиком. Незабаром я побачив, що він біжить назад. Подумавши, що його переслідують дикуни чи він перелякався якогось хижака, я кинувся йому на допомогу, але, підбігши ближче, побачив, що на плечах у нього щось висить. Виявилось, він забив звірка, схожого на нашого зайця, тільки іншої масті і з довшими ногами. Ми раділи здобичі, та й м’ясо було дуже смачне; але ще більше мене потішила звістка, що Ксурі знайшов добру прісну воду й не зустрів дикунів.

Пізніше виявилось, що даремно ми так турбувалися про воду: в тій самій річці, де ми стояли, тільки трохи вище, куди не досягав приплив, вода була зовсім прісна, і, наповнивши глечики, ми влаштували бенкет з забитого зайця й приготувались їхати далі, так і не знайшовши в цій місцевості ніяких слідів людини.

Я вже побував у цих краях і знав, що Канарські острови і острови Зеленого Мису лежать недалеко від материка. Але, не маючи приладів для спостережень, я не міг визначити, на якій ми широті, і не знав точно чи, у всякому разі, не міг згадати, на якій широті розміщені ці острови, тому й невідомо було, де їх шукати і коли саме повернути у відкрите море, щоб припливти до них; інакше я легко знайшов би котрийсь із островів. Я сподівався, що, пливучи попід берегом, дістанусь до тієї частини країни, де англійці провадять берегову торгівлю, зустріну яке-небудь англійське купецьке судно, і воно нас підбере.

За моїми розрахунками, ми перебували тепер навпроти берегової смуги, що тягнеться між володіннями марокканського султана та країною негрів; це пустельна, безлюдна місцевість, де водяться лише дикі звірі. Боячись мавpів, негри покинули її й пішли далі на південь, а маври не збиралися заселяти ці неродючі землі. Але найпевніше, що й тих і тих розлякали тигри, леви, леопарди та інші хижаки, яких тут сила-силенна. Маври використовують цей край лише для полювання, на яке вибираються цілими арміями в дві або три тисячі чоловік; то й не дивно, що впродовж майже ста миль ми бачили вдень лише пустельну, безлюдну місцевість, а вночі не чули нічого, крім виття та реву диких звірів.

Двічі в денну пору мені здалось, ніби я бачу Тенеріфський пік, найвищу вершину гори Тенеріф на Канарських островах. Я навіть пробував вийти в море, сподіваючись дістатися туди, але обидва рази зустрічний вітер і надто високі для мого судна хвилі примушували мене повернути назад, і я вирішив додержуватись свого попереднього задуму й пливти понад берегом.

Після того як ми покинули гирло річки, мені ще кілька разів довелося приставати до берега, щоб набрати води. Якось ранком ми кинули якір під захистом досить високого мису; ми чекали повного припливу, що вже починався, щоб підійти ближче до берега; Ксурі, мабуть, зіркіший за мене, гукнув мене стиха і сказав, що нам краще відійти від берега.

— Дивись, яке чудовисько ген там на згірку міцно спить.

Я глянув, куди він показував, і справді побачив чудовисько. То був величезний лев, який лежав на схилі берега в затінку скелі, що нависла над ним.

— Ксурі, — сказав я, — іди на берег і убий його.

Хлопець перелякано глянув на мене й відповів:

— Я його вбити? Та він мене з’їсть одним ротом.

Він хотів сказати: одним ковтком. Я не став перечити, велів тільки не ворушитись і, взявши найбільшу рушницю, майже такого самого калібру, як мушкет, зарядив її двома шматками свинцю й чималою порцією пороху; в другу я заклав дві великі кулі, а в третю (у нас були три рушниці) — п’ять менших. Звівши першу рушницю й націливши звірові в голову, я вистрілив; але він лежав, прикривши морду лапою, і тому заряд влучив йому в лапу, перебивши кістку над коліном. Звір рикнув і підхопився, але зараз же впав на перебиту лапу, тоді знову підвівся на трьох лапах, і тут пролунало таке жахливе ревіння, якого я не чув зроду. Трохи здивований тим, що не влучив йому в голову, я негайно взяв другу рушницю, вистрілив навздогін звіру, який пошкандибав геть від берега, і на цей раз улучив, куди цілив. Я з приємністю побачив, що лев упав і, стиха ревучи, почав сіпатися у передсмертних корчах. Тут Ксурі набрався духу і став проситися на берег.

— Гаразд, іди, — погодився я.

Хлопець стрибнув у воду і поплив, тримаючи в одній руці рушницю. Підійшовши впритул до лева, він добив його одним пострілом, приставивши дуло рушниці звірові до вуха.

Здобич була гарна, але не їстівна, і я дуже жалкував, що ми змарнували три заряди. Але Ксурі сказав, що хоче дечим поживитися від убитого лева, і, коли ми повернулись на баркас, попросив у мене сокиру.

— Нащо? — спитав я.

— Відрубати йому голова, — відповів Ксурі.

Проте відрубати голови Ксурі не зміг, а відрубав лише лапу й приніс її з собою. Лапа була величезна.

Мені спало па думку, що шкура лева може нам знадобитись, і я вирішив оббілувати хижака, якщо зможу. Ми з Ксурі підійшли до лева, але я не знав, як підступитися до діла. Ксурі був куди спритніший за мене. Ця робота забрала в нас цілий день, але нарешті шкура була знята. Ми розтягли її на даху каюти; за два дні сонце просушило її, і згодом вона правила мені за постіль.

Після цієї зупинки ми ще днів десять чи дванадцять прямували на південь, заощаджуючи наші припаси, що помітно зменшувались, і. сходили на берег лише по прісну воду. Я мав намір дійти до гирла Гамбії{25} чи Сенегалу, тобто якомога ближче до Зеленого Мису, де сподівався зустріти якесь європейське судно: я знав, що інакше не зможу визначити правильного курсу, і мені доведеться або блукати, розшукуючи острови, або загинути тут серед негрів. Мені було відомо, що всі європейські судна, куди б вони не пливли — до. берегів Гвінеї, до Бразилії чи Ост-Індії, — проминають Зелений Мис або острови під тією ж назвою. Одно слово, моя доля й саме життя залежали від того, чи я зустріну якийсь корабель.

Протягом десяти днів я прагнув лише до цієї єдиної мети; поступово я спостеріг, що узбережжя заселене: в двох чи трьох місцях, пропливаючи мимо, .ми бачили людей, що стояли на березі{26} й дивились на нас. Ми також помітили, що вони були чорні й зовсім голі.

Одного разу я хотів був зійти до них на берег, але Ксурі, мій мудрий порадник, сказав: "Не йди, не йди!" Проте я став триматися ближче до берега, щоб можна було заговорити з ними. Вони довго бігли берегом слідом за баркасом. Я помітив, що вони були беззбройні, крім одного, який мав у руці довгу, тонку палицю. Ксурі сказав, що це спис і що дикуни кидають списи дуже далеко і надзвичайно влучно, тому я близько не підпливав і пробував порозумітися з ними на мигах, пояснюючи, що нам потрібна їжа. Вони почали показувати, щоб я зупинив баркас, і тоді вони принесуть м’яса. Тільки-но я спустив вітрило і ліг у дрейф, як двоє тубільців побігли кудись і менше як за півгодини принесли два шматки в’яленого м’яса й трохи якогось зерна, що росте в їхній місцевості. Ми не знали, що це було за м’ясо і яке зерно, але згодилися все це прийняти. Та тут виникло нове питання — як забрати до себе ці речі. Я боявся висідати на берег до дикунів, а вони так само боялись нас. Нарешті вони знайшли вихід, безпечний для нас і для них: поклали харчі на землю і, відійшовши якомога далі, стояли там, поки ми перенесли все на баркас, а тоді знову вернулись на те саме місце.

Ми жестами подякували їм, бо не мали чим заплатити. Але тут-таки випала нагода зробити їм велику послугу. Не встигли ми відійти від берега, як з гір вибігли два величезні звірі і, женучись, як нам здавалось, один за одним, кинулись до берега. Може, то самець переслідував самку, чи вони просто гралися, а чи гризлись — ми не могли розібрати, як не могли б і сказати, чи таке часто трапляється в тих краях, чи то був надзвичайний випадок.

Мабуть, останнє припущення вірогідніше, бо, по-перше, хижаки рідко показуються вдень, а по-друге, ми помітили, що люди па березі, а надто жінки, страшенно перелякалися. Тільки той чоловік, що тримав спис або дротик, залишився на місці, решта ж пустилися навтіки. Проте звірі мчали до моря, не звертаючи на негрів уваги. Вони кинулись у воду й почали плавати, ніби прибігли сюди розважатись. Нарешті один підплив до баркаса досить близько, але я був напоготові, швидко зарядив рушницю й наказав Ксурі зарядити дві інші. Ледве підплив він на рушничний постріл, як я вистрілив і влучив йому в самісіньку голову.

Звір одразу пішов під воду, але незабаром виринув і поплив до берега, то занурюючись, то знову з’являючись на поверхні. Очевидно, він боровся зі смертю, захлинаючись водою і стікаючи кров’ю від завданої йому смертельної рани і пустився духу саме перед тим, як вибратись на берег.

Не можна передати, як здивувалися бідолашні тубільці, почувши гуркіт і побачивши вогонь рушничного пострілу; декотрі мало не вмерли з переляку й попадали на землю, наче мертві. Але побачивши, що звір потонув, а я роблю знаки підійти ближче, вони підбадьорились і ввійшли у воду, щоб витягти звіра. Я знайшов його по плямах крові на воді і, зашморгнувши його вірьовкою, перекинув один кінець неграм, а ті витягли здобич на берег. Виявилося, що це леопард рідкісної породи з плямистою шкурою надзвичайної краси. Негри вражено здіймали руки, не розуміючи, чим я забив його.

Другий хижак, переляканий звуком та спалахом пострілу, вихопився на берег і втік у гори, звідки обидва вони з’явилися; здаля я не міг розгледіти, який то звір. Помітивши, що неграм кортить поласувати м’ясом убитого леопарда, я вирішив зробити так, ніби вони дістали його від мене в подарунок. Я показав знаками, що віддаю його, і вони були дуже вдячні. Вони негайно взялися до роботи і без ножів, орудуючи тільки загостреними шматочками дерева, оббілували мертвого звіра так швидко й спритно, як ми не зробили б цього й ножем. Негри запропонували м’яса й мені, проте я відмовився, показуючи, що дарую його їм, і знаками попросив собі тільки шкуру, яку вони залюбки віддали. Крім того, вони принесли мені новий, ще більший запас провізії, і я взяв її, хоч і не знав, що то була за їжа. Далі я на мигах попросив у них води; простягти глек, я перекинув його догори дном, показуючи, що він порожній і що його треба наповнити. Вони відразу ж гукнули щось своїм: прийшли дві жінки з величезною глиняною посудиною, випаленою, очевидно, на сонці, і поставили її, як і харчі, на землю. Я послав Ксурі на берег з усіма глеками, і він наповнив усі три водою. Жінки були зовсім голі, як і чоловіки.

Маючи тепер запас коріння, якогось зерна та води, я покинув гостинних негрів і протягом ще одинадцяти днів плив у тому самому напрямі, не наближаючись до берега, поки миль за дванадцять-п’ятнадцять спереду побачив вузьку смугу землі, що виступала далеко) в море. Погода була тиха, і я звернув у відкрите море, щоб обігнути цю косу. Коли ми порівнялись з її краєм, я виразно побачив миль за шість від берега з боку моря ще смугу землі і зробив цілком слушний висновок, що вузька коса — Зелений Мис, а земля, що видніється вдалині — острови Зеленого Мису. Але до них було далеко, і я не знав, що робити, — я розумів, що, коли налетить свіжий вітер, я, мабуть, не допливу ні до мису, ні до островів.

Замислившись над цією дилемою, я ввійшов на хвилинку до каюти й сів. Ксурі, який замінив мене біля стерна, раптом закричав: "Хазяїне, хазяїне! Вітрило! Корабель! Дурний хлопець так перелякався, що мало не збожеволів, уявивши, нібито за нами женеться один із кораблів нашого папа. Але я знав, як далеко ми втекли від маврів, тож був певний, що вони нам не страшні. Вибігши з каюти й побачивши корабель, я відразу визначив, що він португальський і прямує, як я спершу подумав, до берегів Гвінеї по невільників. Однак, придивившись уважніше, я пересвідчився, що судно йде в іншому напрямі й не збирається наближатись до берега. Тоді я поставив усі вітрила й повернув у відкрите море, вирішивши будь-що почати з ним переговори.

А втім, я незабаром зрозумів, що, навіть ідучи повним ходом, ми не встигнемо зблизитися з кораблем і він промине нас, перш ніж ми подамо йому сигнал; ми робили, що могли, і коли я вже почав зневірюватись, нас, очевидно, побачили з палуби у підзорну трубу і прийняли за човен з якогось загиблого європейського судна. Корабель згорнув частину вітрил, щоб дати мені змогу підійти ближче. Це мене підбадьорило. У пас був кормовий прапор нашого колишнього пана, і я почав вимахувати ним на знак нещастя, крім того, вистрілив із рушниці. На кораблі побачили прапор і дим від пострілу, але самого пострілу не чули; корабель ліг у дрейф, чекаючи, коли ми підійдемо, і приблизно через три години ми Причалили до нього.

Мене спитали, хто я такий, спершу португальською, потім іспанською і французькою мовами, але жодної з них я не знав. Нарешті один матрос, шотландець, звернувся до мене по-англійському, і я сказав йому, що я англієць і втік з полону від маврів із Сале. Тоді мене й мого супутника запросили на корабель з усім нашим вантажем і прийняли дуже ласкаво.

Неможливо висловити, який я відчув. захват, зрозумівши, що нарешті визволився із страшної біди, коли вже й не сподівався. Я відразу ж запропонував капітанові все своє майно за мій порятунок, але він великодушно відмовився, сказавши, що нічого не візьме і що все буде мені повністю повернено по прибутті до Бразілії.

— Я врятував вам життя, — сказав він, — і хотів би тільки одного, а саме: щоб і мене врятували, коли я опинюсь у вашому становищі. А таке завжди може трапитися. До того ж ми йдемо до Бразілії, а вона далеко від вашої батьківщини; ви загинете там з голоду, якщо я заберу у вас ваше майно. Для чого ж тоді я вас рятував? Ні, ні, — додав він, — я довезу вас, сеньйоре інглезе (тобто англієць), до Бразілії безплатно, а цих речей вам стане там на прожиток і на проїзд додому.

Капітан виявився великодушний не тільки на словах, а й на ділі. Він наказав, щоб ніхто з матросів не чіпав моїх речей, взяв їх під особистий нагляд і склав докладний список майна, а список той вручив мені, щоб потім, прибувши до Бразілії, я міг одержати все повністю, аж до трьох глиняних глечиків.

Що ж до мого баркаса, то капітан, побачивши, що він дуже добрий, захотів купити його для свого корабля і запитав, скільки я візьму за нього. Я відповів, що він повівся зі мною так великодушно, що я ні в якому разі не стану призначати ціни за баркас і цілком покладусь на нього. Тоді він сказав, що напише зобов’язання сплатити мені в Бразілії вісімдесят срібних восьмериків{27}, а коли там хто-небудь запропонує мені більшу ціну, то й він дасть більше. Крім того, він просив продати йому Ксурі за шістдесят восьмериків. Мені дуже не хотілося брати цих

грошей, і не через те, що я боявся віддати Ксурі капітанові, а тому, що шкода було продавати в неволю бідолашного хлопця, який так віддано допомагав визволитися мені самому. Коли я поділився своїми міркуваннями з капітаном, він визнав їхню слушність, але порадив не відмовлятись від угоди, кажучи, що зобов’язується дати хлопцеві вільну через десять років, якщо той прийме християнську віру. То вже була інша річ, до того ж і сам Ксурі висловив бажання перейти до капітана, і я віддав його.

Ми дісталися до Бразілії щасливо, після двадцятидводенного плавання увійшовши в бухту Тодос-лос-Сантос, чи то бухту Всіх Святих. Отже, я ще раз урятувався з найбільшої скрути, в яку будь-коли може потрапити людина, і тепер мені залишалося вирішити, що робити з собою далі.

Я ніколи не забуду, як великодушно поставився до мене капітан. Він нічого не взяв з мене за проїзд, повернув мені геть усі мої речі, дав двадцять дукатів{28} за леопардову шкуру й сорок за лев’ячу і взагалі купив усе, що я хотів продати, в тому числі й ящик з вином, дві рушниці й решту воску, частину якого я використав на свічки. Одно слово, я вторгував двісті двадцять восьмериків і, маючи цей капітал, зійшов на бразильський берег.

Невдовзі капітан ввів мене в дім одного свого знайомого — гарної і чесної людини, як і він сам, власника, як там кажуть, "інхеніо"{29}, тобто цукрової плантації з цукроварнею. Я прожив у нього досить довго, дістався певні знання з вирощування цукрової тростини та виробництва цукру. Побачивши, як гарно живеться плантаторам і як швидко вони багатіють, я вирішив просити дозволу оселитись тут назовсім і самому стати плантатором. Разом з тим я міркував, яким чином одержати гроші, що залишилися в Лондоні. Коли мені пощастило дістати бразільське підданство, я на всі свої гроші купив ділянку і заходився складати план своєї майбутньої плантації та садиби, враховуючи той капітал, який мені мали переслати з Англії.

У мене був сусід, португалець із Лісабона, але англієць за походженням, на прізвище Уеллс, становище якого нагадувало моє власне. Я кажу — сусід, бо наші плантації межували, і ми дуже заприятелювали. У мене, як і в нього, обіговий капітал був невеликий, і перші два роки ми ледве могли прогодуватися з наших урожаїв. Але в міру того як земля розроблялася, ми багатіли і на третій рік посадили тютюн та обробили по великій ділянці під цукрову тростину. Але нам обом потрібні були робітники, і тут я зрозумів, як необдумано я вчинив, віддавши Ксурі.

Та ба! За що б я не брався, нічого путнього з моїх планів не виходило. Так сталося й цього разу: я вплутався у справу, яка зовсім не відповідала моєму нахилу і суперечила тому життю, що ради нього я покинув рідний дім і знехтував батьківські поради. Більше того, я сам прийшов до тієї золотої середини, до того вищого ступеня скромного життя, вибрати який радив мені батько і якого я міг би так само досягти, залишившись на батьківщині й не втомлюючи себе блуканням по світу. Чи варто було для цього забиватися за п’ять тисяч миль від батьківщини до чужинців та дикунів, у дику країну, куди ніколи не дійде до мене навіть звістка з тих частин земної кулі, де мене хоч трохи знають!

Отакі гіркі думи обсіли мене в Бразілії. Мені ні з ким було поговорити, хіба що з сусідом; усе робив я власними руками і знай твердив, що живу самотньо, наче на безлюдному острові. Як справедливо покарала мене доля, коли й справді закинула на безлюдний острів, і як корисно було б кожному з нас, порівнюючи своє теперішнє становище з іншим, ще гіршим, пам’ятати, що провидіння будь-коли може змінити нашу долю й показати нам, які щасливі ми були раніше! Повторюю, доля заслужено покарала мене, прирікши до справді самотнього життя на безлюдному острові, до життя, з яким я так несправедливо порівнював своє тодішнє становище, котре, коли б я не кинув розпочатої справи, очевидно, привело б мене до величезного багатства й щастя.

Я певною мірою вже здійснив свої плани щодо плантації, коли мій благодійник — капітан, що підібрав мене в морі, зібрався вертатись на батьківщину. Його судно простояло в Бразілії майже три місяці, поки він чекав нового вантажу й готувався до подорожі. Коли я розказав йому, що в мене в Лондоні є невеликий капітал, він дружньо й щиро порадив:

— Сеньйоре інглезе, — так він завжди мене величав, — дайте мені офіційне доручення і напишіть тій особі, у якої зберігаються ваші гроші. Попросіть, щоб для вас там купили товарів, які мають попит у Бразілії, і надіслали до Лісабона на адресу, яку я дам, а я, коли бог поможе, вернусь і приставлю все вам. Але в нашому житті всяке може статися, тож я радив би на перший раз узяти тільки сто фунтів стерлінгів, тобто половину вашого капіталу. Ризикніть спочатку цією сумою. Якщо матимете зиск, то зможете так само використати й решту капіталу; якщо ж гроші пропадуть, то у вас принаймні залишиться хоч що-небудь у запасі.

Порада була така розумна й щира, що кращої, мабуть, і не придумаєш: отож я не вагаючись видав португальському капітанові офіційне доручення, як він того бажав, і написав листа до вдови англійського капітана, якій колись віддав на схов свої гроші.

Я докладно написав їй про всі мої пригоди: як потрапив у неволю, як утік, як зустрів у морі португальський корабель і як людяно поставився до мене капітан. Наприкінці розповів про своє теперішнє життя і дав потрібні вказівки щодо закупки для мене товарів. Мій приятель — капітан, прибувши до Лісабона, знайшов спосіб через англійських купців переслати в Лондон одному тамтешньому купцеві замовлення на товари, а також лист з докладним описом моїх пригод. Лондонський купець негайно передав обидва листи вдові англійського капітана, і вона не тільки видала необхідну суму, а й переслала від себе португальському капітанові щедрий подарунок за його людяне, співчутливе ставлення до мене.

Лондонський купець, закупивши, за вказівками мого приятеля — капітана, на всі мої сто фунтів англійських товарів, переслав їх йому до Лісабона, а той щасливо приставив їх мені в Бразілію. Крім замовлених товарів, він, на власний розсуд, — бо я ще був надто недосвідчений, щоб подбати про це, — купив і привіз мені різноманітне сільськогосподарське знаряддя та інший реманент, потрібний для роботи на плантації; все це дуже стало мені в пригоді.

Коли мій вантаж прибув, я нестямився з радощів, гадаючи, що майбутнє мені забезпечене. Мій благодійник — капітан витратив і ті п’ять фунтів стерлінгів, які подарувала йому вдова англійського капітана: на ці гроші він привіз мені робітника, найнявши його строком па шість років, а про якесь відшкодування й чути не хотів, і я умовив його лише прийняти невелику паку тютюну мого виробу.

Але це ще було не все. Оскільки мої товари складалися з англійських мануфактур — полотна, сукна та байки — і взагалі з таких речей, які в цих краях особливо цінувались і на які завжди був попит, я розпродав їх з добрим зиском; скажу лише, що вкладений капітал почетверився, і я значно розширив свою плантацію, набагато випередивши бідолашного сусіда, бо передусім купив негра-невільника і найняв ще одного робітника-европейця, крім того, якого капітан привіз мені з Лісабона.

Але зловживання багатством часто призводить до великих нещасть; так було й зі мною. Наступного року справи па плантації йшли успішно, і я мав п’ятдесят великих пак тютюну, крім тих, що роздав сусідам в обмін на речі першої необхідності. Всі ці п’ятдесят пак, кожна вагою сто фунтів, лежали напоготові, чекаючи, коли повернеться корабель з Лісабона. Підприємство моє зростало, але що більше я багатів, то більше з’являлось у моїй голові нездійсненних задумів, тобто, тих, які часто-густо руйнують найкращих ділків. Коли б я задовольнився тим, що мав, то, мабуть, дочекався б життєвих радощів, про які так переконливо казав батько, називаючи їх постійними супутниками тихого, скромного існування. Але мені судилась інша доля: як і раніше, я сам був винний в усіх моїх нещастях. І ніби навмисне для того, щоб збільшити мою

провину і навіяти ще тяжчі думи про мою долю, віддаватись котрим я мав досить часу в моєму сумному майбутньому, всі мої невдачі були виключно наслідком моєї непоборної пристрасті до мандрівок, хоч переді мною відкривалася найяскравіша картина корисного й щасливого життя, коли б я тільки продовжував розпочате, скориставшись усіма благами, якими так щедро обдаровували мене природа та провидіння, і виконував свій обов’язок.

Як і тоді, коли тікав від батьків, я й тепер не був вдоволений. Я відмовився від можливого достатку, а може, й багатства, що мала б дати нова плантація, тільки через те, що мене охопило нерозсудливе й нестримне бажання збагатіти швидше, ніж дозволяли обставини. Отже, я кинувся у таку безодню нещасть, у яку, мабуть, не попадала жодна людина і з якої навряд чи можна було вийти живому та здоровому.

Тепер докладно розкажу, що сталося далі. Проживши в Бразілії майже чотири роки і значно збільшивши вартість своєї плантації, я, цілком зрозуміло, не тільки вивчив іспанську мову, а й познайомився та заприятелював з моїми сусідами — плантаторами, а також з купцями із Сан-Сальвадора{30}, найближчого до, нас порту. Зустрічаючись із ними, я часто розповідав про дві мої подорожі до узбережжя Гвінеї, про торгівлю з тубільцями й про те, як легко там за дрібничку — за якесь намисто, іграшки, ножі, ножиці, сокири, дзеркальця тощо — придбати не тільки золотий пісок, зерно і слонову кістку, але й велику кількість негрів-невільників для роботи в Бразілії{31}.

Мої оповідання вони слухали дуже уважно, особливо коли йшлося про купівлю негрів. За тих часів работоргівля була дуже обмежена й потребувала так званого "асьєнто"{32}, тобто дозволу від іспанського або португальського короля; тому негри-невільники траплялися рідко і коштували силу грошей.

Якось зібралося велике товариство — я, кілька моїх знайомих плантаторів і купців, — і ми жваво бесідували на цю тему. Наступного ранку троє з моїх співбесідників з’явилися до мене й заявили, що, добре

обміркувавши усе сказане мною напередодні, вони прийшли зробити мені таємну пропозицію. Взявши з мене слово, що наша розмова залишиться між нами, вони сказали, що мають на думці послати до Гвінеї корабель; що вони, як і я, мають плантації й нічого не потребують так, як робочих рук; що торгувати певільниками надто непевна справа, і що вони не зможуть відкрито продавати негрів, повернувшись до Бразілії, а тому думають зробити тільки один рейс, потай привезти негрів і розподілити їх між собою для роботи на плантаціях. Питання полягало лише в тому, чи я згоджуся піти до них на корабель судновим прикажчиком, тобто узяти на себе закупівлю негрів у Гвінеї Вони запропонували мені однакову з іншими кількість негрів, причому мені не треба було нічого вкладати в цю справу.

Це була, слід визнати, чудова пропозиція, коли б її зробили людині, що не має власної плантації, яку треба доглядати, в яку вкладено багато грошей і яка з часом обіцяла стати дуже прибутковою. Але для мене, власника такої плантації, кому слід було тільки ще років три-чоти-ри продовжувати розпочате, одержавши з Англії решту своїх грошей, — разом з цим невеличким додатком мій капітал становив би тисячі чотири фунтів стерлінгів і зростав би й далі, — для мене навіть думати про таку подорож було нечуваним безглуздям.

Однак мені судилося бути винуватцем власної загибелі. Як і тоді, коли я не мав сили подолати своїх бродяжницьких нахилів і не послухався добрих порад батька, так і тепер я не міг опиратись зробленій мені пропозиції. Коротше кажучи, я відповів плантаторам, що охоче поїду, коли на час моєї відсутності вони візьмуться доглядати моє майно і розпорядяться з ним за моїми вказівками, якщо я не повернуся. Вони урочисто пообіцяли мені все це виконати, скріпивши пашу угоду письмовим зобов’язанням. Я ж склав формальний заповіт на випадок моєї смерті: єною плантацію та рухоме майно я відписав португальському капітанові, який врятував моє життя, але зробив застереження, щоб половину мого капіталу він відіслав до Англії.

Одно слово, я вжив усіх заходів, щоб зберегти своє рухоме майно й підтримати порядок на плантації. Коли б я виявив хоч частку такої мудрої обачності щодо себе, коли б я так само тверезо судив про те. що повинен і чого не повинен робити, то, певне, не кинув би цього вдало розпочатого діла, не знехтував би такими великими надіями на успіх і не пустився б у море з його повсякчасними небезпеками, не кажучи вже про те, що в мене були особливі підстави сподіватись усякого лиха від майбутньої подорожі.

Але мене квапили, і я сліпо скорився велінням своєї фантазії, а не голосу розуму. Отже, корабель було споряджено, навантажено відповідними товарами, і все влаштовано за взаємною угодою учасників експедиції. Лихої години, 1 вересня 1659 року, я ступив на корабель. Саме того дня, як і вісім років тому, коли я втік від батька та матері в Гулль, — того дня, коли я повстав проти батьківської волі і так безглуздо розпорядився своєю долею.

Наше судно мало щось із сто двадцять тонн місткості: на ньому було шість гармат і чотирнадцять чоловік екіпажу, не рахуючи капітана, юнги та мене. Важкого вантажу у нас не було, і весь він складався з різних дрібних виробів, які звичайно вживають для торгівлі з неграми: із намиста, шматочків скла, черепашок, дзеркалець, ножів, ножиць, сокир тощо.

Того самого дня, коли я ступив на корабель, ми знялися з якоря й попливли на північ вздовж побережжя Бразілії, розраховуючи повернути до африканського берега, коли досягнемо десятого або дванадцятого градуса північної широти: такий був тоді звичайний курс кораблів. Весь час, поки ми держались наших берегів, до самого мису Святого Августина{33}, стояла гарна погода, тільки було дуже жарко. Від мису Святого Августина ми повернули у відкрите море і скоро згубили землю з очей. Ми йшли приблизно на острів Фернандо ді Норонья{34}, тобто на північно-північний схід, залишаючи цей острів з правого борту. На дванадцятий день ми перетнули екватор і, за нашими останніми спостереженнями, були вже під 7°22' північної широти, коли на нас

несподівано налетів жорстокий шквал. То був справжній ураган. Він знявся на південному сході, потім повернув у протилежний бік і нарешті задув з північного сходу з такою страшною силою, що протягом дванадцяти днів ми тільки мчались за вітром і, пустившись напризволяще, пливли туди, куди нас гнала люта стихія. Нема чого й казати, що всі ці дванадцять днів я щохвилини чекав смерті, та й ніхто на кораблі не сподівався, що залишиться живим.

Та мучив нас не тільки жах перед бурею" один з наших матросів помер від тропічної пропасниці, а ще двох — матроса та юнгу — змило в море. На дванадцятий день шторм почав ущухати, і капітан проробив якомога точніші виміри. Виявилось, що ми перебуваємо приблизно під 11° північної широти, але нас віднесло на 22° на захід від мису Святого Августина. Ми були тепер недалеко від берегів Гвіани{35} чи північної частини Бразілії, за річкою Амазонкою, ближче до річки Оріноко{36}, відомішої в тих краях під назвою Великої ріки. Капітан порадився зі мною, куди тримати курс. Оскільки судно дало течу й навряд чи було придатне для далекого плавання, він вважав, що найкраще повернути назад, до берегів Бразілії.

Але я рішуче заперечив. Кінець кінцем, вивчивши карти берегів Америки, ми побачили, що аж до Караїбських островів нам не трапиться жодної заселеної країни, де можна було б знайти допомогу, і тому вирішили йти на Барбадос{37}, до якого, за нашими розрахунками, можна було добратись за два тижні, бо нам довелося б трохи збочити, щоб не потрапити в течію Мексіканської затоки. Отже, до берегів Африки ми пливти не могли, бо корабель треба було лагодити, а екіпаж — поповнити.

Тому ми змінили курс і стали тримати на північно-західний захід, маючи на думці добратись до якогось із островів, що належали Англії, і дістати там допомогу. Але доля вирішила інакше: коли ми досягли 12°18' північної широти, налетів другий шторм; він так само, як і перший, навально погнав нас на захід і відніс так далеко від торговельних шляхів, що якби ми навіть не загинули від розбурханої

стихії, то однаково нас би з’їли людожери, бо вернутись на батьківщину пе було надії.

Якось уранці, коли ми отак бідували, — вітер усе ще не вщухав, — один з матросів вигукнув: "Земля!" — але не встигли ми вибігти з каюти, щоб довідатись, де ми, як наш корабель сів на мілину. Тієї ж миті вода від раптової зупинки ринула на палубу з такою силою, що ми вже вважали себе пропащими: прожогом кинулись ми вниз до закритих приміщень, шукаючи там захисту від морського шумовиння та бризок.

Той, хто ніколи не бував у такому становищі, навряд чи уявить наш відчай. Ми не знали, де ми, до якої землі нас прибило, острів це чи материк, заселений він чи ні. Хоч буря лютувала трохи менше, ніж раніше, ми не мали надії, що наше судно продержиться навіть кілька хвилин, не розбившись ущент, якщо тільки вітер якимсь дивом не зміниться. Словом, ми сиділи, поглядаючи один на одного, будь-якої хвилини чекаючи смерті, і кожен готувався перейти до іншого світу, бо в цьому світі нам уже не було чого робити. Втішало нас тільки те, що, всупереч нашим сподіванням, судно ще не розбилось, і капітан сказав, що вітер починає стихати.

Хоч нам і здалося, що вітер трохи вщух, але корабель так міцно сів на мілину, що не було надії зрушити його з місця. У цьому безпорадному становищі нам залишалось тільки зробити спробу врятувати своє життя будь-якою ціною. Ми мали дві шлюпки: одна висіла над кормою, але під час шторму її розбило об стерно, а потім зірвало й потопило або віднесло в море, отож на неї нічого було розраховувати. Залишилася друга шлюпка, та чи можна буде спустити її на воду — важко було сказати. А проте роздумувати не було часу: кожної хвилини корабель міг розколотись навпіл; дехто говорив навіть, що він уже дав тріщину.

В цю тяжку хвилину помічник капітана підійшов до шлюпки і з допомогою решти матросів перекинув її через борт. Всі ми — одинадцятеро чоловік — спустилися в шлюпку, відчалили й здалися на боже милосердя та на волю шалених хвиль; дарма що шторм помітно

стихав, усе-таки на берег набігали страшенні вали, і море справедливо можна було назвати den wild zee — диким морем, як кажуть голландці.

Тепер наше становище було зовсім безнадійне; хвилі здіймалися так високо, що ми розуміли: шлюпка не витримає і ми неминуче потонемо. Йти під вітрилом ми не могли, бо у нас його не було, та ми й не мали б з нього ніякої користі. Ми гребли до берега з важким серцем, як люди, що йдуть на страту. Всі ми добре знали, що як тільки шлюпка підійде ближче до берега, прибій розтрощить її на тисячу скалок. І, гнані вітром, покладаючись на господнє милосердя, ми налягли на весла, власноручпо наближаючи свою загибель.

Який був перед нами берег — скелястий чи піщаний, крутий чи спадистий, — ми не знали. Єдиною слабкою надією на порятунок була можливість потрапити до якої-не-будь бухточки, затоки чи гирла річки, де хвилі менші і де ми могли б сховатись під берегом з затишного боку. Але спереду не було видно нічого схожого па затоку, і чим ближче ми підходили до берега, тим страшнішою здавалася нам земля, страшнішою навіть за море.

Коли ми відійшли чи, точніше, нас віднесло від корабля милі на чотири, величезний, високий, як гора, вал раптом налетів з корми на нашу шлюпку, ніби щоб останнім ударом припинити наші страждання. Шлюпка вмить перекинулася, ми не встигли навіть скрикнути: "Боже!" — як опинилися у воді, далеко і від шлюпки, й один від одного.

Не можна описати душевне сум’яття, яке охопило мене, коли я занурився у воду. Я дуже добре плаваю, а проте пе зміг відразу виринути й мало не захлинувся. Хвиля ж, підхопивши мене, покотилась далеко в напрямі до берега, розбилась і відлинула назад, залишивши мене на мілкому місці напівмертвим від води, якої я наковтався. Мені вистачило самовладання настільки, що, побачивши суходіл набагато ближче, ніж я думав, я схопився на ноги й мерщій кинувся бігти, намагаючись дібратись до берега раніше, ніж набіжить і підхопить мене друга хвиля, але швидко побачив, що мені від неї не втекти: море йшло

горою й наздоганяло мене, мов розлючений ворог, змагатися з яким я не мав ні сили, ні засобів. Лишалося тільки, затримавши подих, виринути на гребінь хвилі й щосили пливти до берега. Найбільше старався я, щоб хвиля, піднісши мене ще ближче до берега, не захопила мене знову, вертаючись у море.

Наступна хвиля відразу поховала мене футів на двадцять-тридцять під водою. Я відчув, як мене підхопило і з надзвичайною силою та швидкістю помчало до берега. Я затримав подих і поплив за водою, щосили допомагаючи течії. Я вже задихався, коли раптом відчув, що підіймаюсь угору. Незабаром, на велику мою полегкість, мої руки й голова опинились над водою, і хоч секунди за дві налетіла інша хвиля, короткий перепочинок надав мені сили та мужності. Мене знову накрило з головою, але ненадовго. Коли хвиля розбилась і відійшла, я не дав їй потягти себе назад, а поплив до берега і незабаром відчув під ногами дно. Я постояв кілька секунд, щоб відсапатись, і з останніх сил прожогом побіг до берега. Але й тепер я ще не втік від розлюченого моря, воно знову кинулось навздогін за мною. Ще двічі мене підхоплювало й несло далі й далі до берега, який тут був дуже положистий.

Останній вал трохи не став для мене фатальним: підхопивши мене, він виніс чи, точніше, шпурнув мене па скелю з такою силою, що я знепритомнів, ставши зовсім безпорадним. Удар у бік та в груди зовсім забив мені дух, і коли б море знову підхопило мене, я неминуче захлинувся б. На щастя, я прийшов до пам’яті саме вчасно: побачивши, що зараз мене знову накриє хвилею, я міцно вчепився за виступ скелі і, затримавши скількимога подих, вирішив перечекати, поки хвиля спаде. Ближче до берега хвилі були не такі високі, і я, переждавши одну, знову кинувся бігти й опинився так близько від берега, що наступна хвиля хоч і перекотилася через мене, але не могла вже підхопити й винести мене назад у море. Пробігши ще трохи, я, на велику радість, відчув себе на суходолі і, видершись на прибережні скелі, сів на траву. Тут я був у безпеці: море не могло дістати до мене.

Опинившись на березі живим і здоровим, я звів очі до неба й подякував богові за порятунок, хоч кілька хвилин тому я вже втратив був останню надію. Думаю, немає таких слів, якими можна було б правдиво змалювати захоплення і поривання людської душі, врятованої, сказав би я, з самої могили, і я анітрохи не дивуюся тому, що, коли оголошують помилування злочинцеві, який стоїть уже із зашморгом на шиї й от-от має повиснути, то завжди при цьому присутній лікар, щоб пустити йому кров, бо від несподіваної радості у помилуваного може зупинитися серце.

Нежданa радість, як і жаль, вражають розум.

Я ходив по березі, здіймав руки до неба і робив ще тисячу жестів і рухів, яких не можу тепер описати. Все моє єство, якщо можна так висловитися, було перейняте думками про порятунок. Я думав про своїх товаришів, які всі потонули, і про те, що ніхто, крім мене, не врятувався; принаймні нікого з них я більше не бачив; від них не залишилося й сліду, крім трьох капелюхів, одного кашкета та двох непарних черевиків.

Глянувши туди, де на мілині стояв наш корабель, я ледве міг розгледіти його за пінявими валами, — так він був далеко, і сказав собі: "Боже! Яким дивом я вибрався на берег?"

Натішившись думками про порятунок від смертельної небезпеки, я почав роздивлятись навкруги, щоб довідатись, куди потрапив і що маю далі робити. Мій радісний настрій відразу ж підупав, бо я зрозумів, що хоч і врятувався, але не втік від подальших страхів та лих. Я змок до рубця, переодягнутись не було в що; я не мав ні їжі, ні води, щоб підкріпити свої сили — отож я або помру з голоду, або мене роздеруть хижі звірі; і що найгірше — я не мав зброї і не міг ні полювати на дичину, щоб забезпечити себе харчами, ні боронитись від хижаків, які захочуть напасти на мене. Взагалі у мене не було нічого, крім ножа, люльки та бляшанки з тютюном. То було все мов майно. На саму думку про це я впав у такий розпач, що довго бігав, мов божевільний, по березі. Коли

настала ніч, я з завмиранням серця питав себе, що мене чекає, коли тут водяться хижі звірі, адже вони завжди виходять на полювання вночі.

Єдине, що я міг тоді придумати, це вилізти на товсте, гіллясте дерево поблизу, схоже на ялину, але з колючками, і пересидіти на ньому ніч, а коли настане ранок, вирішити, якою смертю краще померти, бо жити тут мені здавалося неможливим. Я пройшов з чверть милі від берега вглиб подивитись, чи немає де прісної води і, на велику радість, знайшов ручай. Напившись і поклавши в рот трохи тютюну, щоб угамувати голод, я вернувся до дерева, виліз на нього й постарався вмоститись так, щоб не впасти заснувши. Потім вирізав для самооборони коротенький сучок, ніби ломачку, сів якнайзручніше і від надмірної втоми міцно заснув. Я спав так солодко, як, гадаю, небагатьом спалося б на моєму місці, і здавалось, ніколи ще не прокидався такий свіжий та бадьорий.

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілось. Погода прояснилась, вітер стих, і море вже не лютувало й не здіймалось. Але мене найбільше вразило те, що вночі корабель принесло припливом з мілини майже до тієї скелі, об яку мене так сильно вдарило хвилею, і тепер він стояв за милю від того місця, де я ночував: тримався він майже рівно, і я вирішив побувати на ньому і врятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей.

Спустившись із свого пристановища на, дереві, я ще раз озирнувся навкруги й найперше побачив нашу шлюпку, що лежала милі за дві праворуч від мене на березі, куди її викинуло море. Я пішов туди, сподіваючись дістатися до шлюпки, але, як виявилось, шлях перепиняла маленька затока чи бухточка з півмилі завширшки. Тоді я повернув назад, бо мені важливіше було потрапити якнайшвидше на корабель, де я сподівався знайти що-небудь для підтримки свого життя.

Пополудні море зовсім заспокоїлось, і відплив був такий низький, що мені пощастило підійти до корабля на чверть милі. І тут я знову відчув напад глибокого горя, бо зрозумів, що ми всі врятувалися б, якби

залишились на кораблі: переждавши шторм, ми щасливо перебралися б на берег, і я не був би, як тепер, такою бідолашною істотою, геть позбавленою людського товариства. На цю думку сльози потекли в мене з очей, але сльозами горю не зарадиш, і я вирішив по змозі дістатися до корабля. Скинувши з себе одежу (день був дуже жаркий), я ввійшов у воду. Проте, підпливши до корабля, я зіткнувся з новою трудністю: як на нього вилізти? Він стояв на мілині, майже весь виступаючи з води, і вчепитись не було за що. Я двічі обплив круг нього і за другим разом помітив канат (дивно, що він не зразу впав мені в очі), який звисав так низько над водою, що мені, хоч і з великими труднощами, пощастило впіймати його кінець і видертись на судно. Корабель дав течу, і в трюмі було повно води, проте він так загруз у піщаній чи, точніше, мулистій мілині, що корма піднялась, а ніс мало не торкався води. Отже, вся кормова частина була вільна від води і жодна з речей там не намокла. Я виявив це відразу, бо, цілком природно, мені насамперед хотілось дізнатися, що саме на кораблі попсувалось і що залишилось непошкодженим. Виявилось, по-перше, що весь запас провізії був сухий; а що мене мучив голод, то я поквапився до комори, набив кишені сухарями{38} і їв їх на ходу, щоб не марнувати часу. В кают-компанії я знайшов пляшку рому і відсьорбнув кілька добрячих ковтків, щоб підбадьоритись для дальшої роботи. Насамперед потрібен був човен, щоб перевезти на берег речі, які могли мені згодитися.

Однак даремно було сидіти склавши руки і мріяти про те, чого я не міг дістати. При потребі ми стаємо винахідниками, і я відразу взявся до праці. На кораблі були запасні щогли, стеньги та реї; з них я вирішив збудувати пліт. Вибравши кілька, легших колод, я перекинув їх через борт, обв’язавши перед тим кожну канатом, щоб їх не віднесло водою. Потім я спустився з корабля, притяг до себе чотири колоди й міцно зв’язав їх між собою з обох кінців, скріпивши згори ще двома чи трьома короткими дошками, покладеними навхрест. Мій пліт чудово витримував мене, але для більшого вантажу був надто легкий. Тоді я знову заходився майструвати й пилкою нашого корабельного теслі розпиляв запасну щоглу на три шматки та приладнав їх до свого плоту. Ця робота вимагала від мене нечуваних зусиль, але бажання запастись

усім потрібним для життя підтримувало мене, і. я зробив те, що за звичайних обставин мені було б понад силу.

Тепер мій пліт був досить міцний і міг витримати чималу вагу. Далі мені треба було навантажити його і вберегти мою поклажу від морського прибою; над цим я роздумував недовго. Насамперед я поклав на пліт усі дошки, які знайшов на кораблі, а на них поставив три матроські скриньки, зламавши в них перед цим замки та спорожнивши їх. Добре зважившн, які з речей найпотрібніші, я відібрав їх і наповнив ними усі три скриньки. В одну з них я склав харчові припаси: рис, сухарі, три головки голландського сиру, п’ять великих шматків в’яленої козлятини, що була на кораблі основною їжею, і рештки зерна для курей, яких ми взяли з собою і давно вже з’їли. То був ячмінь упереміж із пшеницею; на превеликий мій жаль, згодом виявилося, що його попсували пацюки. Я знайшов також кілька ящиків вин і п’ять чи шість галонів рисової горілки, що належала нашому шкіперові. Ящики я поставив просто на пліт, бо в скрині вони б не вмістилися, та й не було потреби їх ховати. Тим часом, поки я робив усе це, почався приплив, і я з жалем побачив, що мій камзол, сорочку і жилет, які я поклав на березі, понесло в море. Тепер у мене лишились тільки полотняні штани до колін та панчохи, яких я не знімав, коли плив до корабля. Це примусило мене поклопотатись про одяг. На кораблі я знайшов його чимало, але взяв тільки те, що було мені в ту хвилину потрібно, бо мене значно більше спокушало багато чого іншого, насамперед робочий інструмент. Після довгих розшуків я знайшов скриньку нашого теслі, і це була справді дорогоцінна знахідка, якої я не віддав би в той час за цілий корабель золота. Я поставив на пліт цю скриньку, навіть не зазирнувши в неї, бо. приблизно знав, які в ній інструменти.

Тепер мені лишалося запастися зброєю та набоями. В кают-компанії я знайшов дві чудові мисливські рушниці і два пістолі, які й переправив на пліт разом з кількома порохівницями, невеликою торбою з дробом та двома старими іржавими шпагами. Я знав, що на кораблі було три бочки пороху, тільки не знав, де їх зберігав наш канонір. Але, пошукавши добре, я знайшов усі три: одна підмокла, а дві були зовсім сухі, і я

перетяг їх на пліт разом із зброєю. Тепер він був досить навантажений, і я почав думати, як мені добратись до берега без вітрила, весел та стерна, — адже найменший порив вітру в одну мить перекинув би всю мою споруду.

Три обставини допомагали мені: перша — рівне та тихе море, друга — приплив, що мав гнати пліт до берега, і третя — невеличкий вітрець, що дув теж до берега. Отже, розшукавши два чи три зламаних весла від корабельної шлюпки і прихопивши ще дві пилки, сокиру та молоток, крім того знаряддя, що було в скриньці, я з цим вантажем пустився в море. З милю мій пліт ішов чудово; я помітив лише, що його відносить від того місця, куди вчора мене викинуло море. З цього я зробив висновок, що там, певне, берегова течія, і що я можу потрапити в якусь маленьку затоку або річку, де мені буде зручно причалити з моїм вантажем.

Сталося так, як я й передбачав. Незабаром спереду показалась маленька бухта, і мене швидко понесло до неї. Я правив як умів, стараючись держатись середини течії.

Але тут я мало не зазнав аварії вдруге, і, якби це сталось, я, їй-право, помер би з горя. Я не знав берегів, і мій пліт несподівано наскочив одним краєм на мілину і дуже перехилився, бо другий край його не мав на що спертись; ще трохи — і весь мій вантаж зсунувся б і впав би у воду. Я щосили підпер спиною та руками свої скриньки й намагався вдержати їх на місці, але, незважаючи на всі мої зусилля, не міг зіпхнути плоту. Не сміючи поворухнутись, я простояв так з півгодини, поки приплив не підняв трохи того краю плоту, що опустився; а трохи згодом вода ще повищала, і пліт сам зійшов з мілини. Тоді я відіпхнувся веслом на середину фарватеру і, здавшись на течію, яка була тут дуже сильна, опинився нарешті в гирлі невеликої річки з високими берегами. Я почав озиратися, шукаючи, де краще пристати; мені не хотілося віддалятись від моря, бо я сподівався побачити коли-небудь на ньому корабель, і тому вирішив улаштуватись якомога ближче до берега.

Аж ось на правому березі я побачив невеличку затоку й скерував до неї свій пліт. З великими труднощами провів я його поперек течії і ввійшов у затоку, впираючись веслом у дно. Але тут я знову мало не потопив усього мого вантажу: берег був такий крутий, що коли б мій пліт наїхав на нього одним краєм, то другий неминуче нахилився б і мій вантаж Потрапив би в небезпеку. Лишалось тільки чекати повного припливу, а поки що, упираючись веслом у дно, я тримався, мов на якорі, біля рівної площадки, гадаючи, що приплив накриє її водою. Так воно й сталося. Ледве я побачив, що води досить (бо мій пліт сидів майже на фут у воді), я підіпхнув його до площадки й там закріпив двома зламаними веслами, встромивши їх у дно з обох боків. Так стояв я, поки не настав відплив, а тоді мій пліт з усім вантажем опинився в безпеці, на березі.

Тепер мені треба було оглянути околиці й вибрати собі зручне місце для житла, де я міг би скласти своє майно, не боячись, що воно пропаде. Я досі не знав, куди потрапив: на континент чи на острів, в заселену чи незаселену країну; не знав, чи загрожують мені хижі звірі чи ні. Приблизно за півмилі від мене був горб, крутий та високий; як видно, він був найвищий у пасмі горбків, що тяг-лось на північ. Озброївшись рушницею, пістолем і порохівницею, я вирушив на розвідку. Коли я з великими труднощами зійшов на вершину горба, то відразу зрозумів свою гірку долю: я був на острові, з усіх боків розлягалося море, і навкруги не видно землі, коли не рахувати кількох скель, що стриміли віддалік, та двох острівців, ще менших за мій, миль за десять на захід.

Я зробив ще одне відкриття: ніде не було видно ні клаптика обробленої землі — острів, за всіма ознаками, був незаселений; може, тут жили хижаки, однак поки що я жодного не бачив; зате птахів була сила-силенна, щоправда, зовсім мені невідомих, і коли мені пізніше траплялось підстрелити котрогось, я не міг визначити з його вигляду, чи він їстівний. Вертаючись назад, я підстрелив величезного птаха, який сидів на дереві край великого лісу. То був, певно, перший постріл, що пролунав там від початку світу. Я ледве встиг вистрілити, як над лісом з криком знялися незліченні зграї птахів різних порід. Кожен кричав по-

своєму, але жоден з тих криків не нагадував відомих мені криків. Забитий мною птах, як мені здалося, був різновид нашого яструба: він дуже скидався на яструба і забарвленням пір’я, і формою дзьоба, лише кігті в нього були значно коротші. М’ясо птаха смерділо падлом і було неїстівне.

Задовольнившись цими відкриттями, я вернувся до плоту й заходився переносити речі на берег; це забрало в мене решту дня. Як і де влаштуватись на ніч, я не знав, а лягти просто на землю боявся, не маючи певності, що мене не загризе який-небудь хижак, хоч, як я переконався згодом, цей страх був безпідставний.

Облюбувавши на березі місце для ночівлі, я обгородив його з усіх боків скриньками та ящиками, а всередині зробив щось подібне до куреня. Щодо їжі, то я досі не знав, як добуватиму її, бо, крім птахів і двох якихось звірят, схожих на нашого зайця, які вискочили з лісу на звук мого пострілу, ніякої живності я тут не бачив.

Тепер я почав міркувати, як забрати з корабля все, що там лишилось і що могло мені придатись, — насамперед реї, вітрила тощо. Я вирішив, коли ніщо не перешкодить, зробити ще один рейс на корабель. А знаючи, що перший же шторм розіб’є його вщент, я вирішив відкласти всі інші справи, поки не перевезу на берег усього, що зможу взяти. Я став радитися — сам із собою, звісно, — чи брати мені пліт. Це здалося мені непрактичним, і, дочекавшись відпливу, я пустився в путь, як і першого разу. Тільки тепер я роздягся в курені, залишившись у самій спідній картатій сорочці, полотняних підштанках та пантофлях на босу ногу.

Як і першого разу, я видерся на корабель канатом, потім спорудив новий пліт; але, навчений вже досвідом, зробив його не таким неповоротким, як перший, і легше навантажив. І все-таки я перевіз на ньому багато корисних речей: по-перше, все, що знайшлося в припасах нашого теслі: два чи три мішки з великими й дрібними цвяхами, велику викрутку, десятків два сокир, а головне, таку корисну річ, як точило.

Потім я взяв кілька речей з комори нашого каноніра, в тому числі три залізні ломи, два барила з рушничними кулями, сім мушкетів, ще одну мисливську рушницю, трохи пороху, великий лантух з дробом і рулон листового свинцю. Але свинець був такий важкий, що я не мав сили підняти його й спустити на пліт.

Крім перелічених речей, я забрав з корабля весь знайдений одяг, запасне вітрило, гамак та кілька постель. Усе це я навантажив на пліт і, па велике своє задоволення, перевіз на берег непошкодженим.

Я трохи побоювався, щоб за час моєї відсутності які-не-будь хижаки не знищили моїх харчових запасів; але, вернувшись на берег, я не побачив ніяких слідів непроханих гостей. Тільки на одній скриньці сиділо якесь звірятко, схоже на дику кішку; коли я підійшов ближче, воно відбігло вбік, зупинилось, присіло на задні лапи й спокійнісінько дивилось мені просто в вічі, ніби показуючи, що хоче познайомитись зі мною. Я націлився на нього з рушниці, але воно, не здогадуючись про небезпеку, нітрохи не злякалось і навіть не ворухнулось. Тоді я кинув йому шматок сухаря, хоч і не дуже міг бути марнотратним, оскільки мої харчові запаси були невеликі. Проте я дав йому той шматочок, і воно підійшло, обнюхало сухар, з’їло його, задоволено облизалося й глянуло на мене, ніби сподіваючись ще одного. Та я подякував за честь і більше нічого йому не дав; тоді воно пішло собі геть.

Приставивши на берег другу партію вантажу, я хотів був відкрити бочки з порохом і попереносити його частинами, оскільки бочки були надто важкі та великі. Однак спершу я заходився споруджувати невеликий намет із вітрила та жердин, які вирубав для цього в лісі. До намету я переніс усе, що могло попсуватись від сонця та дощу, а навколо нагромадив порожні ящики та бочки на випадок несподіваного нападу людей чи звірів.

Вхід до намету я загородив зокола великою скринею, поставивши її боком, а зсередини заклав дошками; далі розстелив На землі постіль, в головах поклав два пістолі, а коло себе — рушницю і ліг. З того дня, як

розбився корабель, я вперше лежав на постелі. Від великої втоми я міцно проспав до самого ранку, бо минулої ночі спав дуже мало і весь день працював, вантажачи речі з корабля на пліт, а потім перевозячи їх на берег.

Мабуть, ні в кого не було такого величезного складу різних речей, як тоді у мене. Але мені все було мало: поки корабель був цілий і стояв на тому самому місці, поки на ньому залишалася хоч єдина річ, якою я міг скористатись, я вважав за потрібне поповнювати свої запаси. Щодня під час відпливу я вирушав на корабель і що-небудь привозив з собою. Найщасливішою була моя третя поїздка: я розібрав усі снасті, взяв з собою всі мотузки та канати, що могли вміститись на плоті, величезний клапоть запасної парусини, що зберігався для лагодження вітрил, та бочку з підмоклим порохом, яку я минулого разу залишив на кораблі. Нарешті я переправив на берег геть усі вітрила — від першого до останнього; тільки мені довелось порізати їх на шматки й перевозити частинами; як вітрила вони були вже непридатні, і вся їхня цінність для мене полягала в парусині.

Але найбільше я зрадів ось з чого. Після п’яти чи шести таких поїздок, коли я думав, що на кораблі вже немає більше чим поживитись, я несподівано знайшов велику бочку з сухарями, три баклаги рому, ящик цукру й барило чудової крупчатки. Це була приємна несподіванка. Я більше не розраховував знайти на кораблі якусь провізію, гадаючи, що решта запасів підмокла. Сухарі я вийняв із бочки й потроху переніс на пліт, загортаючи в парусину. Все це пощастило мені перевезти на берег непошкодженим.

Другого дня я зробив ще одну поїздку. Забравши з корабля всі речі, які під силу підняти одній людині, я взявся до канатів: порізавши їх на шматки такої довжини, щоб мені було не дуже важко справитися з ними, я перевіз на берег два канати і швартов. Крім того, я взяв з корабля всі залізні частини, які тільки міг відокремити. Потім, обрубавши реї на блінді й на бізані, я спорудив новий, більший пліт, навантажив його всіма цими важкими речами й пустився назад. На цей раз щастя

мене зрадило: пліт був такий незграбний і такий перевантажений, що керувати ним було дуже важко. Увійшовши в бухточку, де на березі лежала решта мого майна, я не зумів провести його так добре, як раніше; пліт перекинувся, і я впав у воду з усім своїм вантажем. Щодо мене, то лихо було невелике, бо це трапилось недалеко від берега, але мій вантаж, принаймні значна частина його, пропав, головне — залізо, яке дуже придалося б мені; за ним я найбільше жалкував. Коли вода спала, я повитягав на берег майже всі шматки каната й кілька шматків заліза, правда, па превелику силу: мені довелося пірнати за кожним шматком, і я дуже втомився. Потім я щодня відвідував корабель і щоразу забирав усе, що міг добути.

Я жив на березі вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки в змозі перетягти пара людських рук. Коли б тиха погода тривала далі, я певен, що перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирушив на корабель. Під час попередніх рейсів я так ретельно обшукав нашу каюту, що мені вдавалось, ніби там нічого вже не зосталось; але зараз мені впала в очі шафка з двома шухлядами — в одній були три бритви, великі ножиці і з десяток добрих ножів та виделок, а в другій — гроші, почасти європейською, почасти бразільською срібною та золотою монетою, всього до тридцяти шести фунтів стерлінгів.

Я посміхнувся, побачивши ці гроші: "Непотрібний мотлох! — сказав я вголос. — Навіщо ти мені тепер? Ти й того не вартий, щоб підняти тебе з землі. Всю цю купу золота я ладен віддати за будь-який із цих ножів. Мені нема що з тобою робити; тож залишайся там, де лежиш, і йди на дно морське, як створіння, чиє життя не варто рятувати!" Однак, трохи поміркувавши, я вирішив узяти гроші з собою і загорнув їх у шмат парусини. Потім подумав, чи не зробити нового плоту, та поки збирався, нахмарило; вітер, що дув з берега, почав міцнішати і за чверть години став зовсім свіжим. Мені спало на думку, що при береговому вітрі пліт мені непотрібний і що треба поспішати на берег, поки море ще не дуже

розбурхалось, бо інакше я й зовсім не зможу вибратись. Отож я спустився у .воду й поплив. Чи то через вагу речей на мені, чи то через те, що доводилося боротися із течією, в мене ледве вистачило сил перепливти невелику смугу води, що відокремлювала корабель від бухточки. Вітер швидко міцнішав і ще до початку відпливу перейшов у справжній шторм.

Однак на той час я був уже вдома, в безпеці, з усіма моїми скарбами й лежав у наметі. Буря лютувала всю ніч, і коли на ранок я визирнув з намету, від корабля не залишилося й сліду! Спершу це прикро вразило мене, але я втішився думкою, що, не марнуючи часу й не шкодуючи сил, добув звідти усе, що могло мені придатись; коли б я навіть мав більше часу, мені вже майже не було б чого брати з корабля.

Я не думав більше ні про корабель, ні про те, що на ньому лишилось, хоч вітер міг іще пригнати до берега які-небудь уламки. Так воно потім сталося, але користі від усього того мені було мало.

Тепер мене найбільше непокоїло, як захистити себе від дикунів, якщо такі з’являться, та від хижаків, якщо вони водяться на острові. Я дуже довго думав, як це зробити і як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи нап’ясти на землі великий намет. Кінець кінцем вирішив зробити й те, і друге. Мабуть, варто розповісти, як це я робив, і описати моє житло.

Незабаром я пересвідчився, що обране мною місце по годиться для поселення: то була низина біля самого моря, з багнистим грунтом і, напевне, шкідлива для здоров’я. А головне, поблизу не було прісної води. Тому я вирішив пошукати іншого місця, здоровішого й придатнішого для житла.

Разом з тим я хотів додержати кількох умов, конче для мене потрібних: по-перше — здорова місцевість і прісна вода, про що я вже згадував; по-друге — захисток від спеки; по-третє — безпека від

хижаків, як двоногих, так і чотириногих, і, нарешті, по-четверте, з моєї оселі має бути видно море, щоб не втратити нагоди визволитись, коли б бог послав який корабель, бо мені не хотілось зрікатися надії на порятунок.

Після довгих пошуків я нарешті знайшов невелику рівну галявину на схилі високого горба, під стрімкою прямовисною, мов стіна, кручею, так що зверху мені ніщо не загрожувало. У цій стіні була невелика заглибина, ніби вхід до печери, але ніякої печери чи проходу в скелі не було.

Ось на цій зеленій галявині, перед самою заглибиною, я й вирішив нап’ясти намет. Площадка мала завширшки не більше як сто ярдів, а завдовжки — приблизно вдвоє більше, а в мене перед дверима розлягався немов моріжок, у кінці якого горб дуже нерівно спускався в низину, до моря. Лежала ця місцина на північно-західному схилі горба й була в холодку цілий день, поки сонце пе досягало південного заходу, де воно звичайно сідає в тих широтах.

Перше ніж поставити намет, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і, отже, з двадцять — діаметром.

У це півколо я понабивав у два ряди міцних кілків, загнавши їх так глибоко, що вони стояли твердо, як палі. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п’ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

Проміжки між кілками я заповнив до самого верху шматками канатів, узятими з корабля, поклавши їх рядами один на один. Зсередини я укріпив огорожу рядом під-порок із кілків на два з половиною фута завдовжки. Огорожа вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу і сил; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх на площадку та забивати в землю.

Дверей у загорожі я не зробив, а перелізав через частокіл за допомогою короткої драбини. Ввійшовши до себе, я забирав драбину і, почуваючи себе надійно відгородженим від усього світу, міг спокійно спати вночі, що за інших умов, як мені здавалось, було б. неможливо. А проте, як виявилось пізніше, всі ці запобіжні заходи проти уявних ворогів були непотрібні.

На превелику силу я перетягав до себе в цю загороду, чи фортецю, всі свої багатства: харчі, зброю та запаси, про які розповів уже вище. Потім я поставив великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже сильні. Намет я зробив подвійний, тобто нап’яв спочатку менший, а над ним більший, який накрив брезентом, взятим на кораблі разом з вітрилами.

Тепер я спав уже не на підстілці, кинутій просто на землю, а в дуже зручному гамаку, що належав колись помічникові капітана.

До намету я переніс харчові припаси і все, що могло попсуватися від дощу, і коли тільки моє добро було сховано всередині огорожі, я щільно забив отвір, через який заходив і виходив, і став користуватися приставною драбиною.

Заклавши огорожу, я заходився копати в горі печеру. Каміння й землю я виносив крізь намет у двір і зробив таким чином усередині огорожі насип на півтора фута заввишки. Печера була якраз за наметом і правила мені за льох.

Потрібно було чимало зусиль і днів, щоб закінчити всю цю роботу. За цей час багато іншого відвертало мої думки і трапилося кілька пригод, про які я хочу розповісти. Якось, коли я тільки збирався ставити намет і копати печеру, несподівано набігла темна хмара, ринула злива, блиснула блискавка і вдарив страшний грім. У цьому, звичайно, не було нічого особливого, і мене не так злякала сама блискавка, як думка, що промайнула в моїй голові швидше за блискавку: "Мій порох!" У мене

завмерло серце, коли я подумав, що один удар блискавки може знищити весь мій порох, від якого залежить не тільки моя безпека, а й можливість добувати собі їжу. Мені навіть у голову не прийшло, що в разі вибуху я вже, напевне, ніколи б про це не дізнався.

Цей випадок справив па мене таке велике враження, що, як тільки минула гроза, я відклав на якийсь час усі роботи по влаштуванню й зміцненню житла, а взявся робити торбинки та ящики. Я вирішив розподілити порох на невеликі частини й зберігати потроху в різних місцях, щоб він не вибухнув весь відразу і самі ці частини не могли зайнятись одна від одної. На цю роботу я витратив майже два тижні. Всього пороху в мене було фунтів двісті сорок, і поділив я його щонаймеше на сто частин. За бочку з намоклим порохом я не турбувався і тому поставив її в свою печеру, чи "кухню", як я її подумки називав. Торбинки і ящики я сховав у розколинах скель, куди не проходила вогкість, і дуже ретельно позначив кожне місце.

У перервах між цими заняттями я принаймні раз на день виходив з рушницею, щоб розважитись, підстрелити яку дичину і познайомитися з природними багатствами острова. Першого ж разу я зробив відкриття, що на острові водяться кози, і дуже зрадів, та, на великий жаль, кози були страшенно боязкі, чуйні й такі прудконогі, що підійти до них було найважчою річчю в світі. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що рано чи пізно підстрелю одну з них, що й сталося згодом. Вистеживши місця, де вони збираються, я помітив таке: якщо кози були на горі, а я — в долині, все стадо злякано тікало геть; якщо ж я був на горі, а кози паслись у долині, вони не звертали па мене ніякої уваги. З цього я зробив висновок, що очі цих тварин мають особливу будову: їхній зір спрямований вниз, отож вони не можуть бачити того, що відбувається над ними. Відтоді я додержувався такого способу: спочатку злазив на будь-яку скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них.

Першим же пострілом я вбив козу, біля якої був сосунець. Мені було дуже школа козеняти: коли мати впала, воно так і залишилося сумирно

стояти коло неї. Більше того, коли я підійшов до вбитої кози, завдав її на плечі й поніс додому, козеня побігло за мною, і так ми дійшли до самого намету. Я поклав козу на землю перед огорожею, взяв на руки козеня й пересадив його через частокіл, сподіваючись вигодувати його й приручити; але воно ще не вміло їсти само, і мені довелося забити й з’їсти його. М’яса з цих двох тварин мені стало на довгий час, бо їв я мало, якомога заощаджуючи свої запаси, особливо хліб:

Влаштувавши остаточно своє житло, я вважав за необхідне насамперед відвести місце для вогнища й запасти палива. Як я впорався з цим, як поширив свій льох і помалу оточив себе всякими вигодами, я докладно розповім далі, а тепер мені хотілося б поговорити про себе й поділитись думками, яких, звичайно, було в мене чимало.

Моє становище видавалося мені дуже сумним. Мене закинуло жахливим штормом на острів, що лежав далеко від місця призначення нашого корабля і за кількасот миль від торгових шляхів, і я мав усі підстави гадати, що так судило небо і що тут, у цьому відлюдді й самотині, мені доведеться скінчити свої дні. Рясні сльози текли по моєму обличчю, коли я думав про це. Я часто запитував себе, чому провидіння занапащає свої ж створіння, кидає їх напризволяще, залишає без будь-якої підтримки і робить такими безнадійно нещасними, безпорадними й охопленими таким відчаєм, що навряд чи розумно було б дякувати за таке життя.

Але завжди щось швидко припиняло такі думки й докоряло за них. А якось, коли я, глибоко замислившись про свою гірку долю, блукав з рушницею над берегом, у мені заговорив голос розуму: "Ти в скруті, це правда, але згадай, де ті, хто був з тобою? У шлюпці були одинадцятеро, де ж решта? Чому вони не врятувались, а ти лишився живий? Чому тебе відзначено? І де краще бути — тут чи там?" І я показав на море. В усякому злі треба вбачати якесь добро й не забувати про гірше, що могло б статися.

Тут я знову згадав, як добре я забезпечений всім потрібним для життя і що було б зі мною, коли б сталося так (а з ста разів це трапляється дев’яносто дев’ять), що наш корабель залишився б на мілині, де він став спершу, якби його потім не пригнало ближче до берега і я не встиг забрати всі потрібні мені речі. Що було б зі мною, коли б мені довелося жити на цьому острові так, як перебув я першу ніч, без притулку, без їжі, не маючи засобів добути одне і друге?

— Зокрема, — сказав я сам до себе вголос, — що робив би я без рушниці, без набоїв, без інструментів, без одягу та постелі, без намету чи притулку?

А тепер усього цього було в мене досить, і я не боявся заглядати в майбутнє: я знав, що знайду спосіб добувати їжу, навіть коли в мене закінчаться набої. Я спокійно проживу без рушниці до самої смерті, бо з перших же днів я став клопотатись, як забезпечити себе усім потрібним і не лише на той час, коли в мене вичерпається весь мій запас набоїв та пороху, а й на тоді, коли моє здоров’я та сили почнуть підупадати.

Признаюсь: я зовсім забув про те, що весь мій вогневий припас може загинути за одним разом, що блискавка може підпалити й підірвати мій порох. Ось чому, коли блиснула блискавка й загуркотів грім, думка про це так вразила мене.

І тепер, беручись докладно описувати тихе й сумне життя, яке, певне, ще не випадало нікому в світі, я почну з перших днів і розповідатиму все підряд.

Моя нога вперше ступила на цей жахливий острів, за моїм рахунком, 30 вересня, під час осіннього рівнодення; а в тих широтах (тобто, за моїми обрахунками, на 9 °22' на північ від екватора) сонце того місяця стоїть майже просто над головою.

Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я, через брак книжок, пера та чорнила, загублю рахунок дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив чималий стовп на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев’яній дошці великими літерами напис: "Тут я ступив на берег 30 вересня 1659 року", прибив її навхрест до стовпа.

На цьому чотирикутному стовпі я щодня робив ножем зарубку; кожний сьомий день робив удвоє довшу — це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, відзначаючи дні, тижні, місяці та роки.

Слід ще зазначити, що серед багатьох речей, перевезених з корабля, як було сказано вище, за кілька разів, я не згадав багатьох дрібних речей, хоч і не дуже цінних, але таких, що стали мені в пригоді. Наприклад, у каютах капітана, його помічника, канонірa й теслі я знайшов пера, чорнило, папір, три чи чотири компаси, деяке астрономічне приладдя, підзорні труби, хронометри, географічпі карти та книжки з мореплавства. Все це я поскладав в одну з скриньок, не знаючи навіть, чи придасться мені що-не-будь з цих речей. Крім того, я знайшов у моєму власному багажі три Біблії, дуже, гарно видані, які я одержав з Англії разом із замовленими товарами і, вирушаючи в плавання, упакував з своїми речами. Знайшов я й кілька книжок португальською мовою, серед них три католицьких молитовники, і ще якісь книжки. їх я теж забрав. Мушу згадати також, що у нас на кораблі були дві кішки й собака — я розповім свого часу цікаву історію життя цих тварин на острові. Обох кішок я перевіз на берег з собою; що ж до собаки, то він сплигнув з корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Він був мені відданим слугою багато років.

Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство. Мені хотілося б тільки, щоб він міг говорити, але це йому не було дано. Як уже сказано, я взяв з корабля пера, чорнило та папір. Я

заощаджував їх як тільки міг і, поки в мене було чорнило, дбайливо записував усе, що траплялось; коли ж його не стало, довелося кинути записи, бо я не вмів зробити собі чорнила й не міг вигадали, чим його замінити.

І тоді мені спало на думку, що, незважаючи на чималий запас різних речей, мені, крім чорнила, бракувало ще багато чого; не мав я ні заступа, ні мотики, ні лопати, мені не було чим копати й викидати землю; не було ні голки, ні шпильки, ні ниток. Що ж до білизни, то обходитись без неї я навчився дуже швидко.

Через недостачу інструментів усяка робота йшла у мене дуже повільно й з великими труднощами. Мало не цілий рік пішов на те, щоб закінчити огорожу, якою я надумав обнести свою оселю. Нарубати в лісі грубих жердин, витесати з них кілки й перенести до намету — все це потребувало багато часу. Кілки були дуже важкі, і я міг підняти за раз не більше як одного, а іноді в мене йшло два дні лише на те, щоб обтесати кілок і принести його додому, а третій — на те, щоб забити його в землю. Для цієї роботи я спочатку користувався важким дерев’яним дрючком, а потім згадав про залізні ломи, що привіз з корабля, і замінив дрючка ломом, проте забивати кілки все одно було для мене дуже втомливою й марудною працею.

Але що з того, коли мені однаково не було на що гаяти часу? Закінчивши будування, я не мав би ніяких справ, крім як блукати островом у пошуках їжі, і в такі мандри я вирушав щодня.

Настав час, коли я почав серйозно міркувати над своїм становищем та обставинами, в які я потрапив, і взявся записувати свої думки — не для того, щоб залишити їх людям, яким доведеться зазнати те саме, що й мені (бо навряд чи знайдеться багато таких людей), а щоб висловити все, що мене мучило й гризло, і цим хоч трохи полегшити свою душу. І хоч як мені було тяжко, розум мій поволі переборював розпач. Я в міру сил намагався, втішити себе думкою, що могло б статися ще гірше, і протиставляв злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати,

записував я всі лиха, які довелося мені зазнати, а поруч усі радощі, що випали на мою долю.

ЗЛО ДОБРО

Мене закинуло на жахливий, безлюдний острів, і я не маю ніякої надії на порятунок. Але я живий, я не потонув, як усі мої товариші.

Я немовби виділений і відокремлений від усього світу й приречений на горе. Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилувала лише мене, і той, хто так дивно врятував мене від смерті, визволить мене і з цього безрадісного становища.

Я осторонь від усього людства; я самітник, вигнанець із людського суспільства. Але я не вмер з голоду й не загинув у цьому пустельному місці, де людині немає з чого жити.

У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим прикрити своє тіло. Але я живу в жаркому кліматі, де я навряд чи носив би одяг, коли б і мав його.

Я беззахисний проти нападу людей і звірів. Але я потрапив на острів, де не видно таких хижих звірів, як на берегах Африки. Що було б зі мною, і якби мене викинуло туди?

Мені немає з ким поговорити й розрадити себе. Але бог сотворив чудо, пригнавши наш корабель так близько до берега, що я не тільки встиг запастись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а й маю змогу забезпечити собі прожиток до кінця моїх днів.

Все це незаперечно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де поруч поганого не знайшлося б чогось гарного, за що треба було б дякувати: гіркий досвід людини, котра зазнала

найбільшого нещастя на землі, показує, що у нас завжди знайдеться якась утіха, яку в рахунку добра та зла треба записати на прибуток.

Отже, послухавши тепер голос розуму, я почав миритися з своїм становищем. Досі я раз по раз поглядав на море, сподіваючись побачити там корабель, а тепер я покинув марні надії і всі думки спрямував на те, щоб по змозі полегшити своє існування.

Я вже описував своє житло. То був намет, нап’ятий на схилі гори й оточений міцним частоколом із паль та шматків каната. Але тепер мою огорожу можна було назвати скоріше стіною, бо впритул до неї, ззовні, я звів земляний насип щось із два фути завгрубшки, а ще через деякий час (здається, років через півтора) я поставив на насип жердини, прихилив їх до косогору а зверху вкрив гілками, щоб захистити мій дворик від дощів, що, як уже я казав, певної пори року лили тут безнастанно.

Я вже згадував, що все своє добро переніс в огорожу та в печеру, яку викопав за наметом. Мушу, однак, зауважити, що спочатку речі лежали безладною купою і захаращували весь простір так, що мені не було де повернутись. Тому я вирішив поглибити свою печеру. Зробити це було неважко, бо гора була пухка та піскувата і легко піддавалась моїм зусиллям. Отже, коли я побачив, що мені не загрожує небезпека від хижих звірів, я почав поширювати печеру; прокопавши вбік праворуч, скільки треба було за моїм розрахунком, я знову взяв праворуч і вивів хід назовні, за межі моєї фортеці.

Цей тунель правив мені не лише за чорний хід до мого намету, даючи мені змогу вільно йти і повертатись, а й значно збільшував мою комору.

Тепер я взявся майструвати найпотрібніші меблі, передусім стіл і стілець; без них я не міг цілком насолоджуватись навіть тими

скромними втіхами, які ще мені лишалися на землі: не міг як слід їсти, ні писати, ні робити будь-що.

І я заходився столярувати. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики, а тому, визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них правильні уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. Дотя я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості, поволі так набив руку, що, безперечно, міг би зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. Але навіть і без інструментів чи майже без інструментів, з самим стругом та сокирою, я змайстрував безліч речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити стовбур від гілок і, поставивши його перед собою, обтісувати з обох боків, поки він не набирав належної форми; а потім дошку треба було ще вирівняти стругом. Щоправда, за таким методом з цілого дерева виходила лише одна дошка, і обробка цієї дошки забирала в мене силу часу та праці. Але проти цього у мене був лише єдиний засіб — терпіння. До того ж мій час і моя праця коштували недорого, то чи не однаково, на що вони витрачалися.

Насамперед, як я сказав, я зробив собі стіл і стілець, використавши для них короткі дошки, які перевіз плотом з корабля. Натесавши зазначеним вище способом довгих дощок, я приладнав до стіни мого льоху, одну над однією, кілька полиць футів на півтора завширшки і поклав на них свої інструменти, цвяхи, залізо та інший дріб’язок — словом, розподілив усе по місцях, щоб кожну річ легко було знайти. Я понабивав також кілочків у стіни льоху, порозвішував на них рушниці і все, що можна було повісити.

Коли б після цього хтось побачив мою печеру, то, напевно, прийняв би її за склад речей першої потреби. Я мав усе напохваті, і мені було дуже приємно бачити своє добро в такому порядку, а особливо знати, що запаси мої такі великі.

Аж тоді почав я вести свій щоденник, записуючи туди все, що робив протягом дня. Спочатку, звичайно, я був надто пригнічений і заклопотаний працею, і мій похмурий настрій неминуче позначився б на моєму щоденнику. Мені, наприклад, довелося б зробити такий запис:

"30 вересня. Коли я вибрався на берег і врятувався від смерті, то мене занудило від солоної води, якої я наковтався. Трохи оговтавшись, я, замість подякувати богові за порятунок, почав бігати по березі, і, ламаючи руки, бити себе по голові та по обличчю, вигукуючи: "Я пропав, пропав!" — аж поки, знеможений, не впав на землю, щоб відпочити. Але заснути я не наважився, боячись, щоб мене не з'їли хижі звірі".

Протягом ще багатьох днів після того, як я побував на кораблі й забрав звідти все, що можна було взяти, я щодня вибігав на горбок і дивився на море, сподіваючись побачити на горизонти судно. Не один раз мені здавалося, ніби вдалині біліє вітрило. Тоді я віддавався радісним надіям, дивився, поки мені не темніло в очах, а потім у розпачі кидався на землю й плакав, як дитина, тільки збільшуючи своє нещастя власного дурістю.

Але коли нарешті я певного мірою опанував себе, коли я влаштував своє житло і дав лад своєму добру, зробив собі стіл та стілець і подбав по змозі про якісь зручності для себе, я взявся до щоденника. Наводжу його тут весь до кінця, хоч описані в ньому події вже відомі читачеві. Я вів його, поки в мене було чорнило; коли ж його не стало, щоденник мимоволі довелося припинити.

ЩОДЕННИК

30 вересня 1659 року. Я, нещасливий, бідолашний Робінзон Крузо, зазнавши далеко від берега аварії під час страшенної бурі, був викинутий на берег цього непривітного, похмурого острова, який я назвав островом Розпуки. Всі мої супутники з нашого корабля потонули, а сам я був напівмертвий.

Усю решту того дня я плакав та нарікав на свою лиху долю. У мене не було ні їжі, ні притулку, ні одягу, ні зброї; я не мав куди сховатися від ворогів; утративши надію на допомогу, я бачив перед собою лише смерть. Мені здавалося, що мене з'їдять хижі звірі, або заб'ють дикуни, або ж я вмру з голоду без їжі. Коли наблизилась ніч, я заліз на дерево, бо боявся нападу хижих звірів, але спав добре, незважаючи на те, що всю ніч ішов дощ.

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велике диво собі, побачив, що приплив зняв наш корабель з мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель непошкоджений і не перекинувся; в мене народилась надія добратись до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі та інших потрібних речей; але, з другого боку, ще дужчою стала моя туга за товаришами. Якби ми залишилися на кораблі, то, може, врятували б його чи принаймні потонули б не всі. Тоді ми могли б з уламків корабля збудувати човен, і нам пощастило б дістатись до якої-небудь заселеної землі. Ці думки не давали мені спокою цілий день. Нарешті, коли настав відплив, я пішов до корабля, скільки міг убрід, а тоді поплив. Весь цей день безперестанку йшов дощ, хоч вітер зовсім стих.

Від 1 до 24 жовтня. Всі ці дні я перевозив з корабля все, що можна було взяти. Коли почався приплив, я на плотах переправляв свій вантаж на берег. Знову всі ці дні йшов дощ з невеликими проміжками ясної погоди: певне, тут зараз дощова пора року.

24 жовтня. Пліт перекинувся, і весь вантаж потонув; але оскільки сталося це на мілкому, а речі були важкі, то мені пощастило, коли настав приплив, врятувати більшу їх частину.

25 жовтня. Всю ніч і весь день ішов дощ і дув поривчастий вітер. Корабель за ніч розбило вщент; на тому місці, де він стояв, стирчать якісь жалюгідні уламки, та й ті видно тільки під час відпливу. Весь цей день я вкривав і захищав врятоване мною добро, щоб дощ не пошкодив його.

26 жовтня. Майже весь день блукав берегом, шукаючи зручного місця для житла. Найбільше я дбав про те, щоб забезпечити себе вночі від нападу диких звірів та людей. Надвечір знайшов придатне місце на крутому схилі горба. Обвівши півколом потрібну для себе площу, я вирішив укріпити її огорожею з двох рядів кілків, обкладених зокола дерном; проміжок між рядами кілків я збирався заповнити корабельними канатами.

Від 26 до 30 жовтня. Напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

31 жовтня. Вранці ходив по острову з рушницею, сподіваючись натрапити на дичину та роздивитись на місцевість. Забив козу, а її козеня бігло за мною аж до дому; довелося забити і його, бо воно ще не вміло їсти.

1 листопада. Нап’яв під самою скелею намет, стараючись зробити його якомога просторішим, і вперше переночував тут, повісивши на кілках гамак.

2 листопада. Зібрав усі ящики, дошки та шматки дерева від плотів і зробив із них огорожу навколо намету на площадці, яку відвів для своєї фортеці.

3 листопада. Ходив з рушницею і забив двох птиць, схожих на качок. Їхнє м’ясо, як виявилося, дуже смачне. Після обіду почав робити стіл.

4 листопада. Розподілив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон та розваги. Ось мій розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години дві або три ходжу по острову з рушницею; потім до одинадцятої працюю, а об одинадцятій снідаю чим доведеться; з дванадцяти до двох сплю, бо в цю пору найбільша спека, надвечір знову берусь до роботи. Останні два дні весь мій робочий час пішов на виготовлення стола.

Тоді я був ще дуже невправний столяр, але час та нужда скоро зробили з мене майстра на всі руки. Так було б і з кожним на моєму місці.

5 листопада. Сьогодні ходив з рушницею і собакою. Забив дику кішку; шкура досить м’яка, але м’ясо ні до чого не придатне. Я білував кожну забиту тварину й зберігав усі шкури. Вертаючись берегом додому, бачив безліч морських птахів невідомих мені порід. Бачив також двох чи трьох тюленів. Спочатку я перелякався, не розпізнавши, що то за тварини; а коли почав придивлятись, вони пірнули у воду і цього разу втекли від мене.

6 листопада. Після ранкової прогулянки закінчив майструвати стіл, хоч і незадоволений своєю працею. А втім, незабаром я так набив руку, що зміг його поправити.

7 листопада. Стає гарна погода. 7, 8, 9, 10 і частково 12 листопада (11-го була неділя) я весь час працював над стільцем і з великими труднощами надав йому стерпного вигляду. Кілька разів переробляв його, і все ж таки він мені не подобається.

Примітка. Я скоро перестав святкувати неділі, бо, переставши позначати їх на своєму стовпі, я збився з рахунку.

13 листопада. Сьогодні йшов дощ. Він дуже відсвіжив мене й охолодив землю, але весь час гуркотів страшний грім та спалахували блискавки, і я злякався за свій порох. Коли гроза минула, я вирішив розподілити мій запас пороху на дрібні частки, щоб він не вибухнув весь ураз.

14, 15 та 16 листопада. Всі ці дні виготовляв ящички для пороху, щоб у кожний ввійшло від одного до двох фунтів. Понасипав порох у ящички і заховав їх у найбезпечніші, далекі одне від одного місця.

Вчора-підстрелив велику птицю. М’ясо її дуже смачне. Як вона зветься — не знаю.

17 листопада. Сьогодні почав довбати гору за наметом, щоб поширити свою оселю й зробити її ще зручнішою.

Примітка. Для цієї роботи мені конче потрібні три речі: кайло, лопата й тачка або кошик, а їх у мене немає. Довелося припинити роботу. Я довго міркував, чим замінити ці знаряддя або як їх зробити. Замість кайла спробував працювати залізним ломом; він годиться, тільки надто важкий. Залишається лопата або заступ; без них мені не обійтись, не доберу розуму, як їх зробити самому.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те дерево (чи схоже на нього), яке в Бразілії називають залізним за його надзвичайну твердість. З великими труднощами і дуже попсувавши свою сокиру, я відрубав від нього шматок і насилу приволік додому, бо він був страшенно важкий. Я вирішив зробити з нього лопату.

Дерево було таке тверде, що ця робота забрала в мене; багато часу, але іншого виходу я не мав. Потроху надав обрубкові форми лопати, причому держак вийшов не гіршим за ті, що роблять у нас в Англії, проте широка частина служила мені недовго, бо не була оббита залізом. А втім, достатньо Використав її на земляних роботах, де вона мені дуже придалась, хоч, мабуть, жодної лопати в світі не виготовляли таким способом і так довго.

Мені бракувало ще коша або тачки; але коша я ніяк не міг вробити, бо не мав лози; принаймні мені досі не пощастило знайти її. Мені здавалось, що тачку я міг би зробити, тільки крім хіба колеса, бо як його робити, я не мав ніякого уявлення. До того ж для осі потрібен залізний шворінь, якого в мене не було, отож від цього довелося відмовитися. Щоб виносити викопану землю, я зробив щось ніби коритце, в яких мулярам підносять розчин.

Зробити коритце було не так важко, як лопату, однак усе разом — лопата, марні спроби зробити тачку й праця над коритцем — відібрало в мене щонайменше чотири дні, не рахуючи ранкових прогулянок з рушницею. Рідко коли я не виходив на полювання, і майже не було випадку, щоб я не їїриніс собі чогось на обід.

23 листопада. Поки я виготовляв це знаряддя, решта роботи стояла. Закінчивши, знову взявся до печери. Копав увесь день, скільки дозволяли час і сили, поширюючи та поглиблюючи її цілих вісімнадцять днів, бо хотів якомога зручніше розмістити у ній все моє добро.

Примітка. Весь цей час я поширював печеру для того, щоб вона могла правити мені і за комору, і за кухню, і за їдальню, і за льох, а жив, як і раніше, у наметі, крім тих днів у дощову пору, коли не міг захиститися там від води. Згодом я влаштував над своїм двориком щось подібне до солом’яної покрівлі, проклавши від огорожі до схилу гори жердини і вкривши їх водоростями та широким листям.

10 грудня. Я думав, що вже впорався зі своєю печерою, чи льохом, як раптом сьогодні (я, мабуть, зробив її надто широкою) вгорі з одного боку завалилася земля. Завал був такий великий, що я злякався, і не без підстави: якби я був тієї хвилини в печері, то мені, напевне, вже не знадобився б гробокопач. Цей сумний випадок завдав мені багато клопоту й нової праці: треба було вибрати землю, що завалилась, а головне — доведеться підпирати стелю, бо інакше я не міг бути певний, що завалу не станеться знову.

11 грудня. Сьогодні взявся до цієї роботи. Поки що підпер стелю двома стовпами; на верху кожного укріпив навхрест по дві дошки. Цю роботу я скінчив другого дня. Поставив ще кілька таких стовпів з дошками, а за тиждень остаточно укріпив склепіння. Стовпи стоять уряд і правлять у моєму льоху за перегородки.

17 грудня. Від цього дня й до 20-го числа припасовував у льоху полиці, забивав цвяхи в стовпи й розвішував усе те, що можна було повісити. Тепер я вже дав хоч якийсь лад у своїй оселі.

20 грудня. Переніс усі речі й розклав по місцях. Прибив кілька маленьких поличок для харчів; вийшло щось ніби буфет. Дощок залишається дуже мало, і я зробив собі ще один стіл.

24 грудня. Всю ніч і весь день заливний дощ; не виходив з дому.

25 грудня. Дощ ллє безперестанку.

26 грудня. Дощ припинився. Стало значно прохолодні-ше; дуже приємна погода.

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одно забив, а Друге поранив у ногу так, що воно не могло втекти; я впіймав його і привів додому на мотузці. Вдома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її.

Примітка. Я виходив це козеня. Зламана нога зрослась, і воно чудово бігало. Я так довго доглядав його, що воно стало ручним, паслось на моріжку перед наметом і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести домашню худобу, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не стане куль та пороху.

28, 29, 30 та 31 грудня. Велика спека й ніякого вітру. Виходив із дому лише вечорами по їжу. Закінчив упорядковувати своє господарство.

1 січня. Спека триває; проте сьогодні виходив з рушницею двічі: зранку та ввечері. Опівдні відпочивав. Увечері пройшов долиною далі, в глиб острова, і побачив там силу кіз; але вони дуже полохливі й не підпускають близько до себе. Хочу спробувати пополювати на них з собакою.

2 січня. Сьогодні взяв з собою собаку й нацькував його на кіз, але з того нічого не вийшло: все стадо рушило назустріч собаці, і він, певне, добре зрозумів небезпеку й не схотів підходити до кіз.

3 січня. Почав будувати огорожу чи, точніше, стіну, бо ще боявся нападу; вирішив зробити її дуже міцною та товстою.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому навмисне обминаю все, що сказано про неї в моєму щоденнику; досить буде зауважити, що я робив, закінчував і вдосконалював її від 3 січня і аж до 14 квітня, хоч вона мала всього двадцять чотири ярди завдовжки. Я вже казав, що огорожа моя йшла півколом, кінці якого впиралися в скелю. Від середини її до гори було ярдів вісім, і саме посередині я влаштував вхід до печери.

Весь цей час я працював дуже напружено. Траплялося, що дощі переривали мою роботу на кілька днів і навіть тижнів, але мені здавалося, що до закінчення цієї стіни я не зможу почувати себе в цілковитій безпеці. Важко повірити, скільки невимовно тяжкої праці вклав я в цю роботу; найважче було носити з лісу палі й забивати їх у землю, бо я брав далеко товщі, ніж треба.

Скінчивши огорожу й укріпивши її ззовні земляним насипом, я заспокоївся. Мені здавалось, що коли б на острові з’явились люди, вони не помітили б тут нічого схожого на житло; і дуже добре, що я його так замаскував; це підтвердить випадок, про який розповім пізніше.

Протягом цього часу я й далі щодня обходив ліс, шукаючи дичину, коли, звісно, дозволяла погода, і під час цих прогулянок зробив багато корисних відкриттів. Так, наприклад, я натрапив на особливу породу диких голубів, що гніздяться не на деревах, як наші дикі голуби, а в розколинах скель. Одного разу я вийняв із гнізда пташенят і приніс їх додому, щоб вигодувати й приручити, але, вирісши, вони полетіли від мене — може, тому, що я не мав потрібного для них корму. Проте, я

часто знаходив їхні гнізда й брав пташенят, м’ясо яких було дуже смачне.

Коли я почав заводити собі господарство, то побачив, що мені бракує багатьох потрібних речей. Спочатку я вважав, що зробити все самому неможливо; та й справді, дечого, як, наприклад, обтягти обручами бочку, я так ніколи й не навчився. У мене були, як я вже казав, два або три барильця з корабля, але, хоч як я старався, мені не вдалося зробити жодного, дарма, що на цю роботу я витратив кілька тижнів. Я не міг ні вставити днища, ні звести клепок так щільно, щоб вони не пропускали води, тож довелося відмовитись від цього.

Далі, мені були дуже потрібні свічки, бо, як тільки починало смеркати — а це бувало звичайно близько сьомої години, — я мусив лягати спати. Я часто згадував про той шматок воску, з якого робив собі свічки під час своїх пригод біля берегів Африки, але тепер воску в мене не було.

Я зарадив собі тим, що, забивши козу й зберігши лій, я виліпив потім із глини мисочку, обпалив її на сонці, а на гніт узяв конопель з розсуканої вірьовки й зробив собі каганець. Він, щоправда, горів гірше за свічку, тьмяним, нерівним світлом. Одного разу, нишпорячи в своїх речах, я знайшов невеличкий мішок з зерном для птиці, яку корабель віз не в цей свій рейс, а раніше, певно, коли він ішов з Лісабона. Рештки цього зерна в мішку були зіпсу-ті пацюками — коли я заглянув усередину, то побачив саме порохно; оскільки ж мішок був мені потрібен для чогось іншого (здається, для пороху; це трапилось тоді, коли я, злякавшись грози, вирішив поділити його на невеликі порції), то я витрусив його на землю під скелею.

Це було невдовзі перед початком заливних дощів, про які я вже говорив. Я давно забув про це, — не пам’ятав навіть, де саме я витрусив мішок, — коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли з землі. Я подумав, що це яка-небудь невідома мені рослина. Яке ж було моє здивування, коли ще

через кілька тижнів я побачив десять-дванадцять колосків чудового зерна ячменю, того самого, що росте на материку Європи й у нас в Англії!

Неможливо висловити, як збентежило мене це відкриття! Досі я ніколи не керувався релігійними помислами. Релігійних понять у мене було дуже мало, і всі події мого життя — важливі й дрібні — я приписував простому випадкові або, як ми всі говоримо легковажно, — волі божій.

Я ніколи й не запитував себе, яку мету має провидіння, керуючи ходом подій в цьому світі. Але, побачивши цей ячмінь, що виріс, як я знав, у незвичному для нього кліматі, а головне, невідомо як сюди потрапив, я був дуже вражений і почав вірити, що це бог дивним способом проростив його без насіння тільки для того, щоб прогодувати мене на цьому дикому, безрадісному острові.

Думка ця трохи зворушила мене й викликала сльози.

Я був щасливий від свідомості, що таке велике диво природи сталося заради мене; та я ще більше здивувався, коли згодом помітив, що тут-таки, поруч, під схилом скелі, з’явилися рідкі стебельця іншої рослини. Виявилося, що то рис, уже відомий мені, бо під час свого перебування в Африці я бачив, як він росте.

Я не тільки думав, що ячмінь та рис послало мені саме провидіння, а й не мав сумніву, що вони ростуть тут іще де-небудь. Я обійшов, усю цю частину острова, де вже бував раніше, винишпорив усі куточки, зазирнув під кожну купину, але ні рису, ні ячменю не знайшов. Нарешті я згадав Про мішок з пташиним кормом, який я витрусив на землю коло мого житла. Чудо зникло, а разом з відкриттям, що все це природна річ, признаюсь, значно охолола ,й моя гаряча вдячність провидінню. А втім, те, що трапилось зі мною, було майже таке саме непередбачене, як і чудо, і в кожному разі заслуговувало не меншої вдячності. Справді, руку

провидіння видно було хоч би в тому, що в усьому збіжжі, зіпсованому пацюками, лишилося непошкоджених десять-дванадцять зернин, що ніби впали з неба. І треба ж було мені витрусити мішок на цій затишній галявинці, де насіння було в холодку під високою горою і швидко проросло! Якби я витрусив його трохи далі, воно б загинуло від палючого сонця.

Можете бути певні, що я дбайливо зібрав усі колосочки, коли вони достигли, а це сталось десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти весь урожай знову, сподіваючись у майбутньому назбирати досить збіжжя, щоб його вистачило мені на хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу, про що я розповім свого часу.

Справа в тому, що в мене загинуло майже все насіння, посіяне першого разу, бо я не розрахував часу й посіяв перед засушливою порою року. Не все насіння зійшло, але про це я теж розповім далі.

Крім ячменю, в мене, як я вже казав, виросло двадцять чи тридцять стеблин рису, який я зібрав так само дбайливо і з тією самою метою — готувати з нього хліб або, точніше, страву, бо я знайшов спосіб обходитися без печі. Але це було вже пізніше. Вертаюсь знову до мого щоденника.

Всі ці три чи чотири місяці, поки я зводив огорожу, я працював дуже тяжко. 14 квітня я закінчив її і вирішив, що буду входити й виходити не дверима, а через стіну, в допомогою драбини, щоб знадвору не було ніяких ознак житла.

16 квітня. Скінчив драбину; переліз через стіну, забрав за собою драбину й залишив її всередині. Тепер я загороджений з усіх боків; у моїй фортеці досить простору, і потрапити до неї можна тільки через стіну.

Та другого ж дня після того, як я скінчив свою огорожу, вся моя праця ледве не пропала марно, та й сам я трохи не загинув. От що сталося: я щось робив в огорожі, за наметом, біля входу до печери, коли раптом зі стелі печери та з краю гори, якраз над моєю головою, посипалась земля і два передні стовпи, які я був поставив, упали з страшним тріском. Я дуже злякався, але не здогадався, яка тут причина, подумавши, що це, як і раніше, завалилося склепіння. Боячись, щоб мене не засипало новим завалом, я побіг до драбини і переліз через стіну, не почуваючи себе безпечно всередині огорожі. Але не встиг я зійти на землю, як мені стало ясно, що цей завал у печері трапився від страшного землетрусу. Земля піді мною хиталась, і за яких-небудь вісім хвилин сталися три такі сильні поштовхи, що від них розсипалася б найміцніша будівля, якби вона стояла тут. Від скелі біля моря, за півмилі від мене, відвалилась вершина й упала з таким гуркотом, якого я не чув зроду. Море теж ходило ходором; мені навіть здавалось, що в морі підземні поштовхи були дужчі, ніж на острові.

Все це так вразило мене (бо нічого подібного я ніколи сам гне бачив і ні від кого не чув), що я був зовсім приголомшений. Від коливання грунту в мене почалась морська хвороба, немов від хитавиці; проте гуркіт від падіння скелі привів мене до пам’яті й виповнив жахом. Я думав тільки про те, що гора може завалитись на мій намет і назавжди поховати все моє добро; на саму думку про це я знову весь зациpенів.

Після третього поштовху настало затишшя, і я підбадьорився, але все-таки не наважувався перелізти назад через стіну, бо боявся, щоб мене не засипало живцем. Я сидів на землі в глибокій тузі й не знав, що робити. За весь цей час у мене не промайнуло жодної серйозної думки про бога, нічого, крім звичайних слів: "Господи, згляньсь на мене". Але як тільки небезпека минула, забулися й вони.

Поки я так сидів, навколо смеркло й нахмурилось, немов перед Дощем. Незабаром подув вітер, спочатку слабенький, потім дужчий і дужчий, і за півгодини знявся страшенний ураган. Море запінилося, завирувало й почало бити об берег; дерева виривало з корінням;

картина була жахлива. Так тривало години три; тоді буря почала стихати, а ще через дві години настав мертвий штиль і пішов заливний дощ.

Весь час, поки лютував ураган, я сидів на землі, пригнічений страхом і відчаєм; мені раптом спало на думку, що дощ і вітер були, мабуть, наслідком землетрусу. Тоді, виходить, він скінчився, і я можу повернутися до свого житла. Ця думка підбадьорила мене, а може, й дощ надав мені рішучості. Я переліз через стіну й сів у наметі, але дощ, був такий сильний, що мало не прибивав намет до землі, і я був змушений перейти до печери, хоч і боявся, щоб вона не завалилась мені на голову.

Злива додала мені праці — довелось робити в огорожі відтулину, ніби ринву для стоку води, бо інакше вона залила б мою печеру. Просидівши там деякий час і побачивши, що підземні поштовхи спинились, я почав заспокоюватись. Для бадьорості, яка була мені конче потрібна, я підійшов до свого "буфета" й ковтнув трохи рому. Взагалі я витрачав ром дуже ощадливо, бо знав, що, коли вийде мій запас, мені ніяк буде його поновити.

Всю ніч і майже весь наступний день лив дощ, і я не міг вийти з дому. Трохи заспокоївшись, я почав міркувати, що робити далі. Я дійшов висновку, що коли на цьому острові трапляються землетруси, мені не можна жити в печері. Потрібно було побудувати курінь десь на відкритому місці, а щоб забезпечити себе від нападу звірів та людей, обгородити його стіною так само, як і тут. Бо якщо я залишусь у печері, то рано чи пізно буду похований живцем.

Тому я вирішив перебратися зі своїм наметом кудись-інде, бо справді він стояв на небезпечному місці, під виступом гори, яка під час нового землетрусу могла завалитись на нього. Два наступні дні — 19 та 20 квітня — я підшукував нове місце для житла й обмірковував, як здійснити свій план.

Від страху, що мене може засипати, я ночами не міг спати; боявся я спати й поза огорожею. А проте, коли я, сидячи в своєму куточку, дивився, як затишно я влаштувався, який лад у моєму господарстві і як добре я захищений від будь-якої небезпеки, мені дуже не хотілося переселятись.

Потім мені спало на думку, що на переселення потрібно дуже багато часу, отже, все одно доведеться миритись з небезпекою, поки я не укріплю нового місця так, щоб туди можна було перебратись. Дійшовши такого висновку, я заспокоївся, але все ж вирішив, не марнуючи часу, взятись до будування на новому місці такої самої круглої огорожі з частоколу та канатів, і, як тільки вона буде готова, перенести туди намет; доти ж лишатися на старому місці. Це було 21 квітня.

22 квітня. Наступного дня вранці я почав міркувати про те, як здійснити свій задум. Головна перешкода полягала у відсутності знаряддя. У мене були три великі сокири й багато малих (ми везли їх для торгівлі з індіанцями), але від частого вжитку і від того, що доводилось рубати дуже тверде й сучкувате дерево, всі вони вищербились і затупились. Правда, в мене було точило, але я не міг одночасно крутити рукою камінь і точити на ньому. Мабуть, жоден державний муж не думав стільки над своїми великими політичними питаннями, і жоден суддя — над життям чи смертю людини, як я над своєю роботою. Нарешті я прилаштував до точила колесо з пасом, щоб крутити його ногою, і мав тепер обидві руки вільні.

Примітка. Ніколи раніше не бачив я в Англії такого пристрою або принаймні не придивлявся, як його влаштовано, хоч пізніше довідався, що такі точила там дуже поширені. Крім того, мій камінь був дуже великий і важкий. Робота над цим пристроєм та вдосконалення його забрали в мене цілий тиждень.

28 та 29 квітня. Два останні дні я гострив інструменти: мій пристрій діє дуже добре.

30 квітня. Сьогодні я помітив, що мій запас сухарів набагато поменшав; порахував усі мішки і вирішив, як це не прикро, обмежуватись лише одним сухарем на день.

1 травня. Сьогодні вранці під час відпливу побачив здаля на березі якийсь великий предмет, схожий на бочку. Підійшов подивитись, виявилося, що то барильце. Тут же валялось два чи три уламки від корабля. Все це, мабуть, викинуло на берег в останню бурю. Я подивився в той бік, де стирчав кістяк судна, і мені здалось, що він виступає над водою ще більше, ніж раніше. Я оглянув барильце, там був порох, але він підмок і затвердів на камінь. Проте я викотив барильце трохи вище, а сам попрямував мілиною до решток корабля, щоб обшукати їх ще раз.

Підійшовши ближче, я помітив, що корабель якось чудно перемістився. Ніс, що раніше був схований у піску, піднявся принаймні на шість футів, а корму, яку розтрощило й відокремило від решти корабля невдовзі після моїх останніх відвідин, відкинуло водою геть, і вона лежала боком. Крім того, до корми нанесло стільки піску, що тепер, при відпливі, я міг підійти до корабля, тоді як раніше мусив пливти до нього з чверть милі. Таке зміщення корабля спочатку мене здивувало, але я скоро зміркував, що це сталося внаслідок землетрусу. Через нього корабель розламався ще більше; тому до берега щодня прибивало вітром та течією різні речі, які виносило водою з відкритого трюму.

Пригода з кораблем зовсім відвернула мої думки від планів переселення на нове місце. Весь день я робив спроби потрапити у внутрішні приміщення корабля, але даремно, бо вони були забиті піском. Та це мене не турбувало; я вже навчився ні від чого не вдаватись у розпач. Я став розтягати корабель шматками, бо знав, що в моєму становищі все придасться.

3 травня. Сьогодні почав працювати пилкою і спиляв на кормі бімс, який, на мою думку, скріпляв частини шканців; перепилявши його, я

вигріб пісок з того боку корми, який лежав зверху. Але почався приплив, і мені довелося відкласти роботу.

4 травня. Вудив рибу, але жодної їстівної не спіймав. Стомившись, я хотів був уже піти, коли піймав молодого дельфіна. Вудка в мене була саморобна: волосінь я зробив із прядива від старого каната, а гачків у мене зовсім не було. Проте на мою вудку часто ловилося стільки риби, що я міг їсти її досхочу. їв я її в'яленою, висушуючи на сонці.

5 травня. Працював на кораблі. Розпиляв другий бімс. Віддер від палуби три великі соснові дошки, зв'язав їх докупи і, коли почався приплив, переправив на берег.

6 травня. Працював на кораблі; зняв деякі залізні частини, в тому числі й кілька шворнів; працював, скільки було сили, і вернувся додому зовсім виснажений. Думаю, чи не кинути це.

7 травня. Знову ходив на корабель, але не для того, щоб працювати; бімси вже перепиляні, і палуба зовсім розсілась від власної ваги. Окремі частини корабля розійшлись, і я міг заглянути в трюм, але він майже весь заповнений водою й піском.

8 травня. Ходив на корабель з залізним ломом; вирішив розібрати всю палубу, тепер зовсім вільну від піску. Відірвав дві дошки й пригнав їх до берега з припливом. Лом покинув на кораблі, щоб працювати ним завтра.

9 травня. Був на кораблі й ломом пробив хід у трюм; намацав там кілька бочок, підважив їх ломом, але відкрити не зміг. Намацав також рулон англійського листового свинцю й трохи підняв його, але витягти не стало сили.

Від 10 до 14 травня. Щодня ходив на корабель. Добув багато шматків дерева, дощок, брусів і два чи три центнери заліза.

15 травня. Сьогодні брав з собою дві сокири; спробував відрубати шматок листового свинцю, поставивши лезо однієї сокири на свинець та б’ючи по ній другою; але через те, що свинець лежить фута на півтора під водою, я не міг ударити як слід.

16 травня. Вночі знявся сильний вітер, і, здається, хвилі розбили корабель ще більше. Я довго шукав в лісі голубів на обід, загаявся, і приплив завадив мені сьогодні потрапити на корабель.

17 травня. Бачив кілька уламків, прибитих до берега, милі за дві від мого житла. Вирішив піти подивитись, що це таке; виявилося, шмат носової частини, але надто важкий, щоб його можна було підняти.

24 травня. Всі ці дні працював на кораблі. Насилу розхитав ломом кілька речей, і під час першого ж припливу наверх виплило кілька бочок та дві матроські скриньки, але вітер дув з острова і відніс їх у море. Зате сьогодні до берега прибило кілька уламків і величезну бочку бразільської свинини, щоправда, зовсім зіпсованої солоною водою та піском.

Я продовжував цю роботу до 15 червня щодня, крім того часу, коли треба було роздобувати собі їжу. Та відтоді, як я почав цю роботу, я полюю лише протягом припливу, щоб з початком відпливу йти на корабель. За ці три тижні в мене набралася така купа дерева і заліза, що вистачило б на доброго човна, якби я зміг його зробити. Крім того, мені вдалося за кілька заходів нарізати з центнер листового свинцю.

16 червня. Знайшов на березі величезну черепаху. Досі я ніколи їх тут не бачив; мабуть, просто мені не пощастило, бо черепах на моєму острові було багато, і, якби я потрапив на другий бік острова, я міг би ловити їх сотнями щодня. Згодом я пересвідчився в цьому, хоч і дорого заплатив за своє відкриття.

17 червня. Весь день пік на вогні черепаху. Знайшов у ній штук шістнадцять яєць. Здається, я зроду не їв такого смачного м’яса, та й не дивно, бо відколи я оселився на цьому жахливому острові, у мене була сама козлятина та дичина.

18 червня. Весь день ішов дощ, і я сидів удома. Мабуть, я застудився; мене трохи морозить, хоч, наскільки мені відомо, на цих широтах холоду звичайно не буває.

19 червня. Дуже хворий і так мерзну, ніби надворі зима.

20 червня. Всю ніч не склепив очей: сильний головний біль і напад пропасниці.

21 червня. Зовсім погано; до смерті боюся розхворітись — хто мені тоді допоможе! Молився вперше після шторму коло Гулля, але мало усвідомлював, що кажу; всі мої думки попереплутались.

22 червня. Трохи полегшало, але все ще страшенно боюся розхворітись.

23 червня. Знову погано; весь день морозило і дуже боліла голова.

24 червня. Багато краще.

25 червня. Сильний напад пропасниці. Годин із сім мене кидало то в холод, то в жар; після цього я дуже знесилів і пітнів.

26 червня. Краще; запас м’яса у мене вийшов, і я ходив на полювання, хоч і почував себе дуже кволим. Забив козу і насилу доніс її додому; спік на вогнищі трохи м’яса й поїв. Хотів зварити з неї суп, але в мене немає горщика.

27 червня. Знову такий сильний напад пропасниці, що я весь день лежав, не ївши й не пивши. Я вмирав від спраги, але був такий кволий, що не міг підвестись і дістати води. Знову молився, але думки плутались; я не міг пригадати жодної молитви і тільки твердив: "Господи, згляньсся на мене! Господи, помилуй мене! Господи, поможи мені!" Так я кидався дві чи три години, поки напад минув. Тоді я заснув і не прокидався до пізньої ночі, а коли прокинувся, почував себе краще, хоч був дуже кволий. Мене мучила спрага, але в наметі не було води, і довелося лежати до ранку. Я знову заснув і побачив страшний сон. Снилося, ніби я сиджу на землі за огорожею, на тому самому місці, де сидів після землетрусу, коли знявся ураган, і раптом бачу, як згори, з величезної чорної хмари, вся у вогні сходить людина. Полум’я, що огортало її, було таке сліпуче, що на неї ледве можна було дивитись. Годі описати, яке страшне було її обличчя. Коли ноги її торкнулись землі, земля задрижала, як то було під час землетрусу, і все повітря освітилось, вжахнувши мене, ніби спалахнули незліченні блискавки.

Ступивши на землю, людина рушила до мене з довгим списом у руці, ніби намірялась убити мене. Трохи не дійшовши до мене, вона піднялась на горбок, і я почув невимовно страшний голос. Усе, що я зрозумів, було: "Незважаючи на послані тобі випробування, ти не покаявся, і тепер мусиш померти". І я побачив, як на цьому слові людина піднесла списа, щоб убити мене.

Той, кому доведеться колись читати це оповідання, зрозуміє, що я неспроможний описати, до якої міри вразив мене, цей страшний сон навіть у той час, коли я спав. Не можна також описати, як запав він мені в душу, коли я прокинувся й зрозумів, що це був тільки сон.

Лихо! Моя душа не знала бога: добрі напучення мого батька вивітрились за вісім років безупинного блукання по морях у товаристві з такими самими, як і я, нечестивцями, зовсім байдужими до релігії. Не пригадую, щоб за весь той час моя думка хоч раз звернулась до бога або щоб хоч раз я оглянувся на себе та замислився над своєю поведінкою. На мене найшло якесь моральне запаморочення: у мене не було

поривань до добра і не було розуміння-зла. Своєю черствістю, легковажністю та нечестивістю я анітрохи не відрізнявся від найбільш неосвіченого з наших матросів. У небезпеці я анітрохи ке боявся гніву божого і не дякував творцеві за визволення від неї.

Я розповідаю тут про те, що вже давно минуло, і тим легше буде повірити мені, коли я додам, що в мене й на думці не було приписувати всі пережиті мною нещастя караючій руці господній чи припускати, що це була справедлива відплата за мій гріх, за те, що я вчинив наперекір батьковій волі, за мої теперішні тяжкі провини, чи що це взагалі була покара за все моє неправедне життя. Коли я подався у ризиковане плавання вздовж пустельних берегів Африки, я й не думав про те, що станеться зі мною, я не просив бога чи провидіння скерувати мене на правдиву путь або визволити з небезпеки, яка загрожувала мені звідусіль — і від хижих звірів, і від жорстоких дикунів.

Я не думав про бога й провидіння і діяв, як нерозумна тварина, керуючись природним інстинктом, слухаючись тільки голосу здорового глузду, хоч навряд чи це можна назвати здоровим глуздом.

Коли в морі мене врятував і взяв на борт корабля португальський капітан, який поставився до мене дуже щиро, вчинив зі мною чесно й справедливо і став моїм благодійником, — навіть тоді почуття вдячності не заговорило в мені. Коли я знову зазнав аварії і, ледве не втонувши, опинився на цьому острові, я не відчув каяття й не побачив у цьому справедливої кари. Я тільки часто говорив самому собі, що я нещасна істота і родився, на довічне нещастя.

Щоправда, коли я ступив на берег цього острова, коли зрозумів, що вся команда нашого корабля потонула і тільки я врятувався, мене обійняв якийсь захват, якийсь душевний порив, що з божою допомогою міг би перетворитись на справжнє почуття вдячності. Та цей порив скінчився, якщо можна так висловитися, звичайною тваринною радістю. Він не викликав ні міркувань про надзвичайну доброту руки, що відзначила мене й врятувала, коли всі загинули, ні запитання, чому

провидіння було таким милосердним саме до мене. Моя радість була звичайною радістю, яку відчуває кожний моряк, вибравшись здоровим на берег після корабельної аварії, тією радістю, яку він топить у першій же чарці вина, а потім забуває... І так я жив весь час до цієї хвилини.

Навіть Пізніше, коли, добре поміркувавши, я усвідомив своє становище — те, що мене викинуто на цей жахливий острів, мою цілковиту самотність без будь-якої змоги спілкуватися з людьми, без надії на порятунок, — навіть і тоді, як тільки з’явилась можливість залишитись живим і не вмерти з голоду, моє горе як рукою зняло: я заспокоївся, почав працювати, щоб задовольнити свої щоденні потреби й зберегти своє життя, а якщо інколи й журився за свого долю, то найменше вбачав у ній Небесну кару, перст божий. Такі думки дуже рідко спадали мені в голову.

Проростання зерна, як це зазначено в моєму щоденнику, справило на мене деяке враження, і, поки я пояснював його собі чудом, побожні думки не залишали мене. Та як тільки думка про чудо відлетіла, відлетів, як я вже про це розповідав, і мій побожний настрій.

Навіть землетрус, — хоч у природі немає грізнішого явища, що безпосередніше показувало б невидиму вищу силу, бо лише вона одна може керувати такими явищами, — навіть землетрус не справив на мене тривалого впливу. Минули перші хвилини переляку — згладилось у пам’яті й перше враження. Я не думав ні про бога, ні про суд божий; у нещастях, що трапились зі мною, я так мало бачив караючу руку, наче я був не жалюгідною, самотньою істотою, а найщасливішою людиною в світі.

Але тепер, коли я захворів і картина смерті змалювалась на дозвіллі переді мною дуже яскраво, — тепер, коли мій дух почав знемагати під тягарем недуги, а тіло знесилилось від жорстокої пропасниці, сумління, яке так довго спало в мені, прокинулось. Я став гірко докоряти собі за минуле; я зрозумів, що своєю безприкладною хибною поведінкою сам

накликав на себе гнів божий і що безприкладні удари долі були мені лише справедливою відплатою.

Такі думки особливо мучили мене другого й третього дня моєї хвороби; і в гарячці, під дією жорстоких мук сумління, з уст моїх виривалися слова, схожі на молитву, хоч навряд чи їх можна було назвати молитвою. В них не виражалось ні бажань, ні надій; то скоріше був голос сліпого страху та відчаю. Думки мої плутались, я тяжко винуватив себе; а жах смерті в моєму нещасному становищі запаморочував мені голову новими передчуттями, і я, вкрай збентежений, сам не знав, що говорив мій язик. То були скоріше такі вигуки, Як-от: "Господи, який я нещасний! Якщо я розхворіюсь, то помру, бо ніхто мені не допоможе! Боже, що зі мною буде?" З моїх очей полились рясні сльози, і довго потім я не міг вимовити ні слова.

Тут мені згадалися добрі батькові поради та його пророкування, наведені на початку моєї оповіді, а саме, що, коли я не відмовлюсь від свого безумного заміру, то на мені не буде благословення божого; настане час, коли я шкодуватиму, що знехтував його пораду, але тоді, можливо, нікому буде допомогти мені виправити сподіяне зло. Я згадав ці слова і вголос сказав: "Ось коли справджуються слова мого любого батька! Кара божа спіткала мене,-і немає кому допомогти мені або вислухати мене! Я не послухав голосу провидіння, яке ласкаво поставило мене в такі умови чи життєві обставини, де я міг бути щасливим і спокійним. Але я не схотів зрозуміти цього сам, не послухав і науки своїх батьків. Я покинув їх оплакувати моє безумство, а тепер сам плачу від його наслідків. Я відкинув їхню допомогу й підтримку, що вивели б мене в люди й полегшили б мені перші кроки. А тепер мені доводиться боротися з труднощами, що переважають людську силу, — боротись самому, без підтримки, без слова втіхи й поради". І я скрикнув: "Господи, захисти мене, бо горе моє надто велике!" Це була моя перша молитва, якщо тільки я можу назвати її так, за багато, багато років.

Але вертаюсь до щоденника.

28 червня. Сон мене трохи відсвіжив, і я устав, відчувши, що напад пропасниці зовсім минув; і хоч сновидіння нагнало на мене великого жаху, все ж таки я зміркував, що напад може повторитись наступного дня, і тому вирішив заздалегідь підготуватись, щоб мати на такий випадок все необхідне. Насамперед я наповнив водою велику чотирикутну баклагу й поставив її на стіл недалеко від ліжка; а. щоб позбавити воду тих властивостей, що викликають пропасницю чи застуду, я влив у неї з чверть пінти рому й розколотив. Потім я відрізав козлятини й спік її на вугіллі, але з'їв лише маленький шматок — більше не зміг. Трохи прогулявся, але від слабкості ледь ішов, до того ж на серці в мене було дуже важко від думок про моє нещасне становище, а також від страху, що хворість повернеться наступного дня. Смерком повечеряв трьома спеченими в золі черепашачими яйцями. Перед вечерею я помолився, і це, наскільки пригадую, було вперше в моєму житті.

Поївши, знову спробував пройтись, але був такий кволий, що ледве міг нести рушницю, без якої ніколи не виходив з дому. Відійшов недалеко, сів на землю й почав дивитись на море, що стелилось переді мною, рівне та широке. І поки я сидів, ось які думки снувались у моїй голові:

Що таке ця земля й це море, які мені так знайомі? Звідки вони взялись? І що таке я сам і всі інші створіння, дикі й свійські, люди й звірі? Звідки ми походимо?

Напевне, всіх нас створила якась таємнича сила, що створила землю й море, повітря та небо. Але яка то сила?

Природно було зробити висновок, що все це створив бог. А якщо все це створив бог, то, виходить, він керує всім цим, бо сила, що може створити всі ці речі, безумовно, може й керувати ними та направляти їх. А коли так, то у великому. коловороті цього світу ніщо не може трапитись без його відома та присуду.

Коли ніщо не трапляється без його відома, то він знає, що я тут і що я в такому жахливому становищі. А коли ніщо не трапляється без його присуду, то, виходить, усе те, що трапилось зі мною, він присудив мені.

Цим висновкам ніщо не перечило; тому я спинився на думці, що все, що зі мною трапилось, призначив мені бог; що в цьому нещасному становищі я опинився з його волі, бо він має владу не тільки наді мною, а й над усім світом. Безпосередньо після цього виникло таке питання:

За що бог так покарав мене? Що я зробив, у чому моя вина?

Але тут відразу сумління спинило мене, немовби я вимовив блюзнірство, і чийсь голос ніби сказав мені: "Нещасний! І ти ще запитуєш, що ти зробив? Огляньсь на своє гультяйське життя і спитай краще, чого ти не зробив? Спитай, як могло трапитись, що ти досі ще не загинув; чому ти не втонув на Ярмутському рейді, чому тебе не забили в сутичці з салеськими маврами? Чому тебе не пошматували хижі звірі на берегах Африки? Чому, нарешті, ти не втонув тут разом з усім екіпажем? І ти ще запитуєш, що ти зробив?"

Я був вражений цими думками й не знаходив жодного слова, щоб заперечити їх, нічого не міг відповісти собі. Замислений і сумний, підвівся я й пішов до свого притулку. Переліз через огорожу і хотів був лягти, але тривожні думки обгорнули мою душу, і я не міг заснути. Почало вже смеркати; я засвітив каганця і сів на стілець коло стола. Побоювання, що хвороба повернеться, не покидало мене весь день, і раптом я згадав, що жителі Бразілії майже від усіх недуг лікуються тютюном; тим часом в одній із моїх скринь лежало кілька пакетів: один Великий пакет готового тютюну, а решта — листового.

Мною, безперечно, керувало небо, бо в скрині я знайшов ліки й для душі. Відчинивши її, я знайшов те, що шукав — тютюн. Але там лежало ще й кілька врятованих мною книжок; я вийняв одну із згаданих уже

Біблій, в яку я доти не мав часу або, вірніше, бажання заглянути. Тепер я взяв її з собою, приніс разом з тютюном у намет і поклав на стіл.

Я не знав, як уживають тютюн проти недуги; не знав навіть, чи допоможе він від пропасниці, і зробив кілька дослідів, сподіваючись, що він так або так подіє. Передусім я відокремив з пакета один лист, поклав його в рот і розжував. Тютюн був ще зелений і дуже міцний; до того ж я не був звиклий до нього, і спочатку він майже запаморочив мене. Потім я поклав трохи тютюну в ром і настоював його годину чи дві, щоб випити цей настій перед сном. Нарешті я спалив трохи тютюну на жаровні і втягував носом дим, аж поки не почав задихатись; я повторив цю процедуру кілька разів.

У перервах пробував читати Біблію, але від тютюну в мене так крутилося в голові, що незабаром я мусив відмовитись від читання, принаймні цього разу. Але пригадую, що, коли я навмання розгорнув Біблію, мені впали в очі такі слова: "Поклич мене в день журби, і я визволю тебе, і ти прославиш ім’я моє"{39}.

Ці слова дуже пасували до мого становища і справили на мене деяке враження, коли я читав їх, хоч і не таке велике, як згодом, причому слово "визволити" не знайшло відгуку в моїй душі. Моє визволення було таке далеке і здавалось таким неможливим, що я заговорив мовою синів Ізраїля, коли вони, дізнавшись про обіцянку бога дати їм м’ясну їжу, питали: "Хіба може бог поставити трапезу серед пустелі?" Як і вони, я питав господа: "Хіба може бог визволити мене звідси?" Цей сумнів у мене дедалі міцнішав, адже ще багато років я не мав ніякої надії на моє визволення. Проте наведені слова глибоко запали мені в душу, і я часто розмірковував про них.

Було вже пізно, а голова моя від тютюну так поважчала, що мені захотілось спати. Каганця в печері я не погасив на той випадок, коли вночі мені що-небудь буде потрібно, і ліг на ліжко. Але спершу я зробив те, чого не робив зроду: став навколішки й почав молитись богові, щоб він виконав обіцянку й визволив мене, коли я покличу його в день

журби. Закінчивши свою недоладну молитву, я випив тютюнового настою й ліг. Виявилось, що настій був такий міцний і такий поганий на смак, що я ледве проковтнув його. Він відразу кинувся мені в голову, і я міцно заснув. Коли я прокинувся на другий день, було, за сонцем, близько трьох годин пополудні. Мені здається навіть що я проспав тоді не одну, а дві ночі й день, а прокинувся тільки на третій день; принаймні нічим іншим я не можу собі пояснити, яким чином у моєму календарі пропав один день, що я виявив через кілька років. Коли б я збився з ліку через те, що перетяв кілька разів екватор, то загубив би більше, ніж один день. А я загубив тільки один день, і мені ніколи не пощастило з’ясувати, як це сталося.

Так чи так, а сон дуже відсвіжив мене; я прокинувся бадьорим і веселим. У мене прибавилось сили, шлунок покращав, бо я відчував голод. Пропасниця того дня не повторилась, і я взагалі почав швидко видужувати. Це було 29 червня.

30-е число, мабуть, було для мене щасливим днем. Я вийшов з рушницею, але намагався не дуже віддалятись від дому. Забив кількох морських птахів схожих на казарок, і приніс їх додому, але не зважився їсти, обмеживши свій обід кількома черепашачими яйцями, які були дуже смачні. Ввечері знову випив ліків, що так допомогли мені напередодні, тобто тютюнового настою на ромі; але цього разу я випив його вже не так багато, тютюнового листя не жував і диму не вдихав. Проте другого дня, 1 липня, почував себе, всупереч сподіванням, не дуже добре: мене знову морозило, хоч і не сильно.

2 липня. Знову вжив ліків усіма трьома способами, як і вперше, подвоївши кількість випитого настою.

8 липня. Напади пропасниці покинули мене зовсім, хоч остаточно видужав я лише через кілька тижнів. Поки набирався сили, я багато міркував про слова з Біблії: "Я визволю тебе", — хоча думка про неможливість мого визволення так міцно укріпилась в моїй свідомості, що знищила всяку надію. Коли я сам бентежив себе такими думками,

мені прийшло в голову, що я, зосередившись на визволенні від свого головного нещастя, знехтував уже здобутим визволенням; я спитав себе: "Хіба ж я не позбувся так чудесно недуги, найгіршого становища, в яке я міг потрапити і яке так лякало мене? Чим запобіг я цьому? Що робив я з свого боку? Бог визволив мене, але я не прославив його, тобто не замислився над цим і не подякував 8а це як за визволення. Як же можу я сподіватись більшого визволення?"

Ця думка дуже зворушила моє серце; я зразу став навколішки і вголос подякував богові за своє видужання.

4 липня. Вранці я взяв Біблію, розгорнув її на Новому завіті й почав уважно читати; вирішив робити це щоранку й щовечора, не зв’язуючи себе певною кількістю розділів, а читаючи доти, доки вистачить уваги. Невдовзі я серйозно взявся до цієї роботи й почув, що моє серце багато глибше й щиріше зворушилось від неправедності мого колишнього життя. Враження від мого сну віджило, і слова: "Незважаючи на все це, ти не покаявся" — раз у раз бриніли в моїх думках. Я щиро просив бога навчити мене каятись, коли одного дня чудесно трапилось так, що, читаючи писання, я дійшов до слів: "Він піднесений, як князь і визволитель, щоб давати каяття й розрішення гріхів". Я кинув книгу і, здіймаючи руки до неба, ніби в екстазі голосно скрикнув: "Ісусе, сине Давида! Ісусе, ти піднесений, як князь і визволитель! Навчи мене каятись!"

То була перша, в справжньому розумінні цього слова, молитва в моєму житті, бо тепер я молився, свідомий свого становища і з правдивою євангельською надією, заснованою на силі слова божого; відтоді, можу сказати, я почав надіятись, що бог почує мене.

Тепер я тлумачив згадані вище слова: "Поклич мене, і я визволю тебе" — зовсім інакше. Раніше я розумів їх як визволення від ув’язнення, в якому я перебував, бо хоч на моєму острові я був на волі, а все ж таки він був для мене справжньою в’язницею в найгіршому значенні цього слова. А тепер я оглядався па своє минуле з такою огидою і так жахався

того, що зробив, що душа моя благала в бога тільки визволення від тягаря гріхів, який був надто важким для неї і позбавляв її спокою. Що важила моя самотність порівняно з цим? Про визволення від неї я вже не молився і навіть не думав: такою дрібницею здавалася тепер мені самотність. Я кажу це з метою показати читачеві, що людині, яка збагнула істину, визволення від гріхів дає більше щастя, ніж визволення від страждань.

Та я покидаю ці міркування й вертаюсь до щоденника.

Хоч мені й жилося тепер не краще, ніж досі, зате на серці в мене полегшало. Від постійного читання святого письма й молитов мої думки були скеровані до питань вищого розряду: я знайшов душевний спокій, якого не знав раніше. Крім того, як тільки до мене вернулись здоров’я та сили, я з новою енергією взявся до праці, щоб забезпечити себе усім, чого мені ще бракувало, і намагався зробити своє життя якомога правильнішим.

Від 4 до 14 липня здебільшого ходив з рушницею, але потроху, як годиться людині, що не зовсім ще одужала після хвороби, бо важко уявити собі, як я тоді знесилів і виснажився. Моє лікування тютюном, мабуть, ще ніколи досі не застосовувалося проти пропасниці; випробувавши на собі, я не зважусь нікому радити його. Правда, воно припинило мою пропасницю, але разом з цим страшенно ослабило мене, і протягом деякого часу мене мучили корчі й нервовий дрож.

Крім того, хвороба навчила мене, що залишатись просто неба під час дощів, особливо під час грози та бурі, дуже шкідливо для здоров’я і що дощі, які йдуть дощової пори, тобто у вересні та жовтні, не такі небезпечні, як ті, що перепадають у посуху.

Минуло більше десяти місяців мого життя на цьому нещасливому острові. Я був певний, що ніколи до мене нога людська не ступала на ці пустельні береги і вважав, що мені треба зовсім відмовитись від надії на

визволення. Тепер, коли моє житло було досить захищене,, я вирішив грунтовніше обстежити острів і подивитись, чи немає тут іще якихось тварин і рослин, не відомих мені досі.

Я почав це обстеження 15 липня. Насамперед я вирушив до бухти, де я причалював з моїми плотами. Пройшовши миль з дві вгору за течією, я пересвідчився, що приплив не сягає далі і, починаючи з цього місця й вище, вода в струмку чиста й прозора. Через суху пору року струмок місцями майже пересох і ледве точився.

По берегах його стелилися гарні савани, чи то луки — рівні, гладенькі, вкриті травою, а далі, де низина переходила в узвишшя і куди, мабуть, вода не досягала, я знайшов буйні зарості зеленого тютюну з високими й дебелими стеблами. Там були й інші рослини, яких мені раніше не доводилось бачити. Можливо, якби я знав їхні властивості, то міг би мати з них якусь користь. Я шукав касави{40}, з коріння якої індіанці тих широт роблять борошно, але не знайшов. Я бачив також величезні рослини схожі на алое, але не знав, на що можна їх ужити; траплялась і дика цукрова тростина, яка навряд чи годилася на їжу. Поки що я задовольнився цими відкриттями й пішов додому, роздумуючи дорогою, як би мені навчитись розпізнавати властивості й доброякісність овочів та рослин, що я знайду; але нічого не вигадав. Під час мого перебування в Бразілії я так мало звертав увагу на тамтешню рослинність, що не знав навіть звичайних польових рослин; одно слово, моє знання майже не придалось мені при моїй теперішній лихій годині.

На другий день, тобто 16-го, я вирушив знову тією самою дорогою, але пройшов трохи далі туди, де закінчувавсь струмок і луки та починалась лісиста місцевість. У цій частині острова я знайшов різні овочі і, між іншим, багато динь і винограду. Виноградні лози плелись по стовбурах дерев, і їхні розкішні грона саме наливались, спілі та рясні. Це несподіване відкриття дуже мене порадувало, однак, навчений досвідом, я лише покуштував винограду, згадавши, як під час мого перебування в Бербєрії там померли від дизентерії та пропасниці кілька невільників-англійців, об’ївшись виноградом. Але я вигадав чудовий

вжиток для цього винограду, а саме — висушити його на сонці й виготовити з нього родзинки; коли виноград відійде, подумав я, вони будуть для мене смачною та поживною їжею.

Я провів там цілий вечір і не вернувся додому; до речі, тоді я вперше заночував не вдома. Як і після аварії корабля, я виліз па дерево і добре виспався, а вранці пішов далі. Судячи з довжини долини, я пройшов ще милі чотири в тому самому напрямі, тобто па північ, орієнтуючись за пасмами горбів на півночі та півдні.

Нарешті я вийшов на відкриту місцевість, яка помітно знижувалась до заходу, а струмочок, що пробивався десь угорі, біг у протилежному напрямі, тобто на схід. Усе навкруги зеленіло, цвіло й пахло, наче сад, насаджений людськими руками, де кожна рослина пишалася красою весняного вбрання.

Я спустився в цю чарівну долину і з якоюсь таємною втіхою, хоч і не вільною від суму, нерозлучного зі мною, подумав, що все це моє: я цар і господар цієї землі; мої права на неї безперечні, і, коли б я міг перемістити її, вона стала б такою ж безумовною власністю мого роду, як маєток англійського лорда. Тут була сила кокосових пальм, апельсинових та лимонних дерев, але всі дикорослі, і лише на деяких із них були плоди, принаймні в той час. Проте я нарвав зелених лимонів, що були не тільки приємні на смак, а й дуже корисні для здоров’я. Згодом я пив воду з лимонним соком, і вона мене відсвіжала й зміцнювала.

Я мав тепер багато праці, збираючи плоди та переносячи їх додому, бо вирішив запасти винограду та лимонів на дощову пору, яка вже наближалась.

Для цієї мети я назбирав винограду, склав його великою купою в одному, місці, і меншою — в другому. Так само вробив і з лимонами, склавши їх у третю купу. Потім, взявши з собою трохи винограду й

лимонів, я пішов додому, з тим щоб прийти знову а мішком або з торбою й віднести додому решту.

Отже, тільки через три дні я вернувся додому (так я тепер називатиму свій намет та печеру), але, поки я прийшов туди, виноград мій зовсім зіпсувався. Важкі, соковиті ягоди почавили одна одну й ні на що не годилися; лимони збереглися добре, але приніс я їх дуже мало.

Другого дня, 19-го, я знову рушив у путь, захопивши в собою два невеличкі мішки, в яких збирався перенести зібрані плоди. Але я дуже здивувався, коли прийшов на місце, де склав виноград: мої розкішні грона були розкидані по землі, а соковиті ягоди почасти з’їдені, почасти потоптані. З цього я зробив висновок, що тут побували якісь тварини, але які саме — я не знав.

Переконавшись, що складати виноград у купи й потім переносити його в мішках неможливо, бо те, що я зберу, буде або знищено, або ж почавиться через свою власну вагу, я добрав іншого способу: нарвавши чимало винограду, я порозвішував його на деревах так, щоб він міг сохнути на сонці. Що ж до лимонів, то я забрав їх з собою, скільки мав сили підняти.

Вернувшись додому, я з великою приємністю міркував про родючість цієї долини та її красу. Я думав про те, як добре вона захищена від вітрів, скільки в ній води й лісу, і дійшов висновку, що вибрав для свого житла одне з найгірших місць на острові. Природно, я почав задумуватись про переселення. Треба було тільки підшукати в цій квітучій, багатій на плоди долині придатне місце й зробити його таким же безпечним, як моє теперішнє житло.

Ця думка міцно засіла в моїй голові і деякий час я тішився нею, спокушений красою долини. Але, обміркувавши питання пильніше, я зважив, що тепер я живу на березі моря і тому маю хоч маленьку надію на якусь сприятливу для мене нагоду; що та сама лиха доля, яка

викинула мене на цей острів, може занести на нього й інщих нещасливців. І хоч такий випадок був маловірогідний, аре замкнутись серед горбів та лісів у центрі острова, значило б ув’язнити себе довіку і зробити для себе визволення не лише малоймовірним, а й цілком неможливим.

Проте я так полюбив цю долину, що прожив там майже весь кінець липня, і хоч врешті-решт вирішив не переносити свого житла на нове місце, але все-таки поставив у долині курінь, наглухо обгородивши його огорожею вищою за людський зріст. Огорожа була подвійна, з міцних паль, ще й прокладена всередині хмизом, і я спав за нею цілком спокійно, бувало, дві, а то й три ночі вряд. Входив я туди й виходив звідти за допомогою драбини, як і в старе житло. Тепер у мене є дім на березі моря, і дача в лісі, говорив я собі. Робота на ній забрала в мене час аж до початку серпня.

Щойно я закінчив огорожу й почав радіти з плодів своєї праці, як полили дощі, і мені довелось перебратися до моєї, старої оселі; бо хоч я й зробив тут такий самий намет із вітрила, але в мене не було ні гори, що захищала б мене від бурі, ні печери, куди я міг би сховатися, коли злива ставала надто сильною.

Десь до початку серпня, як сказано, я закінчив будувати курінь і кілька днів відпочивав. З серпня я помітив, що розвішені мною виноградні грона добре висохли на сонці й перетворились на чудові родзинки. Я почав знімати їх з дерев — і добре зробив, бо інакше дощі попсували б їх і я Тпозбувся б більшої частини свого зимового запасу: у мене сушилося понад двісті великих грон. Тільки встиг я познімати їх і перенести майже псі до печери, як полили дощі, і з того часу — це було 14 серпня — дощі йшли мало не щодня до середини жовтня. Іноді лило так, що я цілими днями не виходив із печери.

В цю дощову пору я був дуже здивований збільшенням мого сімейства. Одна з моїх кішок давно вже пропала; я не знав, утекла вона чи здохла, й дуже за нею шкодував, але наприкінці серпня вона

вернулась з трьома кошенятами. Це мене неабияк здивувало, бо обидві мої кішки були самки. Щоправда, я бачив на острові диких котів, як я їх називав, і навіть підстрелив одного, проте мені здавалось, що ці звірятка зовсім іншої породи, ніж наші європейські кішки; а тим часом кошенята, яких привела моя кішка, були так само ручні, як і їхня мати. Від тих трьох кошенят у мене потім розвелося стільки кішок, що я був змушений знищувати кішок як шкідливих звірів і гнати їх якнайдалі від своєї оселі.

Від 14 до 26 серпня — безнастанний дощ, і я спочатку не виходив з дому, бо боявся промокнути. Поки я відсиджувався в печері, мої запаси харчів потроху стали вичерпуватися, і двічі я навіть ризикнув вийти на полювання. Першого разу вбив козу, а другого, 26-го (останній день мого ув’язнення) впіймав величезну черепаху, і то був для мене справжній бенкет. У той час харчування моє розподілялось так: на сніданок я їв гроно родзинок, на обід — шматок козлятини або черепашачого м’яса, спеченого на жаринах (на великий жаль, у мене не було посуду, щоб варити чи тушкувати м’ясо та овочі), на вечерю — двоє або троє черепашачих яєць.

Протягом дванадцяти днів, які я просидів у печері, ховаючись від дощу, я щодня дві чи три години працював, поступово поширюючи свою печеру. Я прокопував її все далі в один бік, поки вивів хід назовні, за огорожу. Там я влаштував двері, через які міг вільно входити й виходити без допомоги драбини. Зате я не був такий спокійний, як раніше: досі моє житло було з усіх боків обгороджене, а тепер, думав я, доступ до мене відкрито для кожного. Щоправда, мені не було кого боятися на моєму острові, де я не бачив жодної тварини більшої за козу.

30 вересня. Я дожив до сумних роковин мого перебування на острові. Я перелічив зарубки на стовпі, і вийшло, що я живу тут уже триста шістдесят п’ять днів. Я присвятив цей день суворому посту й молитвам. Я впав на землю, найсмиренніше висповідав перед богом свої гріхи, визнав справедливість його присуду й просив помилувати мене в ім’я Ісуса Христа. Я не мав у роті ні ріски дванадцять годин, поки не

почало сідати сонце, а тоді з’їв сухар та гроно винограду й ліг спати, закінчивши день так само, як і почав його.

Весь рік я не додержував неділі. Спочатку в мене не було ніякого релігійного почуття, а далі я потроху перестав відзначати неділі довшими зарубками на стовпі; таким чином я поплутав рахунок тижнів і не пам’ятав добре, який коли день. І тепер, підрахувавши, як сказано, дні, довідався, що живу тут рівно рік. Я розподілив цей рік па тижні і позначив кожний сьомий день, як неділю; пізніше, однак, виявилось, що я пропустив один чи два дні.

Десь на той час мій запас чорнила почав вичерпуватись; я вирішив поводитися з ним ощадніше й став записувати тільки видатні події в моєму житті, зовсім припинивши щоденні записи про все інше.

Я звернув увагу, що дощова пора року дуже правильно чергується з засушливим періодом, і таким чином міг заздалегідь підготуватись до дощів і посухи. Але знання свої я набував дорогою ціною, і те, про що я зараз розкажу, був один з найсумніших моїх дослідів. Я згадував уже, як був здивований, коли несподівано побачив коло свого житла кілька колосків рису та ячменю, що, як мені здавалось, виросли самі собою. Пригадую, там було колосків тридцять рису і колосків двадцять ячменю. І ось після дощів, коли сонце перейшло у південну півкулю, я вирішив, що настав найкращий час для сівби.

Я перекопав, як міг, невеличкий клаптик землі дерев’яною лопатою, поділив його надвоє й засіяв одну половину рисом, а другу — ячменем; але під час сівби мені спало на думку, що краще першого разу не висівати всього насіння, бо я не знаю напевне, коли саме треба сіяти. І я висіяв приблизно дві третини всього зерна, залишивши по жмені кожного сорту про запас.

Це було для мене велике щастя, що я вчинив так обачно, бо з першого мого засіву жодна зернина не зійшла. Настали посушливі

місяці; з того часу, як я засіяв поле, вологи зовсім не було, і насіння не могло прорости. А згодом, коли почалися дощі, воно зійшло, ніби я щойно посіяв його.

Бачачи, що мій перший засів не сходить, я пояснив собі це посухою і почав шукати іншого місця з вогкішим грунтом, щоб спробувати ще раз. Я перекопав новий клаптик землі коло мого куреня й посіяв там рештки зерна. Це було в лютому, невдовзі перед весняним рівноденням. Березневі й квітневі дощі щедро напоїли землю, насіння зійшло чудово й дало рясний урожай. Але насіння в мене залишилося дуже мало, і я не наважився засіяти його все, то й ужинок вийшов невеликий — не більше як по пів-пека кожного сорту.

Але тепер я був досвідчений хлібороб і вже напевне знав, яка саме пора найсприятливіша для засіву і що сіяти можна двічі на рік, і отже, двічі збирати урожай.

Поки ріс мій хліб, я зробив маленьке відкриття, що згодом дуже придалось мені. Як тільки пройшли дощі й настала гарна година (це було приблизно в листопаді), я пішов до своєї лісової дачі, де знайшов усе в такому вигляді, в якому й покинув, дарма що не був там кілька місяців. Подвійна огорожа, що я поставив, не тільки була ціла, але й усі кілки в ній, нарізані з околишніх дерев, пустили довгі паростки, як пускає їх першого року верба, коли зрізати в неї верхівку. Я не знав, що то за дерева, та був дуже приємно здивований, коли побачив ці молоді паростки. Я підстриг усі деревця, постаравшись надати їм однакової форми. Просто неймовірно, як гарно розрослись вони за три роки. Незважаючи на те, що огороджене місце мало до двадцяти п’яти ярдів у діаметрі, дерева — тепер я можу назвати їх так — незабаром укрили його своїм віттям і давали густий затінок, де можна було сховатись від сонця посушливої пори року.

Це навело мене на думку нарубати ще кілька таких самих кілків і вбити їх півколом круг огорожі мого старого житла. Так я і зробив. Я втикав їх у два ряди, відступивши ярдів на вісім від першої огорожі.

Вони поприймались, і невдовзі виріс живопліт, що спочатку приховав моє житло, а потім став мені за фортецю; про це я розповім у відповідному місці.

За моїми спостереженнями, пори року на острові треба було поділяти не на зимову та літню, як у нас в Європі, а на дощову й посушливу, приблизно так:

Від середини лютого до середини квітня. Дощі: сонце стоїть у зеніті чи майже в зеніті.

Від середини квітня до середини серпня. Посуха: сонце переміщається на північ.

Від середини серпня до середини жовтня. Дощі: сонце знову стоїть у зеніті.

Від середини жовтня до середини лютого. Посуха, сонце переміщається на південь.

Дощова пора може бути довша чи коротша, залежно від того, куди дують вітри, але тут я узагальнив свої спостереження. Зазнавши з власного досвіду, як шкідливо для здоров’я перебувати під відкритим небом під час дощу, я кожного разу перед початком дощів заздалегідь запасав харчі, щоб не виходити, і просиджував удома майже всі дощові місяці.

Я користувався цим часом для роботи, яку можна було виконувати, не виходячи з дому. В моєму господарстві бракувало ще багатьох речей, а щоб зробити їх, треба було докласти чимало впертої праці й старанності. Я, наприклад, багато разів пробував сплести кошик, але всі лозини, які я міг дістати, були такі ламкі, що в мене нічого не виходило. В дитинстві я дуже любив ходити до одного кошикаря, що жив по сусідству від нас, і дивитись, як він працює. Тепер це мені дуже стало в

пригоді. Як і всі діти, я був вельми спостережливий і залюбки допомагав дорослим. Іноді я допомагав йому й потроху навчився плести кошики досить добре, тож тепер мені бракувало тільки матеріалів, щоб узятись до роботи. Аж ось мені спало на думку, чи не згодяться на кошики гілки тих дерев, з яких я нарубав кілків і які згодом проросли; адже в них мали бути пружні й гнучкі гілки, як у нашої англійської верби чи верболозу. І я вирішив спробувати.

Другого дня я пішов на свою дачу, як я називав моє житло в долині, вирізав там кілька гілок, вибираючи найтонші, і впевнився, що вони якнайкраще придадуться мені. Наступного разу я прийшов з сокирою, щоб нарубати скільки треба. Мені не довелося довго шукати, бо таких дерев росло тут дуже багато. Нарубавши лозин, я поклав їх сушитися в моїй огорожі, а коли вони підсохли, переніс їх у печеру. Найближчої дощової пори, я взявся до роботи й сплів багато кошиків, щоб носити землю й складати в них при потребі різні речі. Правда, вони виходили в мене не дуже оковирні, але, в кожному разі, відповідали своєму призначенню. Після того я ніколи не забував поповнювати свій запас кошиків і, в міру того як старі рвались, сплітав нові. Здебільшого я робив міцні, глибокі коші, щоб зберігати в них, ніби в мішках, зерно, коли його набереться в мене багато.

Розв’язавши це завдання, на що в мене пішла сила часу, я почав міркувати, як задовольнити ще дві потреби. У мене не було посуду для зберігання рідини, за винятком двох барилець, майже вщерть наповнених ромом, та кількох пляшок та сулій, в яких я держав воду, спирт тощо. Не було в мене й горщика, в якому можна було б щось зварити. Правда, я перевіз з корабля казан, але він був надто великий для моїх потреб, тобто для того, щоб варити в ньому суп і тушкувати м’ясо. Ще одна річ, про яку я часто мріяв, була люлька, але я не вмів зробити її. Проте я, нарешті, придумав, чим її замінити.

Усе літо, тобто всю посушливу пору року, я будував живопліт круг свого старого житла й плів кошики. Але потім знайшлося нове діло, що забрало в мене багато більше часу, ніж я гадав.

Я казав уже, що мені дуже хотілось оглянути весь острів і що я кілька разів ходив до струмка й далі, до того місця в долині, де поставив свій курінь і звідки видно було море по той бік острова. Тепер я зважився пройти весь острів упоперек і добратись до протилежного берега. Я взяв рушницю, сокиру, собаку, пороху й дробу більше, ніж звичайно, захопив про запас два сухарі й велике гроно родзинок і вирушив у дорогу. Проминувши те місце долини, де стояв мій курінь, я побачив перед собою на заході море, а за ним смугу землі. Був дуже ясний день, і я чудово розпізнав землю, але не міг визначити, материк це чи острів. Ця земля лежала високо над морем, тяглася з заходу на західно-південний захід на дуже великій відстані — за моїми підрахунками, миль за п’ятдесят-шістде-сят від мого острова.

Я не знав, що то за земля, і міг тільки думати, що це, мабуть, частина Америки, розташована, очевидно, близько від іспанських володінь. Можливо, цю землю заселяли дикуни, і коли б я, замість мого острова, потрапив туди, моє становище було б іще гірше. Тому я схилився перед волею провидіння, що, як я почав вірити й усвідомлювати, завжди все влаштовує на краще; отже, я заспокоївся й перестав шкодувати, що не потрапив туди.

Крім того, зваживши трохи згодом справу, я зміркував, що коли відкрита мною земля є частиною іспанських володінь, то рано чи пізно я неодмінно побачу який-небудь корабель, що йтиме туди або звідти. А коли це не іспанські володіння, то, виходить, це берегова смуга між іспанськими володіннями та Бразіліею, заселена виключно дикунами, і до того ж найлютішими — канібалами,, або людожерами, які вбивають та з’їдають усіх, хто потрапляє їм до рук.

Поринувши в такі роздуми, я поволі посувався вперед. Ця частина острова здалась мені багато приємнішою, ніж та, де я оселився. Скрізь, куди не кинеш оком, савани, чи то луки, порослі зеленою травою та квітами і вкриті чудовими гаями. Я побачив тут безліч папуг, і мені дуже захотілось піймати хоч одного, щоб приручити його й навчити говорити. Після багатьох марних спроб мені вдалося піймати пташеня, збивши

його палицею; я знайшов його у траві й відніс додому^ Але минуло кілька років, поки він заговорив; усе ж таки я навчив його звати мене на ім’я. З ним, між іншим, трапився випадок, який, можливо, розважить читача в своєму місці цієї оповіді.

Обхід острова цілком задовольнив мене. По низинах та лугах я бачив зайців (чи схожих на них тварин) і силу-силенну лисиць; проте ці лисиці дуже відрізнялись від своїх родичів, яких мені доводилось бачити раніше. Мені не подобалось м’ясо цих тварин. Хоч я підстрелив їх кілька, але в цьому не було потреби, бо харчів у мене вистачало; можу сказати навіть, що харчувався я чудово. Я завжди міг вибирати між трьома сортами м’яса: козлятиною, голубами й черепахою. Додавши до цього родзинки, я мав чудовий стіл, якого, гадаю, не постачив би й Ліденголлський ринок{41}. Отже, хоч яке сумне було моє становище, а все ж я мав за що дякувати богові: я не тільки не терпів голоду, а їв досхочу, навіть міг іноді ласувати.

Під час цієї подорожі я робив не більше двох миль па день, якщо рахувати навпростець; але я так багато кружляв, оглядаючи місцевість та роздивляючись, чи не спіткаю чого нового, що добирався до місця ночівлі зовсім стомлений. Звичайно я спав па дереві, а іноді, якщо знаходив зручне місце, влаштовував огорожу з кілків, вбиваючи їх у землю або від дерева до дерева, так що ніякий хижак не міг підійти, не збудивши мене.

Дійшовши до морського берега, я остаточно переконався, що для своєї оселі вибрав найгіршу частину острова, бо на своєму боці я за півтора року піймав лише три черепахи, а тут весь берег був укритий ними. Крім того, тут водилося хтозна-скільки птахів різних порід і, до речі, пінгвіни{42}. Були такі, яких я ніколи не бачив, і такі, чиєї назви я не знав; м’ясо багатьох із них було дуже смачне.

Коли б я захотів, я міг би настріляти птиці без числа, але я беріг порох та дріб і волів стріляти кіз, оскільки їхнє м’ясо смачніше. Тут теж було багато кіз, більше, ніж у моїй частині острова, але до них було

дуже важко підкрастись, бо місцевість тут була рівна, і вони помічали мене значно раніше, ніж коли я був на горбах.

Цей берег, безперечно, був набагато привабливіший від мого, а проте я не мав ніякої охоти переселятись. Проживши в своїй садибі більш ніж півтора року, я звик до неї. А тут я почував себе ніби на чужині, і мені кортіло додому. Пройшовши берегом на схід дванадцять миль або близько того, я вирішив, що час повертатись. Я встромив у землю високу тичку, щоб позначити місце, бо вирішив, що наступного разу прийду сюди з іншого боку, тобто зі сходу від мого житла, і таким чином обійду навколо всього острова. Але про це далі.

Я вертався додому новою дорогою, гадаючи, що завжди зможу окинути поглядом весь острів і не зіб’юся з дороги до своєї оселі, але я помилився. Відійшовши від берега не більше як на дві чи три милі, я спустився в широку западину, оточену лісистими горбами з усіх боків так щільно, що не було ніякої змоги роздивитись. Я міг би орієнтуватись за сонцем, але треба було точно знати його положення цієї пори дня.

На моє горе, було хмарно. Не бачачи сонця, я три чи чотири дні блукав цією долиною, марно шукаючи дороги. Нарешті я мусив знову повернути на берег моря, на те саме місце, де стояла моя тичка, і звідти вернутись додому тим шляхом, яким я прийшов. Ішов я не поспішаючи й часто відпочивав, бо стояли страшенно душні дні, а я ніс багато важких речей — рушницю, набої, сокиру та інше.

Під час цієї подорожі мій собака сполохав козеня й кинувся на нього, але я вчасно підбіг і врятував козеня від собачих іклів. Мені дуже хотілось узяти його з собою, бо я давно вже мріяв приручити пару козенят і розвести череду ручних кіз, щоб забезпечити себе м’ясом на той час, коли в мене вийдуть усі запаси пороху та дробу.

Я зробив козеняті нашийник, і не без труднощів повів його на мотузці (мотузку я зсукав з прядива від старих канатів і завжди носив її

з собою). Дійшовши до свого куреня, я пересадив козеня через огорожу і там покинув, бо мені не терпілось якнайшвидше добратись додому, де я не був уже більше як місяць.

Не можу висловити, з яким задоволенням вернувся я до свого старого пристановища й простягся в гамаку. Ця маленька подорож і безпритульне життя так стомили мене, що мій "дім", як я його називав, здався мені цілком упорядкованим житлом: тут мене оточувало стільки вигод і було так затишно, що я вирішив ніколи не відходити від нього далеко, поки мені судилось лишатися на цьому острові.

Майже тиждень я відпочивав і від’їдався після своїх блукань. Більшу частину цього часу я був зайнятий важкою працею — робив клітку для папуги, який став зовсім ручним і дуже здружився зі мною. Потім я згадав про бідолашне козеня, покинуте в огорожі, і вирішив піти привести його додому або нагодувати. Я знайшов його там, де покинув, бо воно й не могло втекти і вже майже здихало з голоду. Я нарубав йому суччя та гілочок і перекинув через огорожу. Коли воно поїло, я хотів повести його на мотузці, як раніше, але від голоду воно стало таким смирним, що побігло слідом за мною, немов собака. Я завжди годував його сам, і воно зробилось таким ласкавим та втішним, що ввійшло до сім’ї моїх домашніх тварин і згодом не відходило від мене ні на крок.

Знову настала дощова пора осіннього рівнодення, і знову я врочисто відсвяткував 30 вересня — другі роковини мого перебування на острові. Надій на визволення було так само мало, як і першого дня, коли я прибув сюди. Весь день 30 вересня я провів у благочестивих міркуваннях, смиренно й з подякою згадуючи багато милостей, посланих мені в моїй самотності, без яких моє становище було б незмірно сумнішим. Я покірно й щиро подякував богові, який з ласки своєї відкрив мені, що навіть у цій самотині я можу бути щасливішим, ніж на волі, в людському товаристві, де я користався б усіма втіхами світу; відкрив мені, що він може цілком надолужити нестатки мого самотнього становища, перебуваючи зі мною та сповнюючи благодаттю

мою душу, втішаючи й заохочуючи мене покладатись на його милість тепер і надіятись на його вічну допомогу в майбутньому.

Тепер я почав ясно відчувати, наскільки нинішнє моє життя, з усіма його стражданнями й нещастями, щасливіше, ніж те ганебне, повне гріха, бридке життя, яке я вів раніше. Горе й радість я розумів тепер зовсім інакше; вже не ті були в мене бажання, не такі гострі були пристрасті; те, що в перші дні мого прибуття сюди й навіть протягом цих двох років давало мені втіху, тепер уже не існувало для мене.

Раніше, коли я виходив чи то полювати, чи то оглянути місцевість, моє становище раптом викликало в моїй душі страшенну тугу, і серце моє завмирало на саму думку про ліси, гори та пустелі, де я жив, ув’язнений за вічними засувами та замками океану, у відлюдній глушині, без надії на визволення. Такий настрій охоплював мене зненацька, немов буря, порушуючи мій безтурботний спокій, і тоді, у відчаї, я ламав собі руки й плакав, наче дитина. Іноді, коли таке траплялось під час роботи, я кидав усе і годину чи дві сидів непорушно, втупившись очима в землю й тяжко зітхаючи. Напади такого німого відчаю були нестерпні, бо завжди легше вилити своє горе сльозами чи словами, ніж таїти в собі.

А тепер мене відвідували інші думки. Я щодня читав слово боже й застосовував його до мого становища. Одного ранку, бувши в поганому настрої, я розгорнув Біблію на таких словах: "Я ніколи не покину й не залишу тебе". Вони були сказані ніби для мене. Чому ж бо інакше я натрапив на них саме тоді, коли сумував, що мене занедбав бог і люди? "Гаразд, — сказав я сам собі, — коли бог не покидає мене, що мені з того, що мене покинув, світ? А коли б я, маючи цілий світ, утратив ласку й благословення боже, то це була б незрівнянно більша втрата".

З того часу я почав гадати, що в цій самотності я, може, щасливіший, ніж був би в іншому становищі, живучи серед людей; з такими думками я починав дякувати богові за те, що він привів мене на цей острів.

Не знаю, що воно було, але в голові у мене наморочилось, і я не знаходив слів. "Як ти можеш бути таким лицеміром? — сказав я одного разу вголос. — Як ти можеш дякувати та прикидатися, що вдоволений своїм становищем, коли в душі молишся, щоб визволитися з нього?" Тут я спинився. І хоч не міг дякувати богові за те, що опинився тут, однак був щиро вдячний йому за те, що він, правда, дорогою ціною, дав мені зрозуміти моє минуле, оплакати мої хиби й покаятись. Щоразу, розгортаючи або закриваючи Біблію, я щиро благословляв бога, що напоумив мою англійську приятельку, хоч я про те й не просив, запакувати цю книгу серед інших речей, а згодом допоміг мені врятувати її з розбитого корабля.

В такому настрої почав я свій третій рік на острові.

Я не хотів стомлювати читача дрібницями і тому другий рік свого життя на острові описав не так докладно, як перший. Все ж таки треба сказати, що я лише зрідка мав дозвілля: я суворо розподілив свій час відповідно до робіт, які виконував протягом дня. На першому місці стояли релігійні обов’язки та читання святого письма. На це я завжди відводив певний час тричі на день. На другому — щоденне полювання, яке відбирало в мене години три кожного ранку, коли не було дощу. На третьому — сортування, сушіння та готування забитої або спійманої дичини; на це йшла більша частина дня. Треба також узяти до уваги, що з полудня, коли сонце ставало в зеніті, жахлива спека не дозволяла мені виходити з дому. На інші справи мені залишалась решта дня — не більше як чотири вечірні години. Траплялося й так, що я міняв час полювання й хатньої роботи; тоді я працював уранці, а надвечір виходив з рушницею.

У мене було не тільки мало часу для праці, але ця праця потребувала, крім того, неймовірних зусиль і посувалась дуже повільно. Скільки часу марнував я через брак інструментів, помічників і недостатню вправність! Так я витратив сорок два дні тільки на те, щоб зробити довгу дошку, потрібну для полиці в моєму льосі, тоді як двоє

теслярів, маючи необхідне приладдя і велику подовжню пилку, випиляли б з того самого дерева шість таких дощок за півдня.

Я зробив так: вибрав величезне дерево, бо мені була потрібна довга дошка. Три дні я рубав це дерево і два дні обтинав на ньому гілля, щоб мати колоду. Не знаю навіть, скільки часу я обтесував та обстругував її з обох боків, поки її вага не поменшала настільки, що її можна було зрушити з місця. Тоді я начисто обтесав один бік на всю довжину колоди; потім перевернув її цим боком униз і почав обтісувати таким самим чином і другий, аж поки вийшла рівна й гладенька дошка, приблизно три дюйми завтовшки. Читач зрозуміє, як тяжко працював я над цією дошкою. Але впертість і праця допомогли мені закінчити цю роботу, як і багато інших. Наводжу тут подробиці, щоб ясно було, чому витрачав я так багато часу на порівняно невелику роботу, — тобто невелику, коли у вас є помічник і знаряддя, але таку, що вимагає багато часу й зусиль, коли робити її доводиться одній людині, та ще й майже голими руками.

Незважаючи на все це, терпінням та працею я довів до кінця всі роботи, до яких мене змусили обставини, як видно буде далі.

В листопаді й грудні я чекав врожаю ячменю та рису. Ділянка, що я засіяв, була невеличка, бо, як я вже казав, через посуху в мене загинув майже весь урожай першого року, і мені залишилось не більше як півпека кожного сорту зерна. Цього ж разу врожай мав бути чудовий, але раптом я виявив, що знову ризикую втратити все, бо моє поле спустошують численні вороги, від яких важко вберегтись. Цими ворогами були насамперед кози й звірки, названі мною зайцями, які, вподобавши ніжні стебельця, днювали й ночували на моєму полі і з’їдали молоді сходи, не даючи їм викинути колос.

Проти цього був лише один засіб: обгородити все поле, І ця робота забрала в мене багато праці, головним чином тому, що треба було поспішати. А втім, моє поле було таке маленьке, що за три тижні огорожа була готова. Вдень я відганяв ворогів пострілами, а на ніч

прив’язував до огорожі собаку, що гавкав цілу ніч. Завдяки цим застережним заходам ненаситні злодії втекли з цього місця; мій хліб чудово виколосився і почав швидко достигати.

Проте, як раніше, поки хліб був зелений, мене розоряли чотириногі, так почали розоряти мене птиці тепер, коли він виколосився. Якось, обходячи свою ниву, я побачив, що над нею кружляють цілі зграї не відомих мені птахів, як видно, чекаючи, поки я піду. Я відразу ж випустив у них заряд дробу (я завжди мав при собі рушницю), але не встигнув я вистрілити, як з самої ниви знялась інша зграя, якої я спочатку не помітив.

Це дуже стурбувало мене. Я передбачав, що за кілька днів такого грабунку пропадуть усі мої надії; я голодуватиму, і мені ніколи не пощастить зібрати врожаю. Я не міг придумати, чим зарадити такому лиху, але вирішив відстояти свій хліб, хоча б для цього довелось вартувати день і ніч. Передусім я обійшов усю ниву, щоб визначити, чи багато шкоди наробили птиці. Виявилося, що хліба попсовано чимало, але оскільки зерно ще не зовсім достигло, то втрата була б не дуже велика, якби вдалося зберегти решту.

Я зарядив рушницю і, відійшовши трохи, побачив, що злодії посідали на дерева навколо, ніби чекаючи, щоб я пішов. Так воно й сталося: як тільки я сховався від їхнього зору, вони один по одному почали злітати на ниву. Це так розсердило мене, що я не міг стерпіти й не діждався, поки їх збереться більше. Я знав, що кожне зернятко, яке вони з’їдять тепер, дало б згодом цілий пек{43} хліба. Підбігши до огорожі, я вистрілив і забив трьох птахів. Мені тільки того й треба було; я підібрав усіх трьох і зробив з ними так, як у нас в Англії роблять з запеклими злодіями: повісив їх на страх іншим{44}. Не можу описати, як дивно подіяв цей засіб. Не тільки жодна птиця не сідала більше на ниву, але всі вони покинули мою частину острова; принаймні я більше не бачив їх, поки мої три опудала висіли на жердині.

Можете собі уявити, як я радів з цього. Наприкінці грудня, коли настав час збирання хліба, ячмінь та рис достигли, і я зняв урожай.

Я не знав, як узятись до жнив, не маючи ні коси, ні серпа. Єдине, що я міг зробити, це скористатись для цієї роботи широким кортиком, чи тесаком, який я взяв з корабля разом з іншою зброєю. Правду сказати, мій урожай був такий невеликий, що зібрати його було, дуже легко, та й збирав я його особливим способом: я зрізав лише колоски, носив великим кошиком, а потім перетирав їх руками. Виявилось, що з половини пека насіння кожного сорту вийшло десь два бушелі{45} рису і більше як два з половиною бушелі ячменю, певна річ, приблизно, бо тоді я не мав мірки.

Це мене дуже підбадьорило: тепер я міг сподіватися, що згодом, коли бог поможе, я матиму завжди вдосталь хліба. Але переді мною з’явилися нові труднощі. Як змолоти зерно й зробити з нього борошно? Як просіяти борошно? Як, нарешті, спекти з борошна хліб? Усі ці труднощі разом з бажанням відкласти в запас якнайбільше насіння, щоб після завжди мати його, спричинилися до того, що я вирішив не займати врожаю цього року, залишити його весь на насіння й докласти всіх зусиль, щоб розв’язати велике завдання — забезпечити себе надалі хлібом.

Тепер про мене можна було з повним правом сказати, що я заробляю свій хліб. Трохи дивно, що люди так мало думають про те, скільки різних дрібних робіт треба виконати, щоб виростити, зберегти, зібрати, приготувати й випекти звичайний шматок хліба.

Потрапивши у справді первісні умови життя, я щодня впадав у відчай, бо труднощі давалися мені взнаки дедалі більше, починаючи з того часу, як я зібрав першу жменю ячменю й рису, що так несподівано виросли біля мого житла.

По-перше, у мене не було ні плуга, щоб орати землю, ні заступа, щоб скопати її. Я вже казав, що переміг цю перешкоду, зробивши дерев’яну лопату. Але яке знаряддя, така й робота: не кажучи вже про те, що моя лопата, не оббита залізом, служила дуже недовго (хоча робив я її багато днів), працювати нею було важче, ніж залізною, і сама робота виходила далеко гіршою.

Проте я з цим примирився і, набравшись терпіння і не звертаючи уваги на якість роботи, копав далі. Коли зерно було посіяне, нічим було заборонувати його. Довелось замість борони тягати по полю величезний важкий сук, що тільки дряпав землю, а не рівняв її.

Поки мій хліб ріс та достигав, я побачив, що мені ще багато чого бракувало. Треба було обгородити ниву, стерегти її, скосити чи зжати врожай, висушити та перевезти його додому, змолотити, перевіяти й сховати зерно. Після того мені ще були потрібні: млин, щоб змолоти зерно, сита, щоб просіяти борошно, сіль та дріжджі, щоб замісити тісто, піч, щоб спекти хліб. І все ж таки, як побачимо далі, я обійшовся без усього цього. Мати хліб було для мене найціннішою нагородою та втіхою. Все це вимагало від мене важкої і впертої праці, але іншого виходу не було. Мій час був розподілений, і я віддавав цій роботі кілька годин щодня. Оскільки я вирішив не витрачати зерна, доки його не набереться більше, в мене залишилось ще шість місяців на те, щоб постаратися винайти та виготовити знаряддя для перероблення зерна на хліб.

Проте спочатку треба було підготувати під засів просторішу ділянку землі, бо тепер у мене було стільки насіння, що я міг засіяти більше ніж акр. Ще раніше я зробив лопату, що забрало в мене цілий тиждень. Нова лопата завдала мені багато прикрощів: вона була важка, і копати нею було вдвоє тяжче. Однак я впорався і з цією роботою й засіяв дві великі рівні ділянки землі, які вибрав якнайближче до мого житла і обгородив частоколом з того дерева, що так швидко приймалось. Я сподівався, що через рік мій частокіл перетвориться на живопліт, який майже не потребуватиме лагодження. Усе разом — оранка землі і спорудження

огорожі — відібрало в мене не менше трьох місяців, бо більша частина їх припала па дощову пору, коли я не міг виходити з дому.

В ті дні, коли йшов дощ і мені доводилося сидіти удома, я виконував інші потрібні роботи, а водночас розважався розмовами зі своїм папугою. Невдовзі він знав уже своє ім’я, а згодом навчився досить голосно вимовляти його. "Попка" — було перше слово, яке я почув на цьому острові не від себе, а з чужих уст. Але, певна річ, розмова з Попкою була для мене не роботою, а лише розвагою під час роботи. Як уже сказано, справ у мене було дуже багато. Давно вже я намагався так чи інакше виготовити собі череп’яний посуд, дуже мені потрібний, але я зовсім не знав, як це здійснити. Однак, зважаючи на жаркий клімат, я не мав сумніву, що коли мені пощастить дістати гарної глини, я виліплю горщик, він висохне на сонці і так затвердне, що можна буде брати його в руки .й зберігати в ньому всі припаси, які треба тримати в сухому. І от я вирішив виліпити кілька якомога більших глечиків, щоб зберігати в них зерно, борошно тощо.

Читач, напевне, пожалів би мене, а може, й посміявся б з мене, якби я розповів йому, як невміло замісив глину, які недоладні, незграбні й потворні речі я виробляв; скільки моїх виробів сплющилось і скільки розпалось через те, що глина була надто м’яка і не витримувала власної ваги; скільки інших потріскалось від того, що я поспішив виставити їх на сонце; скільки розсипалось на дрібні шматки від першого ж дотику до них як перед сушінням, так і після нього. Одно слово, за два місяці невтомної праці, коли я, нарешті, знайшов глину, накопав її, приніс додому й узявся до роботи, у мене вийшло дві непоказні посудини, які аж ніяк не можна було назвати глечиками.

Проте, коли мої посудини добре висохли й затверділи від сонця, я обережно підняв їх одну по одній і поставив кожну в один з величезних кошиків, які я спеціально сплів для них, щоб вони не могли розпастись. У порожняву між посудинами й кошиками я напхав рисової та ячної соломи. Щоб ці посудини не відсиріли, я призначив їх на сухе зерно, а згодом, коли зерно буде змелене, — на борошно.

Хоч великі вироби з глини й вийшли в мене невдалими, проте дрібніший посуд — тарілки, круглі горщики, кухлі, миски тощо — був куди кращий: сонце випалило їх і зробило досить міцними.

Але я все ще не досяг своєї головної мети. Мені потрібний був посуд, що не пропускав би води й витримав би вогонь, а саме цього я не міг добитись. Аж ось одного разу я розклав великий вогонь, щоб засмажити м’ясо. Коли воно було готове, я хотів погасити жаринки й знайшов між ними черепок від розбитого горщика, що випадково потрапив у вогонь. Він став твердий, як камінь, і червоний, як черепиця. Це відкриття приємно здивувало мене, і я сказав собі, що коли черепок так добре затвердів від вогню, то, виходить, так само можна випалити на вогні й цілу посудину.

Це примусило мене замислитись над тим, Як розкласти вогонь, щоб випалити мої горщики. Я не мав ніякого уявлення про печі для випалювання, якими користуються гонтарі, не вмів поливати посуд свинцем, хоч у мене й знайшлося б для цього трохи свинцю. Поставивши на купу гарячої золи три великі череп’яні горщики й на них три менші, я обклав їх з усіх боків дровами та хмизом і запалив вогонь. В міру того, як дрова перегоряли, я підкидав нових, поки мої горщики прогартувались наскрізь, причому жоден із них не тріснув. У такому розжареному стані я держав їх у вогні годин з п’ять чи шість, як раптом побачив, що один із них почав топитись, хоч і залишився цілий. То розтопився від жару змішаний з глиною пісок, що перетворився б на скло, коли б я розпікав його далі. Я потроху зменшив вогонь, і горщики стали не такими червоними. Я сидів коло них. всю ніч, щоб не дати вогню погаснути надто швидко, і вранці я мав три дуже добрі, хоч і не дуже гарні, череп’яні глечики й три горщики, випалені якнайкраще, в тому числі один политий розтопленим піском.

Ясна річ, що після цієї спроби мені не бракувало вже череп’яного посуду, але мушу признатись, що на вигляд він був не дуже показний. Та це й не дивно, бо я робив його таким самим способом, як діти роблять

паски з болота або як ліплять пироги жінки, що не вміють замісити тіста.

Мабуть, жодна людина в світі не зазнавала таких радощів з приводу такої дрібниці, як зазнав я, коли побачив, що мені пощастило зробити цілком вогнетривкий череп’яний посуд. Я ледве діждався, поки мої горщики охолонуть, щоб налити в один із них води і зварити в ньому м’ясо. Усе вийшло якнайкраще. Я зварив собі з шматка козляти дуже смачний суп, хоч у мене не було ні вівсяного борошна, ні інших приправ, що звичайно кладуться туди.

Далі мені треба було зробити кам’яну ступку, щоб перемелювати або, вірніше, товкти в ній зерно. Про таке вдосконалення, як млин, не було чого й думати, маючи лише дві руки. Я не знав, як зарадити собі в цій потребі. В обточуванні каменів я, як і в інших ремеслах, не розумівся зовсім, а до того ж — не мав потрібного інструменту. Дуже багато днів витратив я на те, щоб знайти підходящий камінь, тобто досить твердий і такого розміру,, щоб у ньому можна було видовбати заглибину, але не знайшов такого. Правда, на острові були великі скелі, але від них не можна було ні відколоти, ні відламати потрібної мені брили. До того ж ці скелі були з досить крихкого пісковику; від важкого товкача камінь неодмінно почав би кришитись, і пісок засмічував би борошно. Витративши отак силу часу на марні розшуки, я відмовився від думки мати кам’яну ступку й вирішив узяти для ступки велику колоду з твердого дерева, яку мені скоро й пощастило знайти. Вибравши колоду такого розміру, що я ледве міг зсунути її з місця, я обтесав її сокирою, щоб надати їй потрібної форми, а тоді, з великими труднощами, випалив у ній заглибину, як ото бразільські індіанці роблять свої човни. Закінчивши ступку, я витесав величезний важкий товкач із так званого залізного дерева. І ступку, і товкач я заховав до наступного врожаю зерна, яке я вирішив уже змолоти або, точніше, перетовкти на борошно, щоб пекти з нього хліб.

Наступна трудність полягала в тому, як, зробити сито або решето, щоб просівати своє борошно від полови та лушпиння, без чого не можна

було пекти хліб. Завдання було важке, і я не знав, як узятись до його виконання. Для цього в мене не було ніякого матеріалу: ні серпанку, ні будь-якої рідкої тканини, через яку можна було б пропускати борошно. Від полотняної білизни в мене залишилося саме дрантя. Була козяча вовна, але я не вмів ні прясти, ні ткати, а коли б і вмів, то все одно у мене не було ні прядки, ні верстата. Тут я спинився на багато місяців і просто не знав, що мені робити. Нарешті я згадав, що серед матроських речей, які я взяв з корабля, було кілька нашийних хусток з міткалю або мусліну. З цих хусток я й зробив собі три сита, правда, маленькі, але цілком придатні для роботи. їх вистачило мені на кілька років, а про те, як улаштувався я потім, буде сказано далі.

Тепер треба було подумати, як пекти хліб, коли я наготую борошна. Передусім у мене зовсім не було дріжджів, і, не маючи чим замінити їх, я перестав цим клопотатись. Але як обійтись без печі? Але я і тут знайшов вихід, виліпивши з глини кілька величезних круглих посудин, дуже широких, але мілких — приблизно два фута в діаметрі і не більше ніж дев’ять дюймів завглибшки. Цей посуд я теж добре випалив на вогні й сховав. Коли настав час пекти хліб, я розпалив велике вогнище, викладене добре випаленими чотирикутними кахлями, які я теж зробив сам. Власне, я б не назвав їх чотирикутними.

Коли дрова добре перегоріли, я розгріб жар по всьому вогнищу і почекав, доки воно розпеклося. Тоді я відгорнув жар набік, поставив на вогнищі свої хлібини, накрив їх глиняними тарелями, перекинутими догори дном, і завалив гарячим вугіллям. Мої хлібини спеклися, як у найкращій печі. Я навчився пекти коржики з рису та пудинги і став гарним пекарем. Пирогів я не робив тільки тому, що, крім козлятини й пташиного м’яса, їх не було чим начиняти.

Не дивно, що на всі ці роботи пішла більша частина третього року мого життя на острові; особливо, коли зважити, що в проміжках мені треба було збирати новий врожай і виконувати всяку господарську роботу. Хліб я зібрав своєчасно, переносив його додому і склав у великі

коші, залишивши його в колосках, поки в мене буде час перетерти їх руками, бо я не міг молотити, не маючи ні току, ні знаряддя для того.

Проте, разом із збільшенням мого запасу зерна, у мене з’явилась потреба в більшому для нього приміщенні. Останній врожай дав мені бушелів двадцять ячменю і стільки ж, якщо не більше, рису, тому для всього зерна не вистачало місця. Тепер я міг витрачати його на їжу скільки хотів, а це було дуже приємно, бо мої сухарі давно вже вийшли. Я вирішив розрахувати, скільки треба зерна на моє харчування протягом року, щоб сіяти лише раз на рік.

Виявилося, що сорок бушелів рису та ячменю вистачає мені з лишком: тому я вирішив надалі сіяти щорічно стільки, скільки посіяв цього року, гадаючи, що мені цього стане і на хліб, і на все інше.

Отак працюючи, я, звичайно, дуже часто згадував про землю, яку бачив з другого боку мого острова, і в мене весь час була таємна надія добратись до неї. Я гадав, що на материку, як у кожній заселеній країні, я знайшов би можливість просунутись далі, а може, й добрати способу зовсім вирватись звідси.

Але я весь час нехтував небезпеку, що загрожувала мені при такій спробі; я не думав про те, що можу потрапити до рук дикунів, можливо, далеко гірших, ніж африканські тигри й леви: якби вони мене схопили, я мав би один шанс проти тисячі, що не буду забитий, а може, й з’їдений. Бо я чув, що мешканці Караїбського берега{46} — людожери; а судячи по широті, на якій лежав мій острів, він не міг бути далеко від того берега. Проте, якби мешканці тієї землі і не були людожерами, вони все-таки могли вбити мене, як убивали багатьох європейців, що попадали до них, навіть коли тих було по десять-двадцять чоловік. Я ж був один і майже беззахисний. Усе це, повторюю, я мав би зважити. Пізніше я зрозумів усю недоречність мого наміру, але тоді мене не страшили ніякі небезпеки:, я думав тільки про те, як би дістатися до того берега.

Ось коли я пожалкував, що зі мною немає Ксурі та баркаса з його трикутним вітрилом, під яким я проплив понад африканським берегом більше ніж тисячу миль! Але що було дарма згадувати?.. Я вирішив піти подивитись на нашу корабельну шлюпку, яку під час шторму, коли ми зазнали аварії, викинуло на острів, за кілька миль від мого житла. Шлюпка лежала майже на тому самому місці, де вона була й раніше, але не зовсім: прибій перекинув її догори дном і трохи відніс на самий край високого піщаного берега, і води коло неї не було.

Якби я мав змогу полагодити й спустити на воду цю шлюпку, вона витримала б подорож морем, і я досить легко добрався б до Бразілії. Але я не врахував, що перекинути й зрушити з місця цю шлюпку для мене таке саме непосильне завдання, як і зрушити з місця мій острів. Проте я вирішив зробити все, що було в моїх силах: пішов у ліс, нарубав жердин для важелів та котків і перетягав їх до шлюпки, бо тішив себе думкою, що, коли мені вдасться перекинути шлюпку на дно, я полагоджу її, і в мене вийде добрий човен, на якому сміливо можна пуститись у море.

Я не пошкодував зусиль на цю марну роботу, витративши на неї три чи чотири тижні. Нарешті я перекопався, що моїх малих сил не вистачить для того, щоб підняти таку вагу, і заходився підкопувати пісок з одного боку шлюпки, щоб вона впала й перекинулась сама. При цьому я то тут, то там підкладав під неї обрубки дерева, щоб вона впала саме туди, куди мені було треба.

Але, закінчивши цю підготовчу роботу, я все-таки був неспроможний зрушити шлюпку з місця, ні підвести під неї важелі, а тим більше — спустити її на воду, і мусив відмовитись від свого наміру. Незважаючи на цю невдачу, моє бажання пуститись в океан не тільки не зменшилось, а навпаки, збільшилось, дарма що перешкоди до цього здавались непереможними.

Нарешті я вирішив спробувати сам зробити човен або, ще краще, пірогу, які роблять тубільці в цих краях, май-ясе без усяких інструментів та без помічників, просто із стовбура великого дерева. Мені здалося, що

це не лише можлива, а й легка справа, і думка дро цю роботу захопила мене. Я гадав, що в мене багато більше можливостей виконати її, ніж у негрів або індіанців. Я не зважив лише особливої, як порівняти з дикунами, незручності мого становища, а саме — браку робочих рук, щоб спустити пірогу на воду, а ця перешкода була далеко серйозніша, ніж брак’ інструментів. Отже, якби я й знайшов у лісі підхоже товсте дерево і з великими труднощами зрубав його, якби я з допомогою своїх інструментів обтесав його зовні й надав йому форми човна, а потім видовбав або випалив всередині, одно слово — зробив би човен, то яка була б мені з того користь, коли я не зміг би спустити його на воду і змушений був би покинути його в лісі?

Певна річ, коли б я хоч трохи усвідомлював собі своє становище, починаючи будувати пірогу, я неодмінно запитав би себе, як я спущу її на воду. Але всі мої думки були до такої міри охоплені .жаданою подорожжю, що я зовсім не згадував про це, хоч було цілком ясно, що пропливти в пірозі сорок п’ять миль морем — багато легше, ніж проволокти її землею сорок п’ять сажнів, які відокремлювали її від води.

Я взявся до цієї роботи як справжній дурень, і навряд чи в такі дурні пошивалась коли-небудь хоч трохи розумна людина. Я тішився зі своєї витівки, не утрудняючи себе роздумами, чи вистачить у мене сил упоратися з нею. Думка про потребу спустити пірогу на воду часто спадала мені в голову, але я проганяв її такою нерозумною відповіддю: "Спочатку зроблю пірогу, а тоді вже, напевне, знайдеться якийсь спосіб пересунути її до води".

Це було найбезглуздіше міркуванпя, але моя повна жагучого бажання фантазія не давала мені спокою, і.я взявся до роботи. Я зрубав здоровенний кедр, якого, гадаю, не було й у самого Соломона під час будування єрусалимського храму{47}. Мій кедр мав п’ять футів десять дюймів у поперечнику біля кореня, а на висоті двадцяти двох футів — чотири фути одинадцять дюймів; далі стовбур ставав тонший і розгалужувався. Силу праці довелось покласти на те, щоб повалити це дерево. Двадцять днів я підрубував самий стовбур, а ще чотирнадцять

днів обрубував сучки й відокремлював величезне розложисте верховіття. Цілий місяць я обтісував сокирою свою колоду, намагаючись надати їй форми човна, щоб вона могла прямо держатись на воді. Три місяці пішло на те, щоб видовбати її зсередини. Щоправда, я обійшовся без вогню і працював тільки долітцем та молотком. Нарешті завдяки впертій праці я зробив чудову пірогу, що сміливо могла підняти чоловік двадцять п’ять, а отже, й мене з усім моїм майном.

Я був у захваті від свого витвору: ніколи в житті я не бачив такого великого човна з однієї деревини. Зате ж і відібрав він у мене часу та праці! Тепер залишалося тільки спустити його на воду, і я не мав сумніву, що, коли б це мені вдалось,, я пустився б у найбожевільнішу і найбезнадійнішу з усіх морських подорожей, що будь-коли розпочинались.

Але всі мої спроби спустити його на воду не дали наслідків, хоч і коштували мені великих зусиль. До води було не більше як сто ярдів, але перша перешкода полягала в тому, що місцевість піднімалася до берега під гору. Не занепавши духом, я вирішив зняти зайву землю так, щоб утворився положистий спуск. На цю роботу в мене пішла сила праці, але хто шкодує праці, коли йдеться про визволення? Коли було подолано цю перешкоду, справа не просунулась ні на крок: я не міг зрушити з місця пірогу, як раніше не міг зрушити шлюпку.

Тоді я виміряв відстань між пірогою та морем і вирішив викопати канал: бачачи, що я не в змозі посунути човна до коди, я хотів підвести воду до човна, але коли прикинув подумки потрібну глибину й ширину каналу, коли підрахував, за який приблизно час може виконати роботу одна людина, то виявилось, що на це мені треба буде не менше як десять-дванадцять років. Берег був тут дуже високий, і його треба було поглибити принаймні на двадцять футів. На великий мій жаль, довелось відмовитися і від цієї спроби.

Я був невимовно засмучений і тільки тепер, хоч і надто пізно, зміркував, як нерозважливо братись до роботи, не розрахувавши точно, чого вона коштуватиме і чи вистачить сили довести її до кінця.

У розпалі цієї роботи настали четверті роковини мого життя на острові, і я провів цей день, як і раніше, у молитві і з спокійною душею. Завдяки повсякчасному й ретельному читанню слова божого та милостивій допомозі неба, я почав ставитись до всього зовсім по-іншому. Мої погляди змінились: світ здавався мені тепер чимсь далеким і чужим. Він не збуджував у мені ніяких надій, ніяких бажань: мені не було чого робити в ньому, і я був розлучений з ним, мабуть, довіку. Я дивився на нього такими очима, якими, певне, дивляться на нього з того світу, тобто як на місце, де я жив колись, але звідки пішов назавжди. Я міг би тепер сказати світові так, як праотець Авраам сказав багатієві: "Між тобою і мною лежить велика безодня"{48}.

І справді, я відійшов від усякої світської скверни: у мене не було ні плотських спокус, ні зваби для очей, ні гордощів. Мені не було чого бажати, бо я мав усе, чим можна було тішитись. Я був володар мого острова і, якщо хочете, міг вважати себе королем чи імператором усієї країни, якою володів. У мене не було суперників, не було конкурентів, ніхто не сперечався зі мною за владу, і я ні з ким не поділяв її. Я міг би навантажити зерном цілі кораблі, але це було мені не потрібно, і я сіяв рівно стільки, скільки сам потребував. У мене була сила черепах, але я задовольнявся тим, що зрідка вбивав по одній. У мене було стільки лісу, що я міг би збудувати цілий флот, і стільки винограду, що вином та родзинками можна було б навантажити всі кораблі цього флоту.

Однак я цінив тільки те, що було корисне для мене. Я був ситий і мав чим задовольнити всі свої потреби, — навіщо ж мені все інше? Коли б я настріляв більше дичини або посіяв більше хліба, ніж міг з’їсти, мій хліб пропав би, а дичину довелося б викинути собаці або ж її поїли б черв’яки. Дерева, що я зрубав, лежали на землі й гнили; я міг використовувати їх лише на паливо, а воно було мені потрібне тільки для готування їжі.

Одно слово, природа й досвід навчили мене розуміти, що світські блага мають для нас ціну тільки доти, доки вони можуть задовольняти наші потреби; і хоч скільки нагромадили б ми багатств, ми можемо втішатись ними тільки доти, доки можемо користуватися ними, але не більше. Найзажерливіший скнара вилікувався б від свого пороку, коли б він опинився на моєму місці, бо я мав стільки добра, що не знав куди його дівати. Я не мав чого бажати, коли не рахувати деяких речей, яких у мене не було, — правда, дрібних, але дуже мені потрібних. У мене, як я казав уже, було трохи грошей, золота і срібла — всього близько тридцяти шести фунтів стерлінгів. І що ж? Вони лежали як нікчемний, ні до чого не придатний мотлох; мені не було на що їх витрачати, і я часто казав бобі, що з радістю віддав би цілу жменю цього металу за кілька люльок для тютюну або за ручний млин, щоб молоти своє зерно. Та де там! Я віддав би всі ці гроші за шестипенсову пачку насіння ріпи та моркви з Англії, за жменьку гороху та бобів або за пляшку чорнила. Ці гроші не давали мені ні користі, ні втіхи. Так і лежали вони у мене в шухляді й дощової пори бралися цвіллю в печері. І коли б я мав повну шафу брильянтів, вони так само не мали б для мене ніякої ціни, бо були мені зовсім не потрібні.

Тепер мені жилось далеко легше, ніж раніше — із фізичного, і з морального боку. Сідаючи їсти, я часто сповнювався глибокою вдячністю до щедрості провидіння, що послало мені трапезу в пустині. Я навчився більше бачити радісні, ніж сумні сторони свого становища, і пам’ятати більше про те, що в мене є, ніж про те, чого мені бракує. І це викликало в моїй душі невимовну радість. Кажу це для тих нещасних людей, які ніколи нічим не бувають задоволені, не можуть спокійно втішатись подарованим їм благом, які завжди хочуть чогось такого, чого у них немає. Всі наші нарікання на те, чого ми позбавлені, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо.

Я часто поринав в інші думки і, безперечно, так само поринав би в них кожен, хто зазнав би такого лиха, як я. Я порівнював моє теперішнє становище з тим, якого я чекав спочатку; вірніше, з тим, яке, напевне, судилося б мені, якби милосердне провидіння якимсь дивом не

розпорядилось, щоб корабель загинув. ближче до берега і щоб я не тільки зміг добратись до нього, а й перевезти на берег те, що полегшило моє становище та дало мені розраду. Інакше я не мав би знаряддя для праці, зброї для оборони, пороху і дробу, щоб здобувати собі їжу.

Цілі години, а то й цілі дні, я в найяскравіших барвах уявляв собі, що я робив би, якби не врятував нічого з корабля, адже з їжі я мав би саму тільки рибу та черепах. Але перше, ніж я знайшов черепаху, минуло багато часу, і я вмер би з голоду, а якби й не вмер, то жив би, як дикун. Коли б мені й пощастило вбити козу або якогось птаха, я все-таки не зміг би оббілувати їх, відокремити .м’ясо від тельбухів і порізати його. Я мусив би гризти його зубами й роздирати нігтями, як дикий звір.

Такі думки примусили мене глибше відчути доброту провидіння й бути дуже вдячним йому за своє теперішнє становище з усіма його нестатками й злигоднями. Хай подумають про це всі ті, хто за лихої години любить говорити: "Чи є в кого таке горе, як у мене?" Хай вони подумають, як багато є на землі людей, нещасніших за цих, і в скільки разів їхнє власне нещастя було б жахливішим, якби тою захотіло провидіння.

Ще одне міркування допомагало мені втішати себе надіями. То було порівняння мого теперішнього становища з тим, якого я заслужив і якого мав підстави чекати від провидіння. Я жив жахливим життям, зовсім не знаючи ні бога, ні страху божого. Мої батьки дали мені добру освіту. Вони подбали й про те, щоб прищепити мені змалку страх божий та свідомість обов’язків, яких вимагали від мене природа й мета мого існування. І що ж? Я дуже рано пустився в морські подорожі, а життя на морі більше, ніж усяке інше життя, вільне від страху божого, хоч там нещастя завжди загрожує кожному. Коли я почав жити цим життям серед моряків, мене відвернуло від невеличких релігійних уявлень, що в мене були, кепкування моїх товаришів, запекла зневага до небезпеки, картини смерті, що стали для мене звичайними, а також те, що довгий

час я спілкувався лише з такими, як і я, й не чув ні від кого нічого доброго і навіть не бачив ні в кого потягу до добра.

Я був настільки позбавлений усього доброго і так мало знав про те, ким я був чи ким мені належало бути, що при найразючіших удачах, які випадали на мою долю, як, наприклад, утеча з Сале, турбота про мене португальського капітана, успіх моєї бразільської плантації, одержання товарів з Англії — слова "дякую тобі, господи" не звучали в мене, ні в серці, ні на язиці. В найскрутніші хвилини я ніколи не молився й не казав: "Господи, згляньсь на мене!" Я вимовляв ім’я боже хіба що для божби або для блюзнірства.

Як я вже згадував, протягом багатьох місяців на мене находили жахливі думки про моє грішне й запекле минуле; і коли я подивився навколо себе і розміркував, як надзвичайно піклувалось мною провидіння з часу мого прибуття на острів і як милостиво бог до мене ставився, я зрозумів, що він покарав мене не тільки далеко менше, ніж того заслуговувало моє нечестя, а ще й дбав про мене з надзвичайною щедрістю. Це дало мені надію, що моє каяття прийнято і що я не втратив ще милосердя божого.

Міркуючи так, я став покірним волі божій і глибоко вдячним за свою долю; я живий, тому не повинен скаржитись, бо навіть не дістав заслуженої кари за свої гріхи; я втішався багатьма милостями, яких не мав підстави чекати тут; замість того, щоб нарікати на своє становище, я мав радіти й щодня дякувати богові за насущний хліб, даний мені за допомогою цілої низки чудес; мені слід було вважати, що зі мною сталося таке саме велике чудо, як з пророком Іллею, коли ворони годували його{49}. Ціла низка чудес допомагала мені. Навряд чи міг би я назвати інше місце в незалюдненій частині світу, куди мене могло б викинути з більшими для мене вигодами. Хоч тут я не мав людського товариства і дуже цим журився, зате не зустрічав ні хижих звірів, ні лютих вовків чи тигрів, які загрожували б моєму життю, ні отруйних тварин, м’ясо яких могло б мені завадити, ні дикунів, які могли б убити і з’їсти мене.

Словом, якщо, з одного боку, моє життя було сумне, то з другого, я мусив дякувати вже за те, що живу. Мені не бракувало нічого, щоб зробити своє життя цілком щасливим, треба було тільки пам’ятати, який добрий і милосердний до мене господь, що дбає про мене. Зваживши все це, я заспокоївся і перестав сумувати.

Я жив тут уже так давно, що багато речей, взятих мною з корабля, або зовсім зіпсувались, або скінчили свій вік, а корабельні припаси почасти геть вийшли, а почасти кінчались.

Чорнила, як я вже казав, зосталось у мене дуже мало, і я дедалі більше розводив його, поки воно не стало таким блідим, що майже не лишало слідів на папері. Поки воно було в мене, я коротко відзначав ті дні, на які припадали видатні події в моєму житті. Якось, розглядаючи ці записи, я помітив чудний збіг чисел і днів, в які траплялися зі мною різні пригоди, так що, якби я був забобонний і відрізняв щасливі дні від нещасних, цей збіг не без. підстави зацікавив би мене.

Передусім я спостеріг, що моя втеча від батька та друзів до Гулля, звідки я пустився в морську подорож, сталася того самого місяця й числа, коли я потрапив у полон до салеських піратів і був узятий в рабство.

Далі, того самого дня, коли я лишився живий після аварії на Ярмутському рейді, я згодом вирвався з салеської неволі на баркасі.

У роковини мого народження, тобто 30 вересня, коли мені минуло двадцять шість років, я чудом урятувався від смерті, коли море викинуло мене на безлюдний острів. Отже, гріховне життя й життя самотнє почались для мене одного й того самого дня.

Після чорнила в мене вийшов весь мій запас хліба, тобто, власне, не хліба, а сухарів, привезених мною з корабля. Я ощаджував їх до останку і більше ніж рік дозволяв собі з’їдати лише по одному сухарю на день. І

все ж таки перед тим, як я зібрав з свого поля стільки зерна, що міг витрачати його на їжу, я майже рік сидів без крихти хліба. Але й за це я повинен був дякувати богові, бо я міг залишитись і зовсім без хліба, а що я спромігся здобувати його, це теж було майже чудо.

Моя одежа дуже зносилась: із білизни в мене давно вже не залишилось нічого, крім картатих сорочок, які я знайшов у скринях наших матросів і дуже беріг, бо на острові часто бувала така спека, що доводилось ходити в самій сорочці; не знаю, що б я робив без цього запасу (цих сорочок я роздобув на кораблі дюжин зо три). У мене було ще кілька грубих матроських шинелей; усі вони добре збереглись, але я не міг їх носити через спеку. Щоправда, в такому жаркому кліматі зовсім не треба було вдягатись, але я не міг, я соромився ходити голим; я навіть не припускав такої думки, дарма що жив сам.

Та була й інша причина, що не дозволяла мені ходити голим. Коли на мені було що-небудь, я легше зносив спеку. Гаряче проміння тропічного сонця обпалювало мені шкіру аж до пухирів, а сорочка захищала її від сонця; крім того, мене охолоджував рух повітря між сорочкою й тілом. Так само не міг я призвичаїтись ходити під сонцем простоволосий; щоразу, коли я виходив без шапки або без капелюха, в мене починала страшенно боліти голова, а як тільки я надівав капелюх, біль відразу переставав.

Отже, мені треба було дати лад хоч тому лахміттю, яке залишилось у мене і яке я пишно називав своїм убранням. Передусім мені потрібна була куртка, бо всі, які в мене були, я зносив. Я вирішив переробити на куртки матроські шинелі, про які я тільки що говорив, та інший свій одяг. І от я заходився кравцювати або, вірніше, псувати матеріал, бо виробляв я з нього щось жалюгідне.

Проте я примудрився якось стулити дві чи три нові куртки, яких, гадав я, мало вистачити мені надовго. Але з моєї спроби пошити штани нічого не вийшло.

Я казав уже, що зберігав шкури всіх забитих мною тварин — чотириногих, звичайно. Кожну шкуру я просушував на сонці, розтягши її на жердинах. Через це вони здебільшого ставали такі цупкі, що навряд чи могли на щось придатись, але деякі з них були дуже гарні. Насамперед я зшив собі з них величезну шапку, зробивши її хутром назовні, щоб краще захиститись від дощу. Шапка так мені вдалась, що я вирішив спорудити собі з цього матеріалу цілий костюм, тобто куртку й штани. І куртку, і штани я зробив дуже просторими, а останні — короткими, до колін, бо весь костюм був мені потрібний скоріше для захисту від сонця, ніж для тепла. Мушу сказати, що він був зроблений дуже погано, бо тесляр з мене був поганий, а кравець — ще гірший. Проте мій виріб став мені дуже в пригоді, особливо коли я виходив у дощ: уся вода стікала тоді по довгому хутру шапки й куртки, а я залишався зовсім сухим.

Після куртки та штанів я витратив силу часу та праці на те, щеб зробити парасольку, дуже мені потрібну. Я бачив, як роблять парасольки в Бразілії: там через спеку ніхто не ходить без парасольки, а на моєму острові спека була не менша, а може, й більша, ніж у Бразілії, бо він був ближче до екватора. Мені доводилось виходити в усяку погоду — і в дощ, і в спеку, — і парасолька була для мене дуже корисна. Я мав з нею чимало клопоту; минуло багато часу, перш ніж мені вдалося зробити щось придатне для вжитку. Двічі чи тричі я псував свою роботу, поки не змайстрував парасольку собі до смаку. Найважче було зробити, щоб вона розкривалася й закривалася. Спочатку я хотів зробити розкриту парасольку, але тоді довелося б завжди носити її над головою, а це було незручно. Нарешті, як уже сказано, я переміг ці труднощі, й моя парасолька могла закриватись. Я укрив її козячими шкурами, хутром назовні, щоб дощ стікав з неї, як з похилого даху. Від сонця вона захищала так добре, що я міг виходити з дому навіть у найбільшу спеку і почував себе краще, ніж раніше в прохолодну погоду; коли вона була мені не потрібна, я закривав її і ніс під пахвою.

Так тихо й спокійно жив я на моєму острові, цілком підкорившись волі божій і звірившись на провидіння. Від цього життя моє стало

кращим, ніж якби я жив, оточений людським товариством. Як тільки я починав жалкувати, що не чую людської розмови, я завжди запитував себе: хіба моя бесіда з власними думками і (сподіваюсь, я маю право казати це) в молитвах і славослів'ях із самим богом була не краща, ніж найвеселіші розваги в людському товаристві?

Не можу сказати, що протягом наступних п'яти років зі мною трапилось що-небудь незвичайне. Життя моє пливло тихо й мирно. Я жив на старому місці. Крім щорічних робіт — засіву, збирання ячменю та рису, збирання винограду (хліба я засівав саме стільки, щоб його вистачило на цілий рік, і стільки ж збирав винограду) і моїх щоденних виходів з рушницею, головною моєю працею було будування нового човна. Цього разу я не тільки зробив човна, але й спустив його на воду. Я вивів його до бухточки каналом на шість футів завширшки й чотири фути завглибшки, який мені довелося викопати на протязі трохи не півмилі. Перший мій човен, як читач уже знає, я, не розрахувавши заздалегідь, чи вистачить у мене сили спустити його на воду, зробив таким великим, що мусив кинути його на місці роботи, наче пам'ятку, що вказувала мені бути надалі розумнішим. Другого разу я вчинив багато практичніше. Щоправда, я й тепер будував човна майже за милю від води, бо ближче не знайшов годящого дерева, але тепер я принаймні добре погодив його розміри та вагу з своїми силами. Впевнившись, що мій замір цього разу цілком здійсненний, я непохитно вирішив довести його до кінця. Майже два роки проморочився я з будуванням човна, але не жалкував за цим: так мені кортіло дістати нарешті змогу пуститись у море.

Але нова моя пірога не була придатна для мети, з якою я будував її. Вона була така маленька, що не можна було й думати перепливти нею сорок чи більше миль, що відокремлювали мій острів від terra firma{50}. Отже, мені довелось відмовитись від цієї мрії. Але в мене зродився вже новий план — об'їхати навколо острова. Я побував якось на протилежному березі (про що було розказано вище), і зроблені там відкриття так зацікавили мене, що мені ще тоді дуже захотілось

оглянути все побережжя. А тепер, маючи човен, я тільки й думав про цю подорож.

Щоб здійснити свій план доладно та обачно, я зробив для човна маленьку щоглу і зшив відповідне вітрило з шматків корабельної парусини, якої в мене був чималий запас.

Укріпивши щоглу й вітрило на човні, я спробував його хід і переконався, що вітрило діє дуже добре. Після цього я зробив на кормі й на носі по маленькій скриньці, щоб провізія, уабої та інші речі, які я хотів узяти з собою, не підмокли від дощу або хвиль. Для рушниці я видовбав у днищі човна вузький жолоб, а до жолоба, щоб запобігти вогкості, приробив покришку.

На кормі я прилаштував свою парасольку так, що вона приходилася над моєю головою й захищала мене від сонячного проміння, як парусиновий тент. Я почав іноді робити маленькі прогулянки, але ніколи не виходив далеко у відкрите море і старався держатись ближче до бухточки. Нарешті нестримне бажання якнайшвидше ознайомитися з кордонами мого маленького царства перемогло, і я зважився пуститись у цю подорож. Я взяв з собою запас провізії і всього, що було мені потрібно: поклав у човен два десятки буханців ячного хліба, або, вірніше, коржів, великий череп’яний горщик підсмаженого рису (звичайна моя страва), маленьку пляшку рому й половину козиної туші; взяв також пороху та дробу, щоб постріляти кіз, і дві шинелі із згаданих вище, які виявились у перевезених мною з корабля матроських скринях: одну, щоб підстелити, другу — щоб укриватись вночі.

Шостого листопада, на шостому році мого царювання, або, коли хочете, полону, я рушив у путь і проїздив багато довше, ніж гадав. Сталося так тому; що хоч острів мій і був невеликий, але, наблизившись до східної його частини, я побачив довге пасмо скель, частково під водою, а частково над нею. Воно тяглось миль на шість у відкрите море, а далі, за скелями, була піщана мілина. Таким чином, щоб об’їхати косу, довелось зробити великий гак.

Спочатку, побачивши ці рифи, я хотів було відмовитись від свого наміру й вернутись назад, бо не знав, як далеко я буду змушений запливти в море, щоб об’їхати їх. Особливо ж не був я певний, чи зможу вернутись назад, і тому я кинув якір (рушаючи в дорогу, я зробив собі щось подібне до якоря з залізного абордажного гака, підібраного мною з корабля); закріпивши човен, я взяв рушницю, висів на берег, зійшов на горбок, звідки все було видно, побачив, яка завдовжки коса, і вирішив спробувати.

Оглядаючи море з цього горбка, я помітив швидку й бурхливу течію, що прямувала на схід і підходила до самої коси. Я зразу ж подумав, що тут криється небезпека: коли б я потрапив в цю течію, мене могло винести в море, і я не спромігся б вернутись на острів. Так воно, мабуть, і було б, якби я не пішов на розвідку, бо таку саму морську течію видно було й з другого боку острова, тільки трохи далі, і ще я помітив швидку супротивну течію коло берега. Отже, мені треба було вийти за межі першої течії, і мене зараз же понесло б до берега.

Проте я простояв на якорі два дні, бо дув свіжий східно-південно-східний вітер, якраз назустріч згаданій течії, і вздовж усієї коси йшли високі хвилі. Було небезпечно держатись як близько берега через прибій, так і дуже віддалятись від нього через течію.

Третього дня вранці вітер стих, море заспокоїлось, і я зважився рушити далі. Але мені знову судилось бути пересторогою для недосвідчених і необачних стернових. Не встиг я допливти до коси, хоч був від берега не далі ніж на довжину свого човна, як опинився на страшенній глибині й потрапив у течію, немов під млинове колесо. Мій човен понесло з такою силою, що я не міг нічого з ним зробити і тільки держався краю течії. Але мене несло все далі від супротивної течії, що залишилась ліворуч від мене. Ані найменший вітрець не приходив мені на допомогу, а гребти було даремно. Я прощався вже з життям, бо знав, що за кілька миль ця течія зіллється з другою течією, яка обмиває острів, і тоді я безповоротно загинув. Я не мав ніякої змоги повернути вбік. Мене чекала смерть, але не від морських хвиль (море було досить

спокійне), а від голоду. Правда, знайшовши на березі черепаху, таку велику, що я ледве міг підняти її, я забрав її в човен; був у мене й повний глечик прісної води. Та чого варте було це для нещасного мандрівника, загубленого серед безмежного океану, де можна пропливти тисячі миль, не побачивши жодних ознак землі!

Тепер я зрозумів, як легко найбезрадісніше становище людини може стати ще безрадіснішим, коли на те буде воля провидіння. На свій пустинний і закинутий острів я дивився тепер як на найкраще місце в світі, і тільки одно було в мене бажання — вернутись туди знову. В жагучому пориві простягав я до нього руки й говорив: "О щаслива пустине! Я більш ніколи не побачу тебе! О, нещасне я створіння, що станеться зі мною?" Я докоряв собі за невдячність, згадуючи, як ремстував я на свою самотність. Чого б тільки я не дав тепер, щоб знов опинитись на тому безлюдному березі! Така вже людська природа: ми ніколи не бачимо як слід свого становища, поки не зазнаємо на власному досвіді становища ще гіршого, і ніколи не складаємо належної ціни благам, які маємо, поки не втратимо їх. Не можна висловити, в якому розпачі я був, коли побачив, що мене віднесло від мого любого (я звав його тепер любим) острова в безбережний океан майже на шість миль, і я мушу навіки розпрощатись з надією побачити його знову. Проте я гріб майже до повної втрати сил, намагаючись скерувати човен на північ, тобто до того боку течії, що був ближче до супротивної течії. Аж ось з полудня, коли сонце повернуло на захід, з південного сходу, тобто прямо мені назустріч, подув вітрець, і це трохи підбадьорило мене. Але найбільше втішило мене те, що вітрець почав швидко свіжішати і за півгодини подув як слід. На цей час; мене загнало на бозна-яку відстань від мого острова. Якби тоді знявся туман або зібрались хмари, мені настав би кінець. Я не мав компаса і, загубивши з очей острів, не знав би, куди керувати. На щастя, погода була ясна і ніщо не віщувало туману. Я поставив щоглу, розгорнув вітрило й почав стернувати на північ, намагаючись вибратися з течії.

Ледве поставив я щоглу й вітрило, і повернув човен назад, як по чистоті води я побачив, що з течією скоро станеться зміна: раніше, поки

течія була швидка, вода була каламутна, а тепер вода почала яснішати, тобто швидкість течії зменшувалась. Справді, за півмилі на схід я помітив кілька скель, об які розбивалось море. Ці скелі поділяли течію на дві частини: головна йшла далі на південь, залишаючи скелі на північному сході, а друга круто повертала назад і, утворюючи вир, прудко текла на північний захід.

Тільки ті, хто з власного досвіду знає, що значить дістати помилування, стоячи на ешафоті, або врятуватись від розбійників в останню мить, коли ніж уже приставлено до горла, зрозуміють мій захват перед цим відкриттям і радість, з якою я скерував свій човен на супротивну течію, підставивши парус ще свіжішому сприятливому вітрові, і весело помчав назад.

Ця супротивна течія принесла мене прямо до острова, але миль за шість на північ від того місця, звідки мене погнало в море, так що, наблизившись до острова, я опинився коло його північного берега, тобто протилежного тому, від якого я відплив.

Пропливши з допомогою цієї супротивної течії зо три милі, я помітив, що вона став повільнішою і не може гнати мене далі. Але тепер я був уже коло, острова, в цілком спокійному місці, між двома сильними течіями: південною, що винесла мене в море, і північною, що проходила милі за три від неї. З допомогою сприятливого вітру я керував човен на острів, хоч посувався вперед уже не так швидко.

Коло четвертої години пополудні, перебуваючи милі за три від острова, я виявив, що пасмо скель, причина моїх пригод, тягнеться, як я вже казав, на південь і, відкидаючи на південь течію, утворює другу, супротивну течію в північному напрямі. Виявилось, що вона дуже сильна, але не зовсім вбігається з напрямом моєї дороги, що йшла на північний захід. Завдяки свіжому вітрові я перетяв цю течію, збочуючи на північний захід, і приблизно через годину був уже за милю від берега; море було спокійне, і я незабаром висів на землю.

Відчувши під ногами землю, я впав навколішки, палко подякував богові за свій, порятунок і вирішив раз назавжди відмовитися від свого плану визволитись за допомогою човна. Після цього, підкріпившись тим, що було в мене, я провів човен у маленьку бухточку, під дерева, що росли тут на самому березі, і, вкрай знесилений утомою та важкою працею під час подорожі, ліг спати.

Я був дуже заклопотаний, бо не знав, як приставити човен додому. Про те, щоб вернутись тією самою дорогою, я й не думав, бо дуже натерпівся страху. Інший шлях (я мав на думці західний напрям) був мені зовсім невідомий, і я не хотів ризикувати. Отже, другого ранку я вирішив пройти берегом на захід і подивитись, чи немає там бухточки, де б я міг покинути свій фрегат у схові, щоб згодом скористатись ним, коли буде потрібно. І справді, милі за три, йдучи понад берегом, я натрапив на чудову маленьку затоку, що глибоко врізалась у берег і, поступово звужуючись, переходила в струмок. Я привів сюди свій човен ніби в навмисне приготований для нього маленький док. Поставивши його тут і якомога краще укріпивши, я зійшов на берег, щоб роздивитись, де я.

Невдовзі виявилось, що я опинився майже на тому самому місці, куди я приходив раніше пішки. Отже, взявши з собою тільки рушницю та парасольку (бо сонце дуже пекло), я пустився в дорогу. Після моєї нещасливої морської подорожі ця екскурсія здалась мені дуже приємнею. Надвечір я добрався до своєї альтанки, де знайшов усе так, які залишив: на тій моїй, так би морити, дачі був завжди добрий порядок.

Я переліз через огорожу, уклався в холодку відпочити і від страшенної втоми хутко заснув. Уявіть собі, якщо можете, як я здивувався, коли мене збудив чийсь голос, що кілька разів назвав мене на ім’я: "Робіне, Робіне, Робіне Крузо! Бідолашний Робіне Крузо! Де ти, Робіне Крузо! Де ти? Де ти був?"

Змучений вранці греблею, а вдень ходьбою, я спав мертвим сном і не міг відразу прокинутись. Мені довго здавалось, що я чую той голос уві сні, але після повторного вигуку: "Робіне Крузо! Робіне Крузо!" — я нарешті проснувся і спочатку страшенно перелякався. Я схопився, дико озираючись навколо, і раптом, підвівши голову, побачив на огорожі свого папугу. Ясна річ, я відразу догадався, що це він гукав мене. Бо я часто говорив йому жалісливо цю саму фразу, і він добре вивчив її. Іноді він сідав мені на палець, нахилявся до мого обличчя й вигукував: "Бідолашний Робіне Крузо! Де ти? Де ти був? Як ти сюди потрапив?" — та інші, фрази, яких я його навчив.

Але, навіть пересвідчившись, що це був папуга, і розуміючи, що, крім папуги, ніхто не міг говорити зі мною, я довго ще не міг очуматись. По-перше, я дивувався, як він потрапив на мою дачу, а по-друге, не міг зрозуміти, чому він сидів саме тут, а не деінде. Але в мене не було ніякого сумніву, що це він, мій вірний Попка, і, не довго думаючи, я простяг руку й покликав його. Товариський птах відразу сів мені на палець, як він робив це завжди, і знову заговорив: "Бідолашний Робіне Крузо! Як ти сюди потрапив? Де ти був?" Він ніби радів, що знову бачить мене. Вертаючись додому, я забрав його з собою.

Тепер у мене надовго пропала охота до морських прогулянок, і багато днів я роздумував про небезпеку, на яку наражався. Мені дуже хотілось мати знову човен на моєму боці острова, але я не міг вигадати, яким способом перевезти його сюди. Про східне узбережної я не хотів і думати, бо ні за які блага в світі не наважився б об’їхати його ще раз. На саму гадку про це в мене завмирало серце й холонула кров у жилах. Західні береги острова були мені зовсім незнайомі. Та якщо течія по той бік була так само сильна й швидка, як і по другий? Тоді мені загрожувала небезпека якщо не бути віднесеним у відкрите море, то бути розбитим об береги острова.

*

Обміркувавши все це, я вирішив обійтись без човна, дарма що його будування, а особливо спуск на воду коштували мені стільки місяців важкої роботи.

Такий настрій тривав у мене майже цілий рік. Я жив тихо й самотньо, як ви легко можете собі уявити. Думки мої дійшли повної рівноваги, і я почував себе щасливим, скорившись волі провидіння. Мені нічого не бракувало, за винятком людського товариства.

Протягом цього року я вдосконалився в усіх ремеслах, яких вимагали умови мого життя, і гадаю, наприклад, що з мене був би чудовий тесляр, особливо коли взяти до уваги, як мало в мене було інструментів.

Крім того, я досяг несподіваних успіхів у гончарстві: навчився користуватись гончарським кругом, що значно полегшило мою роботу й поліпшило її якість. Тепер, замість незграбних, грубих виробів, на які бридко було дивитись, у мене виходили акуратні речі гарної форми. Але ніколи я, здається, так не радів і не пишався своїми здібностями, як того дня, коли мені вдалося зробити люльку. Дуже неоковирна, із звичайної обпаленої глини, як і всі мої гончарні вироби, вона, проте, була міцна і добре тягла дим; а головне — це ж була люлька, про яку я давно мріяв, бо любив курити. На нашому кораблі були люльки, але я не знав тоді, що на острові росте тютюн, і не взяв їх; згодом, коли я знову обшукав корабель, то не міг уже знайти їх.

Удосконалився я й у виробництві кошиків; я виготовив їх силу-силенну найрізноманітнішої форми, яку тільки підказувала мені моя винахідливість. Вони були не дуже гарні, але цілком придатні, щоб ховати та носити різні речі. Коли мені тепер траплялось забити козу, я вішав тушу на дерево, білував її, розрізав на шматки й приносив додому в кошику. Так само й з черепахами: мені вже не треба було тягати на плечах цілу черепаху, тепер я міг розчинити її на місці, вийняти яйця, відрізати потрібний мені шматок і покласти його в кошик, а решту

кинути. У великі, глибокі кошики я зсипав зерно, яке вимолочував, щойно воно висихало.

Мій запас пороху помітно зменшувався. Тут я був безсилий чимось зарадити, і мене не на жарт почало непокоїти, що я робитиму, коли порох зовсім вийде, і як я полюватиму тоді на кіз. Я казав уже, що на третій рік мого перебування на острові я піймав і приручив молоду козу. Я сподівався піймати цапа, але все якось не натрапляв на нього. Так моя коза й постаріла без нащадків. Мені не стало духу зарізати її, і вона здохла сама від старості.

Але на одинадцятому році мого ув’язнення, коли, як сказано, мій запас пороху став вичерпуватись, я почав серйозно думати, як ловити живих кіз; найбільше хотілось мені піймати самку з козенятами.

З цією метою я наробив силець, і кози в них таки не раз попадали, але приладдя моє було погане: я не мав дроту, через те завжди знаходив мої мотузяні сильця порваними, а принаду з’їденою.

Тоді я вирішив спробувати пастки. Помітивши місця, де кози паслись найчастіше, я викопав там кілька глибоких ям, закрив їх плетінками власного виробу, присипав їх землею й накидав на них колосків рису та ячменю. Незабаром я переконався, що кози приходять і з’їдають колоски, бо навколо були сліди козячих ратиць. Нарешті, влаштувавши ввечері три пастки, я другого ранку, обходячи їх, побачив, що ні принади, ні кіз немає. Це була велика неприємність, але я не вдавався в тугу і переробив пастки. Не буду втомлювати читача описом подробиць своєї роботи; скажу тільки, що якось уранці я знайшов в одній ямі старого цапа, а в другій — трьох козенят: одного самця й двох самок.

Старого цапа я випустив на волю, бо не знав, що з ним робити. Він був такий дикий і злий, що забрати його живцем не було ніякої змоги. Я боявся навіть зійти до нього в яму, а вбивати його було ні до чого. Тому я випустив його, і він, немов збожеволівши з переляку, чимдуж

дременув геть. Але тоді я ще не знав, що голод приборкує навіть левів, як довідався про це згодом. Коли б я подержав свого цапа днів три або чотири в голоді, а потім приніс би йому поїсти й напитись, він став би смирний, як козеня. Кози взагалі дуже кмітливі тварини, і, коли з ними добре поводитись, їх легко приручити.

Але, повторюю, тоді я цього не знав. Випустивши цапа, я пішов до ями, де сиділи козенята, витяг їх одне по одному, зв’язав усіх разом мотузкою і на превелику силу привів додому.

Досить довго я не міг примусити своїх козенят їсти, але кілька зелених колосків нарешті спокусили їх, і вони потроху приручились. Тоді я задумав розплодити ціле стадо, розміркувавши, що це єдиний спосіб забезпечити себе м’ясом на той час, коли в мене вийде порох і дріб, Звичайно, їх треба було відокремити від диких кіз, бо, підростаючи, всі вони тікали б у ліс. Проти цього був лише один засіб — тримати їх у загоні, обгородженому частоколом або живоплотом так, щоб його не можна було поламати ні зсередини, ні зокола.

Для однієї пари рук збудувати такий загін було надто важко, але він був конче потрібний, і я, не гаючи часу, почав шукати зручне місце, тобто таке, де мої кози були б забезпечені травою та водою і захищені від сонця.

Таке місце скоро знайшлося: це був розлогий, рівний луг, чи то савана, як звуть такі луги в західних колоніях. У двох чи трьох місцях там протікали струмочки чистої води, а з одного краю стояв тінистий гай. Кожен, хто знає, як будують такі загороди, напевне, сміятиметься з моєї нетямущості, коли я скажу, що за першим моїм планом огорожа мала оточити весь луг, принаймні милі на дві навколо. Але дурість полягала не в тому, що я взявся обгороджувати дві милі: у мене було досить часу, щоб поставити огорожу не то що на дві, а й на десять миль завдовжки. Я не зміркував, що держати кіз у такому великому, хоч і добре обгородженому загоні — однаково, що пустити їх пастись на

всьому острові: вони б росли так само дикими, і їх дуже важко було б ловити.

Це спало мені на думку, коли я поставив, пам’ятаю, вже ярдів з п’ятдесят огорожі. Тоді я відразу спинився й вирішив поки що обгородити ділянку лугу ярдів на півтораста завдовжки і на сто завширшки. На перших порах я обмежився цим, бо на такому вигоні могла пастись уся моя отара, а на той час, коли вона розрослась би, я завжди міг збільшити вигін новою ділянкою.

Це було обачне вирішення, .і я енергійно взявся до роботи. Першу ділянку я обгороджував коло трьох місяців і під час своєї роботи перевів до загону всіх трьох козенят, прив’язавши їх поблизу, щоб призвичаїти їх до себе. Я часто приносив їм ячмінних колосків або жменьку рису і давав їсти з рук, так що, коли я закінчив огорожу й повідв’язував їх, вони бігали за мною слідом і мекали, випрошуючи подачки.

Це відповідало моїй меті, і років через півтора в мене було дванадцять кіз разом я козенятами, а ще через два роки моя отара збільшилась до сорока трьох голів, не рахуючи тих, що я вбивав для їжі. Згодом я зробив ще п’ять вагонів, і в кожному влаштував по маленькому закутку, куди заганяв кіз, коли хотів піймати їх: усі ці загони сполучались один з одним ворітьми.

Та це було ще не все. Я мав невичерпний запас козлятини, і не тільки козлятини, а й молока. Останнє, правду сказати, було для мене приємною несподіванкою, бо, збираючись розводити кіз, я зовсім не думав про молоко, і тільки згодом мені спало на думку, що я можу їх доїти. Я влаштував цілу молочну ферму, з якої діставав іноді до двох галонів молока на день. Природа, що живить усяку тварину, сама навчає нас, як користуватись її дарами. Ніколи зроду я не доїв корів, а тим більше — кіз, і тільки в дитинстві бачив, як роблять масло й сир. Та коли настала потреба, я навчився — правда, не відразу, а після багатьох невдалих спроб — і доїти, і робити масло та сир і ніколи пізніше не знав недостачі цих продуктів.

Як милосердно може творець наш поводитися з своїми створіннями навіть у таких умовах, де, здається, вони стоять на краю загибелі! Як може він полегшувати найгіркішу долю й давати нам привід вихваляти його і за льох та в’язницю! Який багатий стіл приготовано для мене тут, у цій пустині, де спочатку я не чекав для себе нічого, крім голодної смерті!

Навіть стоїк{51} посміхнувся б, якби побачив мене з моєю сім’єю під час обіду. За столом, по-перше, сидів я — його величність король і повелитель острова, що повновладно керував життям усіх своїх підданців. Я міг карати смертю й милувати, давати й відбирати волю, і ніхто не виявляв невдоволення.

Треба було бачити, з якою королівською гідністю я обідав сам, оточений своїми слугами! Одному лиш Попці, як фаворитові, було дозволено балакати зі мною. Мій пес, що давно вже постарів і знікчемнів, не знайшовши на острові особи, з якою він міг би продовжити свій рід, сідав завжди праворуч від мене, а дві кішки — одна по один бік столу, друга по другий — не зводили з мене очей, чекаючи шматочка з моїх рук, що було ознакою особливої ласки до них.

Але це були не ті дві кішки, що я привіз з корабля. Ті давно вже здохли, і я власними руками поховав їх біля мого житла. Одна з них уже на острові окотилась, не знаю від якого звіра. Я залишив у себе пару кошенят, і вони виросли ручними, а решта втекли в ліс і здичавіли. Згодом вони стали для мене справжньою карою, бо вдирались до мене в комору, цупили провізію і дали мені спокій, аж коли я вистрілив у них із рушниці й убив кількох. Та я жив зі своїми домочадцями в достатку і, так би мовити, не потребував нічого, крім людського товариства. Проте незабаром у моїх володіннях з’явилось надто велике товариство.

Як уже сказано, мені кортіло мати під рукою свій човен, для невеличких подорожей, але дуже не хотілось ще раз важити життям, і я то добирав способу перевезти човен на другий бік острова, то заспокоював себе думкою, що мені добре й без човна. А втім, мене якось

дивно тягло піти на той горбок, куди я вийшов під час останньої екскурсії, і подивитись, які обриси берегів та який напрямок морської течії. Це бажання зростало щодня. Нарешті я не витримав і вирішив піти туди пішки понад берегом. Якби у нас, в Англії, хтось зустрів людину в такому вбранні, як моє, то, я певен, він або перелякався б, або ж зареготався б. Я сам часто мимоволі усміхався, уявляючи собі, як би я в такому вбранні мандрував по Йоркширу. Дозвольте мені тепер описати свій вигляд.

На голові в мене красувалася величезна безформна шапка з козячого хутра, з закотом, що звисав назад і закривав мою шию від сонця, а під час дощу не давав воді текти за комір. У жаркому кліматі немає нічого шкідливішого для здоров’я, як дощ, коли він потрапляє під одяг.

Далі на мені була коротка куртка з полами, що доходили до половини стегон, і штани до колін з .козячого хутра. На самі штани пішла ціла шкура дуже старого цапа з довгою вовною, що прикривала мені ноги до половини литок. Панчіх та черевиків у мене зовсім не було, а натомість я змайстрував собі — не знаю як і назвати — щось подібне до котурнів, що застібалися збоку, як краги, але були варварського крою, — звичайно, як і решта мого вбрання.

Куртку я підперізував широким поясом із козячої шкури, якого стягував замість пряжки двома пришитими до нього ремінцями. З обох боків до пояса були ще припасовані дві петельки, на зразок тих, що робляться для шпаг та кинджалів, тільки на них висіли з одного боку маленька пилка, а з другого — сокира. Крім того, я надягав ще шкіряний ремінь через плече, зав’язаний так само, як і пояс, але трохи вужчий; на цьому ремені під моєю лівою рукою висіли дві торбинки, теж із козячої шкури. В одній торбинці я носив порох, а в другій — дріб. На спині в мене звисав кошик, на плечі я ніс рушницю, а над головою держав величезну хутряну парасольку, дуже незугарну, але після рушниці, мабуть, найпотрібнішу серед мого спорядження річ. Зате кольором обличчя я менше скидався на мулата, ніж цього можна було б чекати,

хоч жив на дев’ятому чи десятому градусі від екватора і зовсім не старався вберегти себе від загару. Бороду я відпустив спочатку майже на чверть ярда, але в мене був великий вибір ножиць та бритов, і згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне за формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале у турків, — маври, до речі, їх не носять. Мої вуса були дуже довгі; не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж настільки страхітливих розмірів, що в Англії лякали б маленьких дітей.

Але я згадую про це мимохідь. Небагато було на острові глядачів любуватись моїм обличчям та постаттю, — і мені було байдуже, як я виглядаю. Отже, на цю тему я не буду більше розводитись. В описаному вбранні я рушив у нову подорож, що тривала днів п’ять-шість. Спочатку я пішов уздовж берега, прямо до того місця, де я тоді пристав на човні, щоб вийти на горбок і оглянути місцевість. Тепер у мене човна не було, і я пішов до того горбка навпростець, коротшою дорогою. Я дуже здивувався, коли, глянувши на каменисте пасмо, яке мені довелось об’їжджати човном, побачив зовсім спокійне море. Ні хвиль, ні брижів, ні течії — ні там, ні в інших місцях.

Я розгубився перед цією загадкою і, щоб розгадати її, вирішив деякий час присвятити спостереженням. Як я побачив незабаром, цю течію спричиняв приплив, що йшов з заходу і з’єднувався з потоком води якоїсь великої річки, що впадала десь поблизу в море. Залежно від того, звідки дув вітер — з заходу чи з півночі, — ця течія то наближалась до берега, то віддалялась від нього. І справді, почекавши до вечора, коли почався відплив, я знову вийшов на горбок і ясно розпізнав ту саму морську течію; тільки тепер вона проходила милі на півтори далі, а не біля самого берега, як тоді, коли мій човен потрапив у її струмінь і його занесло в море; виходить, така небезпека загрожувала б йому не завжди.

З цього відкриття я зробив висновок, що мені треба тільки стежити за припливом та відпливом, і тоді я дуже легко проведу човен на мій бік острова. Та коли я почав думати про здійснення цього плану, згадка про

неминучу небезпеку так жахнула мене, що я не міг спокійно думати про це далі і нарешті спинився на надійнішому проекті, дарма що він вимагав більше праці. Я вирішив збудувати другий човен або пірогу, щоб мати в своєму розпорядженні два човни: по одному з обох боків острова.

Як уже згадувалося, в мене на острові були дві, так би мовити, садиби. Передусім, моя маленька фортеця під скелею, обнесена огорожею з наметом усередині і з печерою за наметом, яку я на той час значно поширив, зробивши в ній кілька відділків чи льохів, що сполучались між собою. В найсухішому й найпросторішому з них, що мав хід назовні, тобто по той бік огорожі, стояли величезні глиняні горщики, про які я вже згадував, а також чотирнадцять чи п’ятнадцять глибоких кошиків на п’ять або шість бушелів кожен. В них я складав весь свій харчовий запас, головним чином зерно, — почасти в колосках, почасти змолочене моїми руками.

Щодо зовнішньої огорожі, зробленої, як я вже казав, з довгих кілків, то вони розрослись, як дерева, і стали такими великими та гіллястими, що за ними не видно було ніяких ознак людського житла.

Близько від моєї фортеці під скелею, але трохи далі вглиб острова, тяглись дві ділянки моїх полів, які я старанно обробляв і з яких щоразу збирав гарні врожаї рису та ячменю. А коли б мені треба було збільшити засів, навкруги я мав більш ніж досить так само придатних грунтів.

Крім того, у мене була ще одна садиба в лісі, де я підтримував зразковий порядок: драбину завжди тримав усередині, дерева, що були спочатку не вищі за живопліт, а тепер розрослись і стали міцні та високі, я час від часу підрізував, тому вони широко розкидали гілля й давали приємний холодок. Всередині огорожі стояв парусиновий намет, так міцно укріплений на вбитих у землю кілках, що його ніколи не доводилось лагодити або підновляти. В наметі я зробив собі постіль із шкур убитих мною тварин, а поверх поклав ковдру з наших корабельних

запасів та матроську шинель, щоб укриватись уночі, бо часто я проводив тут по кілька днів.

До цієї садиби прилягали мої загони для кіз. Обгоро" дити їх мені коштувало неймовірної праці. Я дуже дбав, щоб огорожа завжди була ціла і щоб кози не могли поламати її; нарешті я понабивав зсередини живоплоту стільки тонких кілків і так близько один від одного, що він став більше нагадувати частокіл, ніж звичайний тин. Між цими кілками ледве можна було просунути руку. Пізніше, коли всі кілки, після дощової пори, поприймались і розрослись, моя огорожа стала суцільною міцною стіною.

Все це свідчить, що я не лінувався і не шкодував праці, коли бачив, що мені треба зробити що-небудь для збільшення своїх вигод. Я розумів, що, розвівши ручних тварин, я завжди матиму напохваті живий, запас м’яса, молока та масла на весь час свого життя тут, хоч би й на сорок років. А мати в своєму розпорядженні кіз я міг тільки при тій умові, що мої загони завжди будуть обнесені міцною огорожею. Я понастромляв кілки так густо, що, коли вони почали рости, я мусив повисмикувати деякі з них, щоб дати їм більше простору.

Тут же біля моєї дачі ріс і виноград, який я сушив, готуючи на зиму запас родзинок, найкращих і найприємніших моїх ласощів. І справді, то була не тільки приємна, а й цілюща, корисна для здоров’я їжа, надзвичайно поживна й ситна.

Моя лісова дача була на півдорозі між головним моїм житлом і тією бухточкою, де я покинув човен; тому я ночував тут щоразу, коли вирушав на той бік острова. Я часто навідувався до свого човна і дбав про те, щоб він завжди був справний. Інколи я для розваги катався на ньому, але не пускався в ризиковані лодорожі і не відпливав далеко від берега — так лякали мене течія, вітер та інші непередбачені пригоди. Тепер я переходжу до нового періоду свого життя.

Якось опівдні, йдучи берегом моря до свого човна, я був надзвичайно здивований, побачивши відбиток босої людської ноги, дуже ясно відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привид. Я прислухався, озираючись навколо, але нічого не почув і не побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов Нічого: інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитись на той слід і переконатись — чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділось. Ні, я не помилився: це, безумовно, був відбиток людської ступні. Я чітко вирізняв п’яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди? Я губився в здогадах і не міг спинитись на жодному. Дуже збентежений, не чуючи, як-то кажуть, землі під собою, пішов я додому до своєї фортеці. Я був наляканий до краю. Що два-три кроки я оглядався, лякався кожного куща, кожного дерева і приймав за людину кожен пень, побачений здалека. Не можна описати, яких страшних і несподіваних форм прибирали в моїй уяві всі речі, які химерні міркування снувались у моїй голові і які безглузді наміри спадали мені на думку.

Прийшовши до свого замку (як я почав звати своє житло з того дня), я вбіг туди, немов за мною хтось гнався. Не можу згадати, чи переліз я через огорожу по драбині, як робив це завжди, а чи ввійшов дверима, тобто ходом, прокопаним у горі; навіть другого ранку я не міг цього пригадати. Ніколи заєць чи лисиця не рятувались у своїх норах з таким божевільним страхом, як я в своєму захистку.

Всю ніч я не склепив очей. Чим далі був я від причини мого страху, тим більше я боявся. Це ніби суперечило самій природі страху, але я був такий приголомшений, що мені весь час ввижались жахи, хоч я був досить далеко від того сліду, який так налякав мене. Іноді мені здавалось, що це диявол залишив свій слід, і розум підтверджував цей мій здогад. Справді, хто ж інший, крім диявола в людській подобі, міг би забратись у ці краї? Де судно, що привезло сюди людину? І де інші сліди? Та й як могла потрапити сюди людина? З другого боку, смішно було подумати, що сатана прибрав людської подоби з єдиною метою залишити слід своєї ноги в такому пустинному місці, як мій острів, де

було десять тисяч шансів проти одного, що я цього сліду ніколи не побачу. Якщо дияволові хотілось налякати мене, то він знайшов би для цього безліч інших способів. І чому, знаючи, що я живу по цей бік острова, він залишив свій слід на другому боці, та ще й на піску, де його змиє перший же прибій? Усе це суперечило одне одному і не в’язалося з нашими звичайними уявленнями про хитрощі диявола.

Такі міркування остаточно переконали мене, що диявол тут ні до чого, і я відмовився від цього припущення. Дуже скоро я дійшов висновку, що це мусили бути куди небезпечніші істоти — дикуни з материка, що лежав навпроти мого острова. Вони, мабуть, вийшли в море на своїй пірозі, і їх випадково занесла сюди течія або супротивний вітер. Вони побували на березі, а тоді вийшли зпову в море, бо залишатись у цій пустці вони хотіли пе більше, ніж я — бачити їх тут.

Поки я так міркував, моє серце наповняла вдячність за те, що тоді я не був у тих краях і дикуни не помітили мого човна. Інакше вони здогадалися б, що на острові в люди, і, може, почали б розшукувати мене. Аж тут мене вразила жахлива думка: вони натрапили на мій човен і вирішили, що тут є люди. А коли так, то вони, напевне, повернуться а цілою зграєю своїх одноплемінників і з’їдять мене. А коли не знайдуть мене, то все одно побачать мої поля й вигони, знищать усе мов зерно, заберуть моїх кіз, і я помру з голоду.

Отже, страх прогнав усю мою надію на бога; вся моя колишня віра в нього, що грунтувалась на таких чудесних виявах його доброти, зникла тепер так, ніби той, хто досі годував мене в пустині, був не в силі зберегти для мене своєю владою земні блага, послані від його ж щедрот. Я докоряв собі за лінощі, бо сіяв лише стільки, скільки мені потрібно було на один рік, неначе не могло трапитись якої-небудь несподіванки, що перешкодила б мені зібрати врожай. І докори здалися мені такими справедливими, що я вирішив мати надалі запас зерна на два-три роки, щоб не загинути від безхліб’я, коли мене спіткає таке лихо.

Яка дитяча іграшка в руках провидіння — людське життя! І як чудно разом з переміною обставин міняються таємні пружини, що керують Нашими пориваннями! Сьогодні ми любимо те, що завтра ненавидимо; сьогодні шукаємо те, чого завтра уникатимемо; сьогодні бажаємо того, чого завтра боятимемось, навіть тремтітимемо на саму думку про нього. Я був тоді живим прикладом цього. Я, — чиє єдине нещастя полягало в тому, що мене вигнано з людського товариства, оточено безкраїм океаном, відрізано від світу і засуджено на довічне мовчання, немов небо вважало мене негідним бути серед живих, —я, кому побачити кого-небудь із подібних до себе здавалось воскресінням із мертвих і найбільшим, за винятком спасіння душі, щастям, яке могло послати йому небо, — я тремтів від страху на саму думку, що можу зустріти людей, був готовий знепритомніти від самої лише тіні, від самого тільки сліду людини, що ступила на мій острів!

Таке вже нестале людське життя, і згодом, коли я трохи відійшов від свого першого переляку, в голові моїй почало снуватись багато цікавих міркувань. Я гадав, що моє становище було призначене мені премудрим і всеблагим провидінням господа бога. Дізнатись наперед про мету божественної мудрості в цьому я не міг, отож і не мав чого опиратись його найвищій владі. Я був його створінням, і він мав безперечне право творця чи керувати мною, чи позбутись мене, як він вважатиме за краще; я був створінням, що образило його, і він мав законне право засудити й покарати мене знову так, як він вважатиме за краще; я мусив скоритись перед його гнівом, бо я согрішив проти нього.

І тоді я зміркував, що коли бог, не тільки справедливий, а й всемогутній, визнав за потрібне так покарати й засудити мене, то він може й визволити мене. А якщо він вважає за краще цього не робити, то мій безперечний обов’язок— скоритись безумовно й цілком його волі. З другого боку, Мій обов’язок — покластись на нього, молитись йому і спокійно виконувати веління та вказівки його провидіння.

Так думав я багато годин, днів, навіть тижнів і місяців. Це можу не згадати одного важливого наслідку своїх міркувань з цього приводу:

якось уранці, коли я лежав у ліжку, міркуючи про небезпеку, яка загрожувала мені від дикунів, мені спали на думку слова з святого письма: "Поклич мене в день недолі твоєї, і я визволю тебе, і ти прославиш мене". Після цього я радісно схопився з ліжка і не тільки заспокоївся, а захотів ще й помолитись богу, просячи його визволити мене. Помолившись, я взяв свою Біблію, і, коли, розгорнув її, перші слова, що на них я натрапив, були: "Покладайся на бога, будь веселіший, і він зміцнить твоє серце; покладайся, кажу я, на бога". Не можна сказати, як це мене заспокоїло. Я з подякою поклав книгу і не сумував більше, принаймні з цього приводу.

Серед таких міркувань, страхів та думок мені одного дня прийшло в голову, що все це, мабуть, моя фантазія і що слід міг залишити я сам. Ця думка трохи підбадьорила мене, і я почав доводити собі, що то був мій власний слід. І чому я не міг би йти тією дорогою, чи то коли йшов до човна, чи коли повертався додому передостаннього разу? Я розмірковував також, що тепер я не можу ^ напевне сказати, якою саме дорогою я тоді йшов. А якщо це тільки мій власний слід, то, виходить, я пошився в дурні, вигадав собі страхіття, якого сам і злякався.

Такі думки надали мені мужності, і я знову став виходити з дому. Три дні й три ночі я не висувався із своєї фортеці і почав уже голодувати, бо вдома я не тримав великих запасів провізії, і. на третій день в мене нічого не залишилося, крім кількох ячних коржів та води. Я непокоївся також, що мої кози, яких я доїв звичайно щовечора, досі не доєні і що бідолашні тварини дуже терплять від цього. Справді, деякі з них захворіли і майже перестали доїтися.

Отже, підбадьорюючи себе думкою, що це був відбиток моєї власної ноги і що я справді тремтів перед власного тінню, я знову почав ходити на дачу доїти кіз. Але треба було бачити, як несміливо я йшов, з яким страхом я оглядався назад, як сторожко я держався, ладен щохвилини кинути кошик і тікати, рятуючи своє життя! Кожен подумав би, що мене гризуть докори сумління або що я пережив тільки-но жахливий страх, як воно справді й було.

Але, походивши два чи три дні й нічого підозрілого не побачивши, я посмілішав і почав думати, що все це тільки мої вигадки. А щоб уже не залишилось жодних сумнівів, я знову пішов на берег глянути на слід, приміряти його до відбитку своєї ноги і подивитись, чи є між ними схожість. Проте, коли я прийшов туди, то, по-перше, мені стало зрозуміло, що, висівши того разу з човна, я не міг опинитися в цій частині острова, а по-друге, виявилось, що моя нога значно менша. І знову мене охопив невимовний жах: я дрижав, немов у пропасниці; цілий вихор нових здогадок закрутився у мене в голові. Я пішов додому, переконаний, що якась людина або, може, й ціла група людей, побувала на моєму острові; я дійшов у своїх припущеннях навіть до того, що острів заселений і що на мене можуть кожної хвилини зненацька напасти. А як захистити себе — я не знав.

О, яких безглуздих рішень доходить людина під впливом страху! Страх відбирає в неї здатність користуватись тими засобами, до яких їй радить удаватися розум. Перше, про що я подумав, — це поламати мої загороди, а всіх кіз пустити в ліс, щоб дикуни, не знайшовши їх, не поверталися більше на острів по нову здобич. Я мав намір також перекопати обидві свої ниви й зруйнувати свою альтанку та намет, таким чином не залишивши на острові ніяких ознак людского житла.

Такий план склався в мене першої ночі після мого повернення із щойно описаної експедиції на той берег, під свіжим враженням зроблених мною нових відкриттів. Страх небезпеки жахає нас у десять тисяч разів більше, ніж сама небезпека, коли вона вже настала, і очікування зла в десять тисяч разів жахливіше, ніж саме зло. Та найгірше для мене було те, що я не мав того звичайного полегшення від молитви, якого сподівався. Я, мабуть, став схожим на Саула{52}, засмученого не тільки тим, що філістимляни йдуть на нього, а й тим, що бог покинув його. Я не шукав розради там, де міг її знайти, не волав до бога в недолі своїй. А якби я звернувся до бога, як робив це раніше, коли просив його оборонити й визволити мене, я б легше стерпів це нове випробування і тримався мужніше.

Тривога моя була така велика, що я не спав усю ніч. Зате над ранок, виснажений тяжкими роздумами, я заснув міцним сном, а прокинувшись, відчув себе, як ніколи, бадьорим. Тепер я почав міркувати спокійніше і, зваживши всі обставини, дійшов висновку, що мій острів, такий багатий на рослинність і розташований недалеко від материка, не був таким безлюдним, як я уявляв собі раніше. Хоч на ньому і не було постійних жителів, усе-таки тут могли іноді бувати дикуни з материка; не виключено, що їх приганяло течією чи вітром.

А те, що я прожив на острові п’ятнадцять років і досі не зустрів жодної живої людини, пояснюється, звичайно, тим, що, потрапивши сюди, дикуни, очевидно, відразу якомога швидше верталися назад, бо ні в якому разі не думали оселятись тут.

Отже, мені загрожувала єдина небезпека — зустріти їх несподівано, коли вони висідатимуть на берег. А що вони приїздили сюди проти своєї волі (тобто їх приганяли вітер і течія), то й не зупинялись тут, а поспішали вернутись додому, тільки переночувавши на березі, щоб діждатись відпливу та денного світла. Виходить, мені треба було тільки забезпечити себе надійним притулком на випадок їхньої висадки на острів.

Тепер я почав дуже шкодувати, що поширив свою печеру за наметом і вивів із неї хід надвір, за межі моєї фортеці. Розміркувавши, я задумав збудувати ще одну огорожу, теж півколом, на деякий відстані від першої, саме там, де дванадцять років тому я посадив, як уже згадував, два ряди дерев. Посаджені вони були так густо, що між ними залишилось тільки встромити кілька кілків, щоб зробити стіну ще щільнішою та міцнішою. Зробити це було недовго.

Таким чином, у мене була тепер подвійна стіна. Зовнішню я ущільнив шматками дерева, старими канатами й усім, що, на мою думку, могло зміцнити її. В ній було сім отворів настільки вузьких, що я ледве міг просунути в них руку. Внутрішню стіну я укріпив, як уже читач знає, насипом до десяти футів завтовшки із землі, яку я довгий час був

виносив із своєї печери, висипав під стіною і втоптував ногами. В кожний отвір я вставив по мушкету, — я вже казав, що перевіз до себе з корабля сім мушкетів. Вони стояли в мене на підставках, ніби гармати на лафетах, і за якихось дві хвилини я міг вистрілити з усіх семи рушниць. Багато місяців тяжкої праці витратив я на зведення цієї фортеці, бо не вважав себе в безпеці, доки не закінчив її.

Та це ще було не все. Величезну площу поза зовнішньою стіною я засадив тими подібними до верби деревами, що так добре приймались. Здається, я посадив їх щось із двадцять тисяч. Але між стіною та деревами я залишив досить вільного простору, щоб легше було помітити ворога, коли б він надумав напасти на мою фортецю, і щоб він не міг підкрастись до неї під захистом дерев.

Через два роки перед моїм житлом стояв уже густий гайок, а ще років через п’ять-шість круг нього ріс буйний, високий ліс, майже непрохідний, — так густо засаджені були дерева і так широко вони розрослись. Нікому в світі не спало б тепер на думку, що за цим лісом є житло. Алеї я не залишив, а щоб заходити до фортеці та виходити з неї, користувався двома драбинами; одну я приставляв до невисокого виступу скелі, на який ставив другу драбину, так що коли я забирав обидві драбини, жодна жива душа не змогла б удертись до мене, не скрутивши собі в’язів. А якби хто й спустився зі скелі на мій бік, то й тоді б він опинився все-таки не в моїй фортеці, а за межами її зовнішньої стіни.

Отже, для своєї безпеки я вжив усіх заходів, які могла підказати мені моя обачність. Як незабаром буде видно, вони були не зовсім зайві, хоч тоді я ще тільки передбачав те, що навіював мені страх.

Проте за цією роботою я не кидав і інших своїх справ. Як і, раніше, я ретельно доглядав мою маленьку отару. Кози не тільки давали мені їжу та одяг, — завдяки чому я міг заощаджувати порох та дріб, — а й уберігали мене від утомного полювання на диких кіз. Вигода була така велика, що мені не хотілось позбутися її, щоб тоді починати все знову.

Щоб запобігти цьому лихові, я після довгого міркування вирішив, що маю лише два засоби зберегти кіз: або знайти інше підходяще місце, викопати печеру й заганяти всю отару туди щоночі, або обгородити ще дві-три невеликі ділянки землі, досить далеко одна від одної та в якомога затишніших кутках, і загнати в кожну з них по півдюжини молодих кіз. Коли б. навіть трапилось якесь нещастя і загинула головна отара, то в мене залишалися б іще кози, і я скоро без особливого клопоту розвів би нову отару. Я спинився на цьому останньому проекті, як на розумнішому", хоч його здійснення вимагало багато часу й праці.

Я витратив не один день на те, щоб знайти найглухішу місцину на острові, і випадково натрапив на такий затишний куток, що кращого не можна було й бажати. Це була низина в гущавині лісу — того самого лісу, де, як я згадував, я заблудився, коли вертався додому зі східної частини острова. Тут я вибрав галявину приблизно три акри завбільшки, оточену лісом, як природною огорожею; в усякому разі, мені не треба було докладати тут стільки праці, як в інших місцях.

Я зараз же взявся до роботи на цій ділянці і менш як за місяць так щільно обгородив її, що міг перевести сюди свій гурт або отару, — називайте, як вам до вподоби. Зробити це було легко, бо тепер кози були вже не такі дикі, як спочатку. Не відкладаючи справ надалі, я відокремив з отари десять молодих кіз та двох цапів і перевів їх у новий загін. Після цього я витратив ще якийсь час на те, щоб укріпити загороду, як в інших загонах, але це я робив уже не кваплячись, дуже повільно.

І всю працю, весь цей клопіт викликав тільки страх, що охопив мене, коли я побачив слід людської ноги, бо досі я не бачив жодної людини ні на острові, ні коло нього. Вже два роки як скінчилося моє колишнє безтурботне життя, — цьому легко повірить кожен, хто сам зазнав життя під повсякчасним гнітом страху. На жаль, мушу додати, що постійний душевний неспокій, в якому я перебував у той період, дуже прикро позначився на моїх релігійних почуттях. Страх потрапити до рук дикунів і людожерів так пригнічував мій дух, що я звертався до творця

лише зрідка, принаймні — так спокійно й покірно, як мені того хотілось. Здебільшого я молився так, як моляться люди, прибиті тяжким лихом, оточені небезпеками, чекаючи щоночі смерті раніше, ніж настане світанок. Я можу на підставі власного досвіду твердити, що до молитви більше схиляє спокійний настрій, почуття вдячності, любов та зворушення. Людина, пригнічена страхом, схильна до молитовного настрою не більше, ніж хворий до каяття, бо страх знесилює душу так, як хвороба знесилює тіло, і навіть більше, бо молитва є акт духовний, а не тілесний.

Але веду мою оповідь далі. Забезпечивши себе таким чином живим провіантом, я почав шукати по всьому острову іншого затишного місця для нового гурта кіз. Коли я дійшов до західного кінця острова, де досі ніколи не бував, і подивився на море, то мені здалось, що на великій відстані я бачу на морі човен. В одній з матроських скринь, що я перевіз з корабля, лежало кілька підзорних труб, але їх зі мною не було, і я не міг розрізнити, чи це справді був човен, хоч прогледів усі очі, вдивляючись у далечінь. Спускаючись з горбка, я вже не бачив нічого і перестав придивлятись, але вирішив не виходити більше без підзорної труби в кишені.

Дійшовши до берега (це була частина острова, де, повторюю, я ще ніколи не був), я зараз же переконався, що сліди людських ніг на моєму острові зовсім не така дивина, як мені здавалось. Я переконався, що коли б з особливої ласки провидіння мене не викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причалювали, то я скоро дізнався б, що мій острів вони відвідують дуже часто: вирушаючи далеко в море, вони використовували його західні береги як гавань. А також дізнався б і про те, що між пірогами дикунів часто відбувалися сутички, що переможці привозили сюди полонених і за своїм жахливим звичаєм, оскільки всі вони були людожерами, убивали й з’їдали їх. Але про це далі.

Картина, що відкрилася моїм очам, коли я спустився з горба й підійшов до берега моря, буквально приголомшила мене. Не можна описати жаху, що охопив мене, коли я побачив, що весь берег засіяний

черепами, кістками рук, ніг та інших частин людського тіла. Я побачив також утоптаний майданчик, де було видно рештки вогнища, — тут, мабуть, ниці дикуни сиділи під час своїх жахливих людожерських бенкетів.

Я був такий вражений, побачивши все це, що навіть забув про небезпеку, яка мені загрожувала. Від жаху перед страшним викривленням людської природи, що могла дійти до такої пекельної жорстокості, у мене пропав весь страх за самого себе. Хоч я не раз чув про такі речі, але ніколи не бачив їх так близько. Я відсахнувся від цього жахливого видовища; мене почало нудити, і я б зомлів, коли б природа не очистила мій шлунок. Після того як я віддав геть усе, мені трохи полегшало, але деякий час я був такий слабий, що не міг стояти. Трохи очунявши, я знову якомога швидше зійшов на горбок і почвалав додому.

Відійшовши трохи від цієї частини Острова, я спинився, щоб отямитись від усього баченого. У глибокому душевному зворушенні я звів очі до неба і, вмиваючись сльозами, подякував богові за те, що він прирік мені народитись в іншій частині світу, де немає таких виродків. Хоч я вважав своє становище дуже поганим, але все-таки в мене було стільки втіх, що я мусив дякувати за них, а не скаржитись. Передусім, навіть у цьому становищі, мене підтримувала віра в бога й надія на його благословення. Це було більше щастя, ніж я заслужив за всі злигодні, яких я зазнав або міг зазнати.

У цьому вдячному, настрої я повернувся до свого замку і відтоді став менше боятися дикунів. Із своїх спостережень я переконався, що ці варвари ніколи не приїздили на острів по здобич — чи тому, що нічого не, потребували, чи тому, що не сподівались знайти що-небудь у такому пустинному місці. В лісовій частині острова вони, безперечно, бували не один раз, але, мабуть, не знайшли там для себе нічого потрібного. Я знав лише одне: я прожив на острові майже вісімнадцять років і до останнього часу не знаходив людських слідів. Виходить, я міг прожити тут іще вісімнадцять років і не навернутись на очі дикунам, хіба що натрапив би на них через власну необачність. Тепер я клопотався тільки

тим, щоб найкраще сховати всі ознаки свого перебування тут, принаймні доти, доки не знайду кращого товариства, ніж товариство людожерів.

А все-таки від огиди й жаху, навіяних цими дикими істотами та їхнім нелюдським звичаєм пожирати один одного, я впав у сумний настрій і майже два роки безвихідно провів у тій частині острова, де були мої ділянки, тобто дві мої садиби — фортеця і дача, і огорожа в лісі; але останню я відвідував лише ради кіз. Моя огида до дикунів, цього пекельного поріддя, була така, що я швидше згодився б побачити самого диявола, ніж зустрітися з ними. За цей час я ні разу не ходив подивитись на свою пірогу. Я навіть почав думати про будування нового човна, бо остаточно вирішив і не пробувати привести свою пірогу з того берега острова. Я не мав охоти зустріти тих звірів і на морі, бо знав, яка буде моя доля, коли я потраплю їм у руки.

Проте час і задоволення з того, що я в безпеці і що дикуни мене не викриють, майже зовсім розвіяли мої побоювання. Я знову зажив спокійним життям, з тією тільки різницею, що тепер я став обачнішим і вживав усіх заходів, щоб не впасти ворогові в очі. Найбільше боявся я стріляти, щоб не привернути уваги дикунів, коли б вони випадково були на острові. На щастя, я міг тепер обходитись без полювання в лісі, бо своєчасно розвів домашню худобу. Протягом цього часу я сильцями та пастками піймав кількох кіз і за два роки, здається, не вистрілив ні разу, хоч ніколи не виходив в дому без рушниці та пари пістолів (із трьох, привезених мною з корабля), які я носив, засунувши за пояс із козячої шкури. Я почистив великий тесак, теж знайдений на кораблі, і зробив собі ремінь, щоб було куди застромляти його. Отже, коли додати до попереднього опису моєї особи ще два пістолі й величезний тесак на ремені, але без піхов, ви побачите, що, виходячи з дому, я мав страшний вигляд.

Так тривало, як я сказав, деякий час і, здавалось, за винятком цих запобіжних заходів, життя моє спливало спокійно, як і раніше. Міркуючи про своє становище, я дедалі більше переконувався, що воно не таке

вже погане проти долі багатьох інших, та й сам я міг би потрапити в значно гірші умови, якби мені так судилося. Люди куди б менше нарікали на життєві прикрощі, коли б вони порівнювали свою долю з гіршою і дякували б за неї, ніж коли порівнюють її, як це буває завжди, з кращою і через те ще більше ремствують та бідкаються.

Тепер мені майже нічого не бракувало. Мені здається, що страх перед цими виродками-звірами і, як наслідок страху, повсякчасний клопіт про свою безпеку зробили мене байдужішим до життєвих вигод і притупили мою винахідливість. Я, наприклад, так і не здійснив одного свого гарного плану, що якийсь час неабияк цікавив мене. Я дуже хотів зробити з ячменю солод і зварити пиво. Правда, ця вигадка була досить-таки химерною, і я часто докоряв собі за свою наївність. Я добре знав, що для здійснення цього плану мені бракувало багато такого, чого не можна було дістати. Передусім, у мене не було бочок, щоб зберігати пиво, і я, як уже сказано, ніяк не міг зробити їх, хоч витратив багато тижнів і навіть місяців на марні спроби домогтись успіху в цій роботі. Далі, в мене це було ні хмелю, ні дріжджів, ні казана, щоб варити в ньому пиво. Проте я певен, що якби ці кляті дикуни не нагнали на мене страху, я взявся б до виконання цього задуму і, може, дійшов би свого, бо коли я розпочинав якусь справу, то рідко кидав її, не довівши до кінця.

Але в той час моя винахідливість звернула на зовсім інший шлях. День і ніч я думав тільки про те, як знищити кілька цих страхіть під час їхніх звірячих розваг. Я мріяв врятувати якусь нещасну жертву, призначену на з’їдання і привезену ними на острів. Мені хотілось, коли не пощастить знищити цих недолюдків, хоч налякати їх так, щоб відбити їм усяке бажання відвідувати острів. Мені довелося б написати товсту книгу, коли б я захотів розповісти всі хитрі плани, що народжувались з цього приводу в моїй голові. Але все, це було лише марнування часу, бо, щоб покарати людожерів, треба було почати з ними бій. А що могла зробити одна людина з двадцятьма або тридцятьма варварами, озброєними списами та луками, з яких вони вміли влучати не гірше, ніж я з рушниці?

Іноді мені спадало на думку зробити підкоп під те місце, де вони розпалювали вогонь, і закласти п’ять-шість фунтів пороху. Коли вони запалять своє вогнище, порох спалахне й висадить у повітря все, що буде поблизу. Але, по-перше, мені шкода було пороху, якого й так залишалось уже небагато, а по-друге, я не був певен, що вибух станеться саме тоді, коли вони зберуться біля вогнища. Яка була б тоді з цього користь? Найбільше, що декого з них обпалило б порохом. Правда, вони перелякалися б, але не настільки, щоб перестати відвідувати острів; отож я й відмовився від цієї вигадки. Думав я також засісти десь у вигідному місці з трьома рушницями й пальнути в дикунів у розпалі їхньої кривавої оргії, щоб напевне убити чи поранити двох-трьох кожним пострілом, а потім вискочити із засідки й напасти на них з пістолями та тесаком. Я не мав сумніву, що, діючи таким чином, я впорався б з усіма ворогами, хоч би їх було й двадцять. Кілька тижнів я бавився цією думкою, і вона так опанувала мене, що мені часто снилось, ніби я стріляю в дикунів або кидаюсь на них із засідки.

Цей план так захопив мене, що я витратив кілька днів на пошуки підходящого місця для засідки, звідки можна було б підстерегти дикунів. Я почав навіть відвідувати місце, де вони збирались, і добре обізнався з ним. І хоч моя душа жадала помсти, хоч я був повний кривавих намірів покласти двадцять чи тридцять із них своїм, так би мовити, мечем, але жах, який я відчував до цього місця і до слідів від бридких варварів, що пожирали один одного, трохи глушив мою злобу.

Нарешті я знайшов місцину на схилі горба, де я, напевне, міг би спокійно чекати, поки не побачив би їхні човни. Раніше ніж вони встигли б висісти на берег, я міг би непомітно пробратись у сусідній лісок. Там в одному дереві було таке велике дупло, що я легко міг би сховатись у ньому. З цього дупла я міг би непомітно спостерігати криваві злочинства дикунів і, вибравши час, коли вони згуртуються щільніше, стріляти в них не хиблячи так, щоб покласти, трьох-чотирьох першим же пострілом.

Вибравши місце для засади, я передусім нарихтував два свої мушкети, мисливську рушницю та пістолі. Мушкети я зарядив кожен

парою саморобних куль і п’ятьма пістольними кулями, в рушницю всипав добру жменю найбільшого дробу, а пістолі зарядив чотирма кулями кожен. Приготувавши достатній запас набоїв ще для другого й третього пострілів, я почав збиратись у похід.

Остаточно склавши план моєї баталії й не раз у думках здійснивши його, я почав щодня ходити на вершину горба, що стояв за три з лишком милі від мого замку. Я годинами дивився, чи не видно на морі яких суден і чи не підходять до берега піроги з дикунами. Так два чи три місяці я сумлінно ходив вартувати, але нарешті це мені обридло, бо за весь той час нічого схожого на човен я не бачив ні коло берега, ні на всьому просторі океану, скільки можна було кинути оком та бачити крізь підзорну трубу.

Поки я акуратно відвідував горб та роздивлявся звідти, мій войовничий настрій не слабшав, і я не бачив нічого поганого в жорстокій розправі, яку збирався вчинити. Убити два-три десятки голих дикунів, від яких я не зазнав жодної шкоди, здавалось мені дуже звичайним ділом. Охоплений обуренням, викликаним у моїй душі гидкими, бузувірськими звичаями тубільців, я навіть не задумувався над тим, наскільки вони .заслуговували такої кари. Я не подумав про те, що, з волі провидіння, вони керуються лише своїми протиприродними інстинктами та звірячими пристрастями. Я не подумав про те, що, коли мудре провидіння терпить на землі таких людей і терпіло їх, можег кілька століть, коли воно припускав існування таких нелюдських звичаїв і не заважає цілим племенам коїти такі жахливі злочинства, до яких здатні тільки забуті небом недолюдки, — то так воно й мусить бути. А коли марне щоденне вартування почало обридати мені, став мінятись і мій погляд на цю справу. Я почав ставитись до неї спокійніше й байдужіше. Я спитав себе, яке я маю право бути суддею і катом цих людей. Щоправда, вони злочинці, але, коли само небо протягом кількох століть дозволяло їм безкарно чинити зло, то, виходить, на це є його воля. Можливо, що, нищачи один одного, вони лише виконують його присуд. Мені ці люди не зробили нічого поганого; чому ж я мушу втручатись в їхні сварки? Чому я берусь мститись за кров, яку вони так

байдуже проливають? Я дуже часто міркував так: "Звідки я знаю, як судитиме їх за це господь? Певне тільки одно: ці люди не вважають своїх вчинків злочином; це не суперечить їхньому сумлінню, і їхній розум не докоряє їм. Вони грішать через своє невідання і не кидають виклику божественній справедливості, як робимо це ми, коли грішимо. Вони гадають, що вбити полоненого не більший злочин, ніж для нас — убити бика, і їдять людське м’ясо, як ми — баранину".

Такі міркування привели мене до неминучого висновку, що я був несправедливий, коли засудив дикунів-людожерів як убивць. Мені було тепер ясно, що вони не більші вбивці, ніж ті християни, які вбивають полонених на війні або — як іще частіше буває — нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і здався.

Далі мені спало на думку, що, хоч би яких звірячих звичаїв додержували дикуни, мене це не обходить. Мене вони нічим не скривдили, так за що ж мені убивати їх? Коли б вони напали На мене і мені довелось боронити своє життя, тоді інша річ. Поки що я не був в їхніх руках. Вони навіть не знали про моє існування і, значить, не мали ніяких злих намірів проти мене. Отже, я не мав права нападати на них. Інакше довелося б виправдати поведінку іспанців, що вславились своїми жорстокостями в Америці, де вони знищили мільйони людей. Припустимо, то були язичники й варвари, але, незважаючи на свої варварські звичаї та криваві релігійні обряди на зразок людських жертвоприношень, перед іспанцями вони нічим не завинили. Недарма ж у наші часи всі християнські народи Європи і навіть самих іспанців обурює це випищення американських племен, ця справжня бойня, цей вияв кривавої й протиприродної жорстокості, якої не можна виправдати ні перед богом, ні перед людьми. З того часу саме ім’я іспанця навіює жах кожній людській душі, сповненій людяності та християнського співчуття, — так, ніби Іспанія така вже країна, що родить людей, позбавлених найзвичайнішого жалю до нещасних, властивого благородним серцям.

Такі думки прохолодили мій запал, і я почав потроху відмовлятись від свого наміру, бо вирішив, що не маю права вбивати дикунів і що мені зовсім це треба втручатись в їхні справи, поки, вони не нападуть перші, чому я мусив запобігти. Коли вони мене знайдуть і нападуть на мене, я зумію виконати свій обов’язок.

З другого боку, я подумав, що здійснення мого плану не тільки не визволить мене від дикунів, а, навпаки, призведе мене до загибелі. Я можу бути певен, що збудусь їх лише тоді, як мені пощастить перебити їх усіх до одного, і не тільки тих, що висядуть наступного разу, а й усіх тих, що з’являться пізніше. А якщо хоч один з них утече й розкаже своїм про те, що сталося, вони припливуть до мене тисячами помститись за смерть своїх товаришів. Таким чином, я напевне накличу на себе загибель, що тепер зовсім не загрожує мені.

Зваживши все це, я вирішив, що вплутуватись у справи дикунів було б з мого боку і несправедливо, і нерозсудливо і що мені треба якомога краще критись від них і ховати свої сліди, щоб вони не догадались, що на острові мешкає якась людина.

Релігійні міркування теж справили тут свій вплив, і я остаточно переконався, що не маю ніякого права складати криваві плани знищення невинних створінь (хочу сказати — невинних щодо мене). А їхні злочини проти самих себе не обходили мене. Це був вияв племінної ворожнечі, і я мусив віддати їх на суд божий, що керує всіма народами і знає, якою карою він може справедливо відплатити за племінну кривду. Тим, хто грішить прилюдно, він учинить прилюдний суд таким способом, який він вважатиме за найкращий. Тепер я зрозумів, що ніщо не могло дати мені більшого задоволення, ніж свідомість моєї непричетності до вчинку, котрий, як я мав багато підстав думати, був би не меншим гріхом, ніж навмисне власноручне вбивство людини. Я впав навколішки і склав подяку богові за те, що він утримав мене від кровопролиття. Я благав його захистити мене своїм провидінням і просив не попустити, щоб я потрапив до рук варварів або сам вчинив смертовбивство, хіба що матиму дозвіл з неба зробити це, обороняючи своє життя.

В такому настрої я перебув з рік. Весь цей час я був такий далекий від будь-якого заміру розправитися з дикунами, що жодного разу не виходив на горб подивитись, чи не видно їх де-небудь і чи не залишили вони яких-не-будь слідів свого недавнього перебування на березі. Я боявся, що, побачивши цих недолюдків, я знову захочу провчити їх, спокусившись слушною нагодою напасти на них зненацька. Я тільки забрав звідти човен і перевів його на східний бік острова, де для нього знайшлась маленька, дуже вигідна бухта, захищена з усіх боків стрімкими скелями. Я був певний, що завдяки течії дикуни нізащо не зважаться висісти в цій бухточці.

Я перевів свій човен з усією його оснасткою: саморобною щоглою, саморобним вітрилом і чимось подібним до якоря (хоч навряд цей пристрій можна було назвати якорем чи навіть кішкою, так погано я його зробив). Одно слово, я забрав з того берега геть усе, щоб не залишити й ознак човна або людського житла,:

Крім того, як я вже казав, я жив потайливіше, ніж будь-коли, і виходив із своєї келії лише тоді, коли це було необхідно для моєї повсякденної роботи — тобто доїти кіз та доглядати свою невеличку отару в лісі. Але кози були на другому березі острова, і там мені не загрожувала ніяка небезпека. Можна було з певністю сказати, що дикуни приїздили на острів не для того, щоб знайти тут іцо-небудь, і тому не потикалися в глиб острова. Я не мав ніякого сумніву, що вони не один раз були на березі і перед тим, і після того, як я, переляканий своїм відкриттям, став обережнішим. З жахом думав я про те, яка була б моя доля, якби, не підозрюючи небезпеки, я натрапив на них тоді, коли напівголий і майже беззбройний (крім однієї рушниці, часто зарядженої самим лише дробом) я безтурботно блукав по всьому острову в пошуках дичини, заглядаючи в кожний закуток. Що було б зі мною, коли б, замість відбитка людської ноги, я несподівано побачив п’ятнадцять-двадцять дикунів і вони погналися б за мною? Певна річ, я не втік би від них, бо дикуни бігають дуже швидко.

Іноді думки про це так гнітили мою душу й так тьмарили мій розум, що я довго не міг підбадьоритись і обміркувати, як треба діяти. Я був не те що нездатний опиратись, а не мав навіть духу зробити того, що міг; а ще менше міг би зробити що-небудь тепер, після таких довгих міркувань. Справді, серйозно обдумавши своє становище, я не міг не засумувати. Такий настрій іншим разом тривав дуже довго, але кінець кінцем завжди переходив у вдячність до провидіння, що визволило мене від багатьох невидимих небезпек і утримало від лихих вчинків, яких я сам ніколи не міг би уникнути, бо не мав про них найменшого уявлення і не знав про їхню можливість.

Дедалі частіше турбувала мене думка, що не раз приходила мені до голови й раніше, відколи я зрозумів, що про нас піклується милосердне небо, охороняючи від небезпек, які чигають на нас у житті. Яким незбагненним способом ми, самі того не усвідомлюючи, рятуємося від лиха, про яке навіть не догадуємось! Як часто в скрутну хвилину, коли ми вагаємось, коли ми, так би мовити, стоїмо на роздоріжжі, не знаючи, якою дорогою йти, — і навіть тоді, коли ми вже вибрали дорогу і от-от подамось нею, — якийсь таємничий голос затримує нас! Здається, що все — і природні поривання, і нахили, і здоровий глузд, і навіть певна мета — закликають нас іти цим шляхом, а проте душа наша не може струсити з себе нез’ясовного впливу, якогось гніту невидимої сили, що не пускає нас туди. Згодом завжди виявляється, що, коли б пішли тією дорогою, яку вибрали зразу і яку, на нашу думку, повинні були вибрати, вона привела б нас до загибелі. Під впливом цих і багатьох інших подібних міркувань я падалі склав собі таке життєве правило: під час вагань сміливо йти за внутрішнім голосом і робити так, як він підказує. Я завжди слухав його таємничих вказівок, хоч і догадувався про них лише через якийсь неясний дотик чи натяк. А що така поведінка правильна, я міг би навести багато прикладів із свого життя, особливо з останніх років перебування на нещасливому острові, не рахуючи багатьох випадків, які пройшли для мене непомітно і на які я неодмінно звернув би увагу, коли б завжди дивився на все так,. як дивлюсь тепер. А втім, ніколи не пізно порозумнішати, і я не можу втриматись, щоб не порадити всім розсудливим людям, чиє життя склалось так само або й

не так незвичайно, як моє, — ніколи не. нехтувати таємничим голосом провидіння, від якої б невидимої сили він не походив. Я не можу пояснити цього, але не маю сумніву, що в цих таємничих вказівках ми повинні бачити докази єднання душ, докази існування зв’язку між тілесним та безтілесним світом. Кілька дивних прикладів цього єднання я матиму нагоду навести під час дальшої розповіді про своє самотнє життя на цьому сумному острові.

Гадаю, читачеві не здасться дивним, коли я признаюсь, що свідомість небезпеки, яка завжди загрожувала мені, свідомість, під гнітом якої я жив останні роки, і страх та тривога, що ніколи не покидали мене, вбили в мені всяку винахідливість і поклали край всім моїм планам щодо поліпшення свого добробуту та хатніх вигод. Я дбав більше про свою безпеку, ніж про те, щоб добре харчуватися. Я не насмілювався тепер вбити цвях або нарубати дров, боячись, що дикуни можуть почути шум. З тієї самої причини не насмілювався я й стріляти. Але, головне, на мене нападав невимовний страх щоразу, коли я брався розкладати вогонь, бо дим, видний вдень здалека, завжди міг, зрадити мене. Через це я переніс в інше місце всю роботу, що потребувала вогню, як-от виготовлення горщиків, люльок та іншого приладдя. Якось, на велику мою радість, я знайшов дуже Простору природну печеру в скелі, куди, напевне, не зважився б удертись жоден дикун, якби він навіть був коло самого входу до неї. Лише такій людині, як я, що мала потребу в безпечному притулку, могло прийти в голову залізти в цю нору.

Отвір цієї печери був під високою скелею, край підніжжя якої я цілком випадково (бо не маю досить доказів, щоб приписати все це провидінню) рубав товсте суччя, щоб випалити вугілля. Але перше ніж розповідати далі, я мушу пояснити, для чого мені стало потрібне деревне вугілля.

Як уже сказано, боячись диму, я не наважувався розкладати вогонь близько від свого житла, але мені треба було пекти хліб, варити м’ясо і взагалі куховарити. Отже, я надумав замінити дрова вугіллям, що

майже зовсім не дає диму. Я бачив в Англії, як на вугілля перепалюють товсті гілки під шаром дерну. Так само почав робити і я. Цю роботу я провадив у лісі і переносив додому готове вугілля, яке й палив замість дров, не боячись, що дим викриє моє місце перебування.

Так от, одного дня, рубаючи в лісі суччя, я помітив за величезним кущем маленьку заглибину в скелі. Зацікавившись, куди веде цей хід, я насилу проліз у нього і опинився в печері, такій заввишки, як дві людини мого зросту. Мушу, проте, визнати, що виліз я звідти куди швидше, ніж уліз, і в цьому не було нічого дивного, бо в глибині печери було темно, і я, вдивляючись у темряву, побачив очі якоїсь істоти — диявола чи людини, не знаю, — що горіли, як зірки, відбиваючи тьмяне денне світло, яке проходило ззовні й падало на них.

Трохи згодом я опам’ятався і назвав себе тисячу разів дурнем. Я сказав собі, що той, хто двадцять років самотньо прожив серед океану, не повинен боятись хоч би й диявола. Я був певний, що в тій печері не було нікого страшнішого за мене. Набравшись духу, я взяв велику головешку і знову поліз у печеру. Не встиг я ступити .й трьох кроків, як позадкував, переляканий ще більше, ній; уперше. Я почув гучне зітхання, ніби від болю, потім якісь переривчасті звуки, подібні до бурмотіння, і знову важке зітхання. Я остовпів від жаху; мене всього облив холодний піт, волосся моє стало дибом, так що, коли б на мені був капелюх, не ручусь, що він не впав би з голови. Проте, зібравши всю свою відвагу і підбадьорюючи себе думкою, що бог усюди може .захистити мене, я знову рушив у печеру і, піднісши головешку над собою, побачив на землі величезного страшного старого цапа. Він лежав непорушно й важко дихав у передсмертній агонії; як видно, він подихав від старості.

Я торкнув його ногою, щоб примусити підвестись; він спробував устати, але не міг. І я ще подумав: хай він лежить, поки живий, бо коли він так перелякав мене, то напевне не менш налякає і кожного дикуна, що надумає поткнутися сюди.

Отямившись від страху, я почав роздивлятися: печера була невеличка, приблизно в дванадцять квадратних футів, якась безформна: ні кругла, ні квадратна — було ясно, що тут працювала сама природа, без будь-якої участі людських рук. У глибині її я помітив відтулину, що йшла далі в землю і була така вузька, що пролізти в неї можна було тільки рачки. Я не знав, куди веде цей хід, і не захотів лізти в нього без свічки, а вирішив прийти сюди знову другого дня із свічками і трутницею, зробленою з рушничного замка, та з жаром у мисці.

Отже, наступного дня я взяв шість великих свічок власного виробу (на той час я вже навчився виготовляти дуже гарні свічки з козячого лою) і вернувся до печери. Підійшовши до вузького проходу, я мусив стати рачки і так повзти майже десять ярдів. Це був, до речі, дуже сміливий вчинок, коли взяти до уваги, що я не знав, куди веде цей хід і що чекає мене попереду. Проминувши найвужчу частину проходу, я помітив, що він дедалі ширшає, і Незабаром я замішувався чарівним видовищем, якого ніколи ще не бачив на острові. Це була простора й висока печера, до двадцяти футів заввишки, де полум’я моїх двох свічок виблискувало на стінах і склепінні тисячами різнокольорових вогнів. Були це діаманти, чи інше коштовне каміння, чи золото (це здавалось мені найімовірнішим) — я не знав.

Я опинився в прегарному, хоч і зовсім темному гроті з сухим і рівним дном, укритим дрібним піском. Ніде не було ніяких ознак цвілі чи вогкості; ніде жодного сліду гидких комах та отруйних змій, Єдина незручність — вузький вхід, та й ця незручність була для мене перевагою, бо надійнішого пристановища було важко знайти. Я був захоплений своїм відкриттям і вирішив, не відкладаючи надалі, перенести сюди всі найдорожчі для мене речі, а передусім — порох та всю запасну зброю, а саме: дві мисливські рушниці (всіх їх було в мене три) і троє з восьми, що були в мене, мушкетів. Таким чином, у моїй фортеці залишилось тільки п’ять мушкетів, що завжди заряджені стояли на "лафетах", мов гармати, коло моєї зовнішньої огорожі; я завжди міг брати їх з собою, рушаючи в похід.

Переносячи до нового приміщення порох і запасну зброю, я заразом відкрив і барильце з підмоченим порохом. Виявилось, що вода протекла всередину всього на три або чотири дюйми; намоклий порох затвердів і зсохся в тверду скорину, всередині якої сухий порох лежав, як зерно горіха в шкаралупі. Отже, я несподівано розбагатів іще фунтів на шістдесят дуже доброго пороху. Це була вельми приємна несподіванка. Для більшої безпеки я переніс цей увесь порох у свій грот і ніколи не зважувався держати в своїй фортеці більше як три фунти пороху на всякий випадок. Туди ж таки я перетяг і весь свій запас свинцю, з якого я робив кулі.

Тепер я здавався собі одним із стародавніх велетнів, що нібито жили в неприступних розколинах скель та печерах. Нехай, казав я собі, хоч п’ятсот дикунів вештаються по острову, шукаючи мене, вони не знайдуть мого пристановища, а коли й знайдуть, то однакового не насміляться вдертись до мене.

Старий цап, якого я знайшов при смерті, коло входу до грота, другого ж дня здох. Щоб уникнути смороду від падла, я закопав його в яму, що вирив тут же, в печері, біля нього: це було легше, ніж витягати його надвір. Ішов уже двадцять третій рік мого перебування на острові, і я так звик до місця та умов життя, що, якби не страх перед дикунами, що могли потурбувати мене, я охоче згодився б бути тут до останніх днів мого життя, поки не ліг би й не вмер, як той цап .у печері. Я вигадав собі кілька розваг, і час минав для мене набагато веселіше, ніж доти. Передусім, я навчив свого Попку говорити, і він так любо белькотів, так ясно і виразно вимовляв слова, що слухати його було дуже приємно. У мене він прожив не менше ніж двадцять шість років. Як довго жив він після цього — не знаю: а втім, я ще в Бразілії чув, що папуги живуть до ста років. Може, мій вірний Попка ще й досі літає по всьому острову, гукаючи бідолашного Робінзона Крузо. Не зичу англійцеві попасти на мій острів та почути його; бідолаха, який зазнав би такого нещастя, напевне прийняв би мого Попку за Диявола. Мій пес був мені вірним і відданим другом майже шістнадцять років і здох від старості. Щодо моїх кішок, то, як уже сказано, вони так розплодились,

що я мусив стріляти в них, бо вони загризли б мене і знищили б усі мої запаси. Коли дві кішки, яких я взяв з корабля, здохли, я прогнав решту пострілами і перестав годувати їх; тоді вони втекли до лісу й здичавіли. Я залишив у себе тільки двох чи трьох улюбленицъ, яких приручив і нащадків яких завжди топив, щойно вони з’являлися на світ. Ці улюбленицї стали членами моєї різношерстої сім’ї. При мені завжди було також двоє чи троє козенят, яких я привчив їсти з моїх рук. Я мав ще двох папуг, не рахуючи старого ГІопки; обидва вміли говорити і обидва вигукували: "Робін Крузо", але далеко не так добре, як перший. Правда, я витратив на нього куди більше праці й часу. Я піймав і приручив кількох морських птиць, назв яких я не знав; усім їм я повтинав крила, так що вони не могли полетіти від мене. Молоді дерева, насаджені мною перед фортецею, щоб сховати її на випадок появи дикунів, розрослися в густий гай, і мої птиці оселились у ньому та плодились, дуже потішаючи мене цим. Отже, повторюю, я почував себе спокійно й добре і був би цілком задоволений своєю долею, якби міг позбутись страху перед дикунами.

Проте доля вирішила інакше, і нехай усі, кому трапиться прочитати це оповідання, звернуть увагу, як часто в нашому житті лихо, якого ми найбільше боїмось і яке, вразивши нас, здається нам спочатку найжорстокішою пригодою, стає нарешті найпевнішим і єдиним шляхом, щоб позбутись нещасть, які переслідують нас. Я міг би навести багато прикладів із власного життя на доказ правдивості моїх слів, але особливо визначні з цього погляду події трапились за останні роки мого перебування на острові.

Отже, як я сказав, ішов двадцять, третій рік мого перебування на острові. Настав грудень — час південного сонцестояння (я не можу назвати цю пору зимою), а для мене — пора жнив, яка вимагала моєї постійної присутності в полі. Вийшовши якось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно висідали дикуни, а з того, де жив я сам.

Я був буквально приголомшений тим, що побачив, і сховався в своєму ліску, не зважуючись ступити ні кроку далі, щоб не наразитися на несподіваних гостей. Але й там я не почував себе спокійним і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острові, натраплять на мої ниви або на щось з моїх робіт, вони відразу ж догадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. Охоплений тривогою, я поспішив до своєї фортеці, втяг за собою драбину, щоб замести сліди, і почав готуватися до оборони.

Я зарядив усі свої гармати, як я називав мушкети, що стояли на "лафетах" уздовж зовнішньої стіни, та всі пістолі і вирішив захищатись до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці і ревно просив Усевишнього визволити мене від рук варварів. Я пробув на своєму посту години дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати на розвідку.

Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і, виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, Що звисав наді мною. Вилізши на саму вершину і піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі і, наставивши трубу на берег, почав дивитись. Я побачив чоловік десять голих дикунів, що сиділи круг вогнища, розкладеного, певне, не для того, щоб погрітись, бо стояла страшна спека, а, мабуть, для того, щоб зготувати свій варварський обід із людського м’яса, яке вони привезли з собою живим чи мертвим — не знаю.

Дикуни прибули двома човнами, які тепер лежали на березі: був час відпливу, і вони, очевидно, чекали припливу, щоб пуститися знову в море. Ви не можете собі уявити, як збентежило мене це видовище, а головне те, що вони висадилися на моєму боці острова, так близько від мого житла. А втім, я трохи заспокоївся, зміркувавши, що, очевидно, вони завжди приїздять під час приливу і, значить, протягом усього відпливу я можу сміливо виходити, якщо тільки вони не причалили перед його початком. Підбадьорений цими міркуваннями, я заходився збирати далі свій врожай.

Як я сподівався, так і вийшло: як тільки почався приплив, дикуни посідали в човни й відчалили. Я забув сказати, що за годину або півтори до від’їзду вони танцювали на березі. У підзорну трубу я виразно розрізняв їхні химерні рухи та стрибки. Бачив я й те, що всі вони були голі, але чи були це чоловіки, а чи жінки — не міг розібрати.

Щойно вони відчалили, я відразу ж спустився з гори, взяв на плечі обидві свої рушниці, застромив за пояс два пістолі, причепив збоку тесак без піхов і, не гаючи часу, якнайшвидше попрямував до того горба, звідки вперше спостеріг появу цих людей. Добравшись туди, на що я витратив не менше як дві години (бо був обвішаний важкою зброєю і не міг швидко іти) , я глянув на море і побачив ще три човни з дикунами, що разом з першими пливли від острова до материка.

Для мене це було жахливе видовище, особливо коли я, спустившись до берегу, побачив рештки огидного бенкету, який тільки що скінчився: кров, кістки й шматки людського м’яса, яке ці звірі жерли з легким серцем, весело вистрибуючи. Мене охопило таке обурення, що я знову почав обмірковувати план знищення. першої ж ватаги, яку побачу на березі, хоч яка вона буде численна.

Мені здавалось безсумнівним, що дикуни відвідують мій острів дуже рідко, бо минуло вже більше як п’ятнадцять місяців з дня їхнього останнього візиту, і за весь цей час я не бачив ні їх самих, ні свіжих людських слідів, ні взагалі нічого такого, що вказувало б на їхнє недавнє перебування на березі. А дощової пори року вони, напевне, Зовсім не бували на моєму острові, бо не зважувались рушати з дому, принаймні в таку далеку путь. Однак протягом усіх цих п’ятнадцяти місяців я не знав .спокою, щохвилини чекаючи, що на острів завітають непрохані гості й заскочать мене зненацька. Звідси я роблю висновок, що чекання зла багато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш кінця.

Весь цей час я був у найкровожернішому настрої і всі свої вільні години (які я, до речі, міг би використати з більшою користю) вигадував,

як би напасти на них зненацька під час першого ж їхнього приїзду, особливо коли вони знову поділяться на дві ватаги, як це було останнього разу. Та я не взяв до уваги, що, коли б я й перебив усю першу ватагу з десяти-двадцяти чоловік, то другого дня, або через тиждень, або через місяць мені довелося б мати справу з новою ватагою, а там знову з іншою, і так ad infinitim{53}, поки я сам не перетворився б на такого самого, коли не гіршого, вбивцю, як ці дикуни-людожери.

Мої дні проходили тепер у повсякчасній тривозі. Я був певний, що рано чи пізно мені не втекти від цих безжальних звірів, і, коли якась важлива справа виганяла мене з дому, я йшов з великими пересторогами, щохвилини оглядаючись. Тепер я зрозумів уже, як добре мати в себе отару ручних кіз: моя думка держати їх у загонах була справді щаслива думка! Стріляти я не насмілювався, особливо на тому боці острова, де висідали дикуни. Я боявся сполохати їх своїми пострілами: коли б вони на цей раз утекли від мене, то, напевне, з’явилися б сюди через кілька днів, але на двохстах чи трьохстах човнах, і я знав, що тоді чекало б мене.

Проте тільки через рік і три місяці я знову побачив дикунів, про що я розповім незабаром. Можливо, протягом цього часу дикуни побували на острові не один раз, але залишались тут недовго; в усякому разі, я їх не бачив. У травні двадцять четвертого року (як виходило за моїми підрахунками) мого перебування на острові я мав з ними дуже дивну зустріч, про що буде розказано у своєму місці.

Ці п’ятнадцять-шістнадцять місяців були для мене дуже тривожні. Я погано спав, щоночі бачив страшні сни і часто прокидався й схоплювався з ліжка. Іноді мені снилось, що я вбиваю дикунів і шукаю виправдання для цієї розправи. І вдень, і вночі я не знав спокою. Але поки що облишмо про це.

В середині травня, а саме 16-го (якщо вірити моєму вбогому дерев’яному календареві, де я досі відмічав числа), з самого ранку й до

вечора лютувала велика буря з грозою, після чого настала горобина ніч. Заглибившись у поважні думки про тодішнє своє становище, я читав Біблію, коли раптом почув звук гарматного пострілу, як мені здалося, з боку моря.

Я здригнувся від несподіванки; тільки ця несподіванка була зовсім не така, які доля посилала мені досі. Іншими були й думки, збуджені в мені цим пострілом. Боячись утратити хоч хвилину дорогого часу, я схопився з місця, миттю приставив драбину до виступу скелі і почав сходити нагору. Ледве я видерся на вершину, як переді мною блиснув вогник, а через півхвилини пролунав другий постріл. З напряму звуку я легко розібрав, що стріляють у тій частині моря, куди мене колись загнало течією разом з моїм човном.

Я здогадався, що це якийсь корабель, загибаючи, подає сигнали про своє небезпечне становище і що десь недалеко в другий корабель, у якого він .просить допомоги. Незважаючи на все своє хвилювання, я зберіг цілковите самовладання і встиг зміркувати, що коли я не зможу врятувати з біди цих людей, то, може, вони врятують мене. Не гаючи часу, я зібрав увесь хмиз, що був у мене напохваті, склав його в купу й запалив. Дерево було сухе, воно зайнялось відразу і так гарно розгорілося, що з корабля — коли це справді був корабель — не могли не помітити мого вогнища. Його таки напевне й помітили, бо пролунав новий гарматний постріл, потім ще й ще, все з того самого боку. Всю ніч до світанку я підтримував вогонь, а коли зовсім розвиднілось і прояснилось, я побачив у морі, з східного боку острова, але дуже далеко від берега, чи то вітрило, чи то снасть судна, — я не міг розглядіти навіть у підзорну трубу через туман над морем, що й досі не розвіявся.

Весь день я спостерігав за предметом, що виднівся в морі, і невдовзі пересвідчився, що він не рухається. Звідси я зробив висновок, що це корабель і що він стоїть на якорі. Можете уявити собі, як мені кортіло якомога швидше перевірити, чи моя гадка правильна; я схопив рушницю й побіг на південно-східний берег, до тих скель, до яких мене колись знесло течією. Тим часом зовсім вигодинилось, і, прийшовши туди, я, на

великий свій жаль, виразно побачив снасть корабля, що наразився вночі на підводні рифи, помічені мною тоді, коли я плавав там на своєму човні. Ці рифи перетинали путь морській течії і спричиняли ніби зустрічну течію. Лише через ці рифи я врятувався від однієї з найстрашніших небезпек, що будь-коли загрожувала мені протягом усього мого життя.

Отже, те, що рятує одного, губить другого. Мабуть, ці люди, хто б вони не були, не знаючи про існування вкритих водою рифів, наскочили на них уночі через сильний східний і східно-північно-східний вітер. Коли б на кораблі помітили острів, а його, здається мені, навряд чи помітили, то спустили б шлюпку і спробували б добратися до берега. Але та обставина, що там стріляли з гармати, особливо після того, як я запалив своє вогнище, навела мені на думку безліч припущень. Я уявляв собі, що, побачивши моє вогнище, вони сіли в шлюпку й почали гребти до берега, але через високі хвилі шлюпку перекинуло, а її екіпаж потонув. То мені здавалось, що вони позбулися всіх своїх шлюпок ще перед аварією, а це могло трапитись з багатьох причин: наприклад, при великому хвилюванні на морі, коли судно заривається у воду, шлюпки часто доводиться ламати або викидати за борт. Можливо й те, що корабель, який зазнав аварії, був лише один із двох або кількох суден, що йшли одним курсом, і що, почувши сигнальні постріли, ці останні кораблі підібрали всіх людей, які були на ньому. Нарешті, могло трапитись, що, спустившись у шлюпку, екіпаж попав у згадану вище течію, його винесло у відкрите море на певну смерть, і тепер ці нещасні вмирають з голоду й готові з’їсти один одного.

А що все це були прості здогадки, то в моєму становищі я міг тільки пожаліти нещасних. Ця сумна пригода стала мені за привід іще раз подякувати провидінню, що так невсипуще дбало про мене, покинутого та самотнього, і призначило так, що з екіпажів двох кораблів, які зазнали аварії біля цих берегів, не врятувалась жодна людина, крім мене. Отак я дістав нове підтвердження того, що, незважаючи на всю злиденність і жах нашого становища, в ньому завжди знайдеться, за що дякувати провидінню, якщо ми почнемо порівнювати його із становищем ще жахливішим.

Мабуть, саме таким було становище екіпажу корабля, що зазнав аварії. Важко припустити, щоб кому-небудь з людей пощастило врятуватись під час такої страшної бурі, хіба що їх підібрало інше судно, яке було поблизу.

Та це була тільки можливість, і то дуже невелика; принаймні ніяких слідів другого корабля я не бачив.

Немає слів описати страшну тугу й жагуче бажання, що охопило мене, коли я побачив корабель. З моїх уст мимоволі безперестанно вихоплювались слова: "Ах, коли б хоч двоє чи троє! Ні, хоч би один із них врятувався і приплив до мене! Тоді б у мене був товариш, була б жива людина, з якою можна було б говорити". Ні разу за все своє довгочасне відлюдне життя я не прагнув так пекуче людського товариства, і ні разу я не почував себе так гірко без нього.

Є таємні пружини поривань, що, зрушені якоюсь видимою або й невидимою річчю, але силою уяви оживленою в нашій свідомості, захоплюють душу тією річчю так, що життя без неї стає нестерпним.

Таке було й моє жагуче бажання, щоб хоч одна людина з екіпажу потерпілого корабля врятувалась. "Ах, хоч би одна! Хоч би одна!" Я повторював ці слова тисячу разів. Моє бажання було таке палке, що, вимовляючи ці слова, я конвульсивно стискав руки. Мої пальці в’їдалися в долоні так міцно, що, коли б я тримав у них якусь крихку річ, я мимоволі роздавив би її; а зуби я зціплював так міцно, що потім не міг розняти їх відразу.

Нехай учені шукають причини подібних явищ, — я просто описую факт, що так вразив мене, коли я його виявив. Не берусь пояснити його походження, але, безперечно, це був наслідок палкого бажання і змальованих моєю уявою картин щастя, які обіцяла мені зустріч з ким-небудь із моїх братів християн.

Чи наді мною тяжіла лиха доля, а чи люди, що пливли на розбитому кораблі, були засуджені на загибель — тільки мені не судилось тоді зазнати цього щастя. До останнього року мого життя на острові я так і не довідався, чи врятувався хто-небудь з того корабля. Через кілька днів я зробив одне сумне відкриття: знайшов на березі, проти того місця, де розбився корабель, труп потопленого юнги. На ньому були короткі полотняні штани, синя, теж полотняна, сорочка і матроська куртка. Не було ніяких прикмет, щоб визначити його національність: в кишенях у нього не виявилося нічого, крім двох золотих монет та люльки, і, певна річ, останній знахідці я зрадів куди більше, ніж першій.

Після шторму настало повне безвітря, і мені дуже хотілося спробувати добратись до корабля на човні. Я був певен, що знайду там багато дечого, що могло б стати мені в пригоді. Але вабило мене, власне, не це, а надія, що на кораблі лишилась якась жива душа, яку я міг би врятувати від смерті і таким чином скрасити своє сумно життя. Ця думка опанувала мою душу: я відчував, що ні вдень, ні вночі не знатиму спокою, поки не спробую добратися до корабля, поклавшись на волю божу. Бажання, що охопило мене, було таке сильне, що я, не маючи сил опиратись, прийняв його за вказівку неба і зазнав би мук сумління, коли б не виконав його.

Під впливом Цього пориву я поспішив вернутись до свого замку і почав готуватись у дорогу. Я взяв хліба, великий глек прісної води, компас, пляшку рому (у мене його лишилося ще чимало), кошик з родзинками, нав’ючив на себе весь цей вантаж, пішов до свого човна, вичерпав із нього воду, спустив у море, склав у нього все принесене й вернувся додому по новий вантаж. Цього разу я взяв чималий мішок рису, другий глек прісної води, зо два десятки моїх невеличких ячних хлібин або, вірніше, коржів, пляшку козиного молока, грудку сиру й парасольку, що мала правити мені за намет. На превелику силу, вмиваючись потом, перетяг я все це в човен і, помолившись богові, щоб він направив мене на вірну путь, відчалив. Держачись ближче до берега, я пройшов на веслах усю відстань до північно-східного краю острова. Звідси я мав пуститись у відкрите море. Ризик був великий. То йти чи ні?

Я глянув на прудку течію, що обгинала острів на невеликій відстані від берега, згадав про першу поїздку, згадав, яка небезпека загрожувала мені тоді, і рішимість почала мене покидати. Я знав, що, коли потраплю в течію, мене може занести далеко від берега, я навіть можу загубити острів з очей, а тоді навіть при невеликому вітрі мій малий човен потопить хвиля.

Ці думки так пригнітили мене, що я хотів був відмовитись від здійснення свого плану. Я причалив до берега в маленькій бухті, вийшов із човна й сів на горбок, вагаючись у душі між бажанням побувати на кораблі і страхом перед небезпекою, що чигала на мере. Поки я був заглиблений у свої роздуми, течія повернула, і хоч-нехоч я змушений був відкласти свою подорож на кілька годин. Тоді мені спало на думку, що треба скористатись цим часом, вилізти десь на високе Місце, з’ясувати, куди повертав течія під час припливу і чи можна буде скористатися цією течією, повертаючись з корабля на острів.

Не встиг я цього подумати, як побачив неподалеку горбок — не дуже високий, проте на чистому місці, так що з нього мало бути видно море по обидва боки острова і напрями течій. Зійшовши на цей горбок, я пересвідчився, що течія відпливу йде з південного боку острова, течія припливу — з північного. Отже вертаючись з корабля, мені треба буде тримати курс на північ острова, і я дістанусь до берега цілком щасливо.

Підбадьорений цим відкриттям, я вирішив пуститися в дорогу наступного ж ранку, як тільки почнеться відплив. Переночував я в човні, укрившись згаданою матроською шинелею, а вранці вийшов у море. Спочатку я взяв курс прямо на північ і йшов цим курсом, поки не потрапив у струмінь течії, що прямувала на схід. Мене понесло дуже швидко, хоч і не з такою швидкістю, з якою несла мене південна течія під час моєї першої подорожі. Тоді я зовсім не міг керувати човном, а тепер вільно стернував веслом і мчав просто до корабля. Я добрався до нього менш як через дві години. Побачив я дуже сумну картину: корабель (з вигляду іспанський) застряв між двох скель. Вся його кормова частина була розбита морем ущент; грот-щогла й фок-щогла

були зламані до основи, але бушприт і вся носова частина збереглись цілими. Коли я підплив до борту, на палубі з’явився собака. Побачивши мене, він став вити й скавучати, а коли я поманив його, скочив у воду й поплив до мене. Я взяв його в човен. Бідна тварина майже здихала з голоду. Я дав йому шматок хліба, і собака накинувся на нього, як зголоднілий за зиму вовк. Коли собака наївся, я поставив перед ним воду, і він почав хлебтати так пожадливо, що, напевне, лопнув би, якби я дав йому пити досхочу.

Після цього я зійшов на корабель. Перше, що я там побачив, були два трупи: вони лежали біля входу до рубки, міцно зчепившись руками. Очевидно, коли корабель наскочив на скелі, його весь час заливало водою, бо була страшна буря, і весь екіпаж захлинувся, немов пішовши на дно. Крім собаки, на кораблі не було жодної живої істоти, і всі товари на ньому підмокли. Я бачив у трюмі якісь барила — не знаю, з вином чи з горілкою, але вони були такі великі, що я й не пробував дістати їх. Було там іще кілька скринь, мабуть, із тих, що належали матросам. Дві скрині я переправив на човен, навіть не відкриваючи.

Якби замість носової частини уціліла кормова, то я, напевне, повернувся б з неабиякими трофеями. Принаймні, коли судити по речах, знайдених у цих двох скринях, можна було припустити, що корабель віз дуже цінні товари. Мабуть, він ішов із Буенос-Айреса або з Ріо-де-ла-Плати{54} в південній частині Америки, мимо берегів Бразілії до Гавани або взагалі до Мексіканської затоки, а звідти — до Іспанії. Безперечно, на ньому були великі багатства, але на той час вони нікому не знадобилися; що ж сталося з людьми, я тоді не знав.

Крім скринь, я взяв іще барильце з якимось спиртним напоєм. Барильце було невеличке, приблизно на двадцять галонів, але все-таки я витратив чимало зусиль, щоб перенести його в човен. У каюті я знайшов кілька мушкетів і фунтів з чотири пороху в роговій порохівниці; мушкети я залишив, а порох забрав. Я взяв також совок для вугілля та щипці, що були мені дуже потрібні, два мідні казанки, мідний кавник і жаровню. З усім цим вантажем та собакою я відчалив від корабля, бо

починався вже приплив, і того ж дня о першій годині ночі вернувся на острів, знесилений до краю.

Я переночував у човні, а вранці вирішив перенести свою добич до нової печери, щоб не тягти її до себе в замок. Поснідавши, я вивантажив на берег усі привезені речі і докладно оглянув їх. Виявилось, що в барильці — ром, але, правду кажучи, не дуже гарний, зовсім не такий, як той, що був у нас у Бразілії. Зате в скринях я знайшов багато корисних речей, наприклад: гарної роботи погрібець, повний пляшок якоїсь незвичайної форми з срібними затичками (в кожній пляшці було до трьох пінт дуже доброго лікеру); далі дві банки чудового варення, так щільно закупорених, що морська вода зовсім не пройшла всередину, інші дві такі самі банки вода попсувала. У тій же скрині лежало кілька дуже добрих сорочок, що були для мене вельми приємною знахідкою, з півтори дюжини білих полотняних носових хусток і стільки ж кольорових нашийних. Носовичкам я дуже зрадів, уявивши собі, як приємно буде в спеку обтирати спітніле обличчя тонким полотном. На споді скрині я знайшов три великі торби з грішми; всього в трьох торбах було тисяча сто срібних восьмериків, а в одній із них лежали загорнені в папір шість золотих дублонів{55} та кілька невеличких зливків золота, вагою, я думаю, приблизно в фунт.

У другій скрині був одяг, але не дуже гарної якості. Взагалі, судячи по знайдених у цій скрині речах, я гадаю, що вона належала корабельному канонірові: в ній було фунтів з два чудового пороху в трьох фляжках, мабуть, для мисливських рушниць. Можна сказати, що за цю поїздку я придбав дуже небагато корисних для мене речей. Гроші не мали для мене ніякої цінності. Це було непотрібне сміття, і все своє золото я залюбки віддав би-за три-чотири пари англійських черевиків та панчіх, яких я не носив уже кілька років. Правда, під час цієї поїздка я роздобув чотири пари черевиків: дві пари я зняв з двох мерців, яких знайшов на кораблі, а дві пари були в одній зі скринь. Певна річ, черевики прийшлися мені дуже до речі, але вони були не такі зручні й міцні, як англійсько взуття: це були скоріше туфлі, ніж черевики. В другій скрині я знайшов ще п’ятдесят різних монет, але вже ие золотих.

Очевидно, ця скриня була власністю бідного матроса, тоді як перша належала офіцерові.

Проте я переніс гроші в печеру і сховав, як раніше сховав ті, що знайшов на нашому кораблі. .Дуже шкода було, що я не міг заволодіти багатствами, які містилися в кормі загиблого корабля: напевне, я міг би навантажити ними човен кілька разів. А коли б мені пощастило вирватись звідси до Англії, гроші лежали б тут у сховку, і, вернувшись, я забрав би їх.

Перенісши на берег і сховавши всі привезеш речі, я вернувся до човна, відвів його попід берегом до старої гавані і витяг із води, а сам пішов прямо до свого старого житла, де було так само тихо й спокійно. Я знову зажив своїм колишнім мирним життям, помалу пораючи своє господарство. Але, як уже відомо читачеві, останні роки я був куди обачнішим, частіше розвідував обстановку і рідше виходив з дому. Я не боявся тільки східного боку острова, бо знав, що дикуни ніколи не висідають на цьому березі, і тому, вирушаючи туди, не вживав таких застережних заходів і не брав з собою стільки зброї, як ідучи в інший бік.

Отак прожив я майже два роки, але весь цей час у моїй бідній голові, створеній, як видно, так, щоб спричиняти мені тільки нещастя, ворушились усякі плани втечі з мого острова. Іноді я вирішав здійснити нову подорож до уламків загиблого корабля, хоч розум і говорив мені, що там не могло залишитись нічого, що виправдувало б ризик такої подорожі. Іноді я задумував інші подорожі, і я певен, що коли б у мене був такий баркас, як той, на якому я тікав із Сале, я відчайдушно пустився б у море, навіть не роздумуючи про те, куди мене занесе.

Усі обставини мого життя можуть правити за пересторогу для тих, кого торкнувся страшний бич роду людського, причина половини наших нещасть. Я маю на увазі незадоволення становищем, в яке поставили нас бог і природа. Не згадуючи вже про мій непослух батьківській волі — мій, так би мовити, первородний гріх, — я протягом наступних років ішов тим самим шляхом, який і довів мене до мого теперішнього сумного

становища. Коли б доля, що так добре влаштувала мене плантатором у Бразілії, дала мені скромніші бажання і я задовольнився б повільним збільшенням свого добробуту, то за цей час — тобто за час, який мені довелось прожити на острові, — я став би, мабуть, одним із найзаможніших бразільських плантаторів. Я певен, що всякими поліпшеннями, які я вже запровадив за короткий термін свого господарювання і збирався запровадити згодом, я набув би тисяч сто мой-дорів. І нащо було мені кидати налагоджену справу, упорядженну плантацію, що кожен рік розросталась і давала все більший прибуток? Невже тільки для того, щоб податись у Гвінею по негрів, тоді як маючи терпець почекати доти, поки розплодилися б наші місцеві негри, я міг би купувати їх у работорговців, не рушаючи з місця? Це коштувало б, правда, дорожче, проте ради невеликої різниці в ціні не варто було наражатися на такий страшний ризик.

Але ризикувати, видно, доля молоді, а засуджувати її безумства — доля людей зрілого віку, навчених дорогою ціною власного досвіду. Так було і зі мною. Проте незадоволення своїм становищем так глибоко сиділо в мені, що я безперестанно вигадував нові плани втечі. Переходячи тепер до опису останнього часу мого перебування на острові, я вважаю за потрібне розповісти читачеві, в якій формі в мене вперше зродилась ця божевільна витівка і яких заходів я вжив, щоб здійснити її.

Отже, після поїздки до уламків корабля я вернувся до свого замку, поставив, як завжди, свій фрегат у безпечне місце й зажив по-старому. Правда, тепер у мене було більше добра, але через це я не став багатшим, бо гроші в моєму становищі були мені так само не потрібні, як і перуанським індіанцям до вторгнення в Перу іспанців{56}.

Якось уночі, в сезон березневих дощів, на двадцять четвертому році мого пустинницького життя, я лежав у гамаку, цілком здоровий, не пригнічений важкими думками; я чудово почував себе, але не міг склепити очей і па хвилинку.

Немає змоги та й потреби перелічувати всі думки, що, як вихор, мчали тієї ночі по великому шляху мозку — пам’яті. Перед моїм внутрішнім зором пройшло, так би мовити, в мініатюрі все моє життя до і після мого прибуття на острів. Згадуючи день за днем цю другу частину свого життя, я порівнював свої перші безтурботні роки з тим станом тривоги, страху та клопоту, в якому я опинився пізніше, коли побачив на піску слід людської ноги. Мабуть, ще й перед моїм відкриттям дикуни з’являлись у межах мого царства. Можливо, що й у перші роки мого життя на острові їх побувало тут кількасот чоловік. Але тоді я цього не знав, і ніщо не бентежило мене; я був спокійний і щасливий, бо не усвідомлював небезпеки, і хоч через це вона не була, звичайно, меншою, але для мене її ніби не існувало. Ця думка навела мене на дальші повчальні міркування про безконечну доброту провидіння, що, дбаючи про нас, не дає нам повного знання. Ми проходимо свою життєву путь серед незліченних небезпек, картина яких, коли б нам судилось її бачити, збентежила б нашу душу і позбавила б нас мужності. А ми залишаємося спокійними, бо все, що нас оточує, сховане від наших очей і ми не бачимо тих нещасть, що загрожують нам з усіх боків.

Від цих роздумів я, природно, перейшов до спогаду про те, на яку небезпеку я наражався на моєму острові протягом стількох років, безтурботно розгулюючи по своїх володіннях, коли часом, може, тільки завдяки горбку, стовбуру дерева, пітьмі чи ще якійсь іншій випадковості я врятовувався від найгіршої смерті — смерті від дикунів-людожерів, для яких я був би такою самою дичиною, як для мене коза або черепаха. Вони вбили б мене і з’їли мене так само просто, зовсім не вважаючи, що вони чинять злочин, як я вбив би голуба чи кулика. Я був би несправедливий до себе, коли б не сказав, що моє серце на цю думку сповнилось почуттям найглибшої вдячності до мого великого захисника; з великою покорою визнав я, що своєю безпекою завдячую виключно його опіці, що без нього я неминуче потрапив би до рук безжальних дикунів.

Трохи згодом мої думки пішли іншим шляхом. Я замислився над людожерством, стараючись пояснити собі це явище. Я запитував себе,

як міг премудрий керівник усього світу припустити, щоб його створіння дійшли до такої нелюдяності, вірніше, до такого спотворення людської природа, багато гіршого від нелюдяності, бо треба бути гіршим за звірів, щоб пожирати подібних до себе. Але це були марні питання, на які я не міг тоді відповісти. І я почав питати себе, в якій частині світу живуть ці дикуни, як далеко від острова їхня земля, заради чого вони вирушають у таку далечінь та які в них човни; і, нарешті, чи не можу я якимось способом переправитись до них, як вони переправляються до мене.

Я ніколи не замислювався над тим, що робитиму, коли переправлюсь на материк, що станеться зі мною, коли дикуни піймають мене, і чи зможу я сподіватись на порятунок, якщо вони нападуть на мене. Я не запитував себе навіть про те, чи є в мене можливість добратись до материка непомітно для них. Не думав я і про те, як я буду харчуватись і куди мені прямувати, коли мені пощастить утекти від ворогів. Жодне з цих питань не спадало мені на думку, так я хотів будь-що-будь добратись човном до материка. Моє тодішнє становище здавалось мені найзлиденнішим у світі, і гіршим за нього була хіба що смерть. Мені здавалось, що коли я пройду суходолом або пропливу човном уздовж берега, як це я зробив у Африці, до якоїсь залюдненої країни, то, може, знайду допомогу; а може, я зустріну християнський корабель, що підбере мене. А в найгіршому разі я помру, і тоді скінчаться всі мої лиха. Певна річ, усі мої думки були виплодом розладнаного розуму і збентеженої душі, змученої нетерпінням, доведеної до розпачу довгими стражданнями і розчаруваннями після відвідин загиблого корабля. А я ж був тоді так близько від здійснення свого найглибшого бажання, тобто від можливості поговорити з ким-небудь та дізнатись, де я і яким способом звідси вибратись. Я був дуже схвильований цими думками. Весь спокій, що я черпав у покорі провидінню, пропав без сліду. Мене захопив план подорожі на материк, і я не міг думати ні про що інше. Цей план опанував мене так владно й непереможно, що я не мав сили опиратись йому.

План цей хвилював мої думки години дві, а може, й більше. Моя кров кипіла, і пульс бився, наче мене трусила пропасниця від самого тільки

збудження мого розуму, поки, нарешті, сама природа допомогла мені: знесилений таким довгим напруженням, я заснув міцним сном.

Здавалося б, що мене й уві сні мусили переслідувати такі самі бурхливі думки; але насправді вийшло зовсім інакше, і те, що приснилось мені, не мало ніякого зв’язку з моїм хвилюванням. Мені снилось, ніби я вийшов, як звичайно, вранці зі свого замку і побачив на березі дві піроги, а коло них — одинадцять дикунів. З ними ще був дванадцятий, полонений, якого вони зібрались убити й з’їсти. Аж раптом, в останню хвилину, цей полонений схопився на ноги, вирвався з рук, що тримали його, і побіг скільки духу. І я подумав уві сні, що він біжить у лісок коло фортеці, щоб заховатись там. Побачивши, що він сам і що ніхто за ним не женеться, я вийшов йому назустріч і всміхнувся до нього, щоб підбадьорити його, а він кинувся навколішки переді мною, благаючи врятувати його. Я показав йому на драбину, пропонуючи перелізти через огорожу, повів його в свою печеру, і він став моїм слугою. Ця людина була цілком у моєму розпорядженні, і я сказав собі: "Ось коли я можу нарешті переправитись на материк. Тепер мені нема чого боятись. Ця людина буде мені за провідника. Вона навчить мене, що робити і де роздобувати харчі. Вона знає ту країну і скаже мені, в який бік податися, щоб мене не з’їли дикуни, і які місця слід обминати". З цією думкою я прокинувся під свіжим враженням від сну, що потішив мою душу надією на визволення. Тим гірше було моє розчарування, коли я вернувся до дійсності і зрозумів, що це був лише сон.

І все ж цей сон підказав мені, що єдиним для мене способом вирватися на волю було захопити якогось дикуна, причому, якщо можна, одного з тих нещасних, засуджених на з’їдення, котрих вони привозили з собою як полонених. Але тут я натрапив на велику перешкоду: для того, щоб захопити потрібного мені дикуна, я мусив напасти на всю ватагу людожерів і перебити їх усіх до одного. Такий замір був не тільки відчайдушним кроком, не тільки вселяв мало надії на успіх, але й сама дозволеність його здавалась мені дуже сумнівною. Душа моя здригалась на саму думку про те, що мені доведеться пролити стільки людської крові, нехай і заради власного визволення. Не

буду повторювати всіх аргументів, які я наводив проти такого вчинку, бо я перелічив їх уже раніше. Наводив я собі й протилежні докази, кажучи, що це мої смертельні вороги, що вони з’їдять мене при першій пагоді і що спроба визволитись від життя, гіршого за смерть, була б лише самообороною, самозахистом — так, немовби ці люди перші напали на мене. 1 все ж, повторюю, сама думка про те, що доведеться пролити людську кров, так жахала мене, що я ніяк не міг з нею примиритись.

Після довгих суперечок з самим собою, після довгих вагань, — бо всі ці аргументи глибоко бентежили мій розум, — переважило, нарешті, жагуче бажання визволитись. Найближче моє завдання було вигадати, як здійснити цей план. Але скільки я не сушив голови, нічого в мене не виходило. Нарешті я вирішив підстерегти дикунів, коли вони висядуть на острів, поклавшись в усьому іншому па випадок та заходи, підказані мені обставинами: хай буде, що буде.

Відповідно до цього рішення, я почав настільки часто ходити на розвідку, що це мені страшенно надокучило: адже я марно чекав більше ніж півтора року. Весь цей час. я майже щодня ходив на південний та західний край острова дивитись, чи не під’їжджають човни з дикунами, але вони не з’являлись. Ця невдача дуже засмучувала й хвилювала мене, але цього разу моє бажання досягти своєї мети анітрохи не зменшилося, навпаки, чим більше віддалялось його здійснення, тим гострішим воно ставало. Одно слово, наскільки раніше я був обережний, стараючись не потрапити дикунам на очі, настільки тепер я нетерпляче шукав_ зустрічі з ними.

У своїх мріях я уявляв, що впораюсь не тільки з одним дикуном, а з двома чи трьома, і зроблю їх своїми рабами. Вони повинні будуть безсуперечно виконувати всі мої накази, потрапивши у таке становище, що не зможуть заподіяти мені ніякої шкоди. Мене довго тішила ця мрія, але нагоди здійснити її не випадало, бо дикуни дуже довго не показувались.

Минуло вже півтора року, відколи я склав свій план, через те я почав уже вважати його нездійсненним. Тож уявіть собі мій подив, коли одного ранку я побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п’ять індіанських пірог. Усі вони були порожні: дикуни, що приїхали ними, кудись зникли з моїх очей. Я знав, що звичайно в кожну пірогу сідає четверо-шестеро чоловік, коли не більше, і тому численність непроханих гостей дуже мене бентежила. Я не уявляв, як я один упораюсь з двома чи трьома десятками дикунів. Спантеличений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки і вирішив діяти, якщо трапиться нагода. Я довго чекав, прислухаючись, чи не долине до мене гомін з боку дикунів, і, нарешті, згораючи від нетерпіння якнайшвидше дізнатись, що там діється, поставив свої рушниці під драбиною і виліз па вершину горба, як і звичайно, в два заходи. Вилізши, я став так, щоб моя голова не висувалась над горбом, і почав дивитись у підзорну трубу. Дикунів було не менше тридцяти. Вони розклали на березі вогнище і щось готували на ньому. Я не міг розібрати, як і що саме готували вони, а бачив тільки, як вони танцювали навколо вогню, вигинаючись та вихиляючись за своїм дикунським звичаєм.

Раптом кілька чоловік відокремились від гурту й побігли в той бік, де стояли човни, а через якийсь час я побачив, що вони тягнуть до вогню двох нещасних, очевидно, призначених на убій, що до того, напевне, лежали зв’язані в човнах. Одного з них відразу ж звалили на землю, вдаривши по голові чимсь важким, мабуть, дрючком або дерев’яним мечем, яким звичайно користуються дикуни. Ще двоє-троє дикунів негайно взялися до роботи: розпороли йому живіт і заходились його патрати. Тим часом другий полонений стояв тут же і чекав своєї смерті. В цю мить нещасний, відчувши, що його не так пильнують, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг піщаним берегом прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло.

Признаюсь, я страшенно перелякався, коли побачив, що він біжить до мене, тим більше, що мені здалось, ніби вся ватага кинулась

доганяти його. Отже, перша половина мого сну справдилась: дикун, за яким женуться, шукає, притулку в моєму ліску. Проте я не міг сподіватись, що здійсниться й друга половина цього сну, тобто, що решта дикунів не переслідуватиме своєї, жертви і не знайде її там. Я залишився на своєму посту і дуже підбадьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточно заспокоївся я, коли пересвідчився, що він біжить далеко швидше, ніж його переслідувачі, що відстань між ними дедалі збільшується і що, коли йому пощастить пробігти так іще з півгодини, вони його не піймають.

Від мого замку їх відокремлювала бухточка, вже не раз згадувана мною на початку оповідання: та сама, куди я причалював з своїми плотами, коли перевозив майно з нашого корабля. Я ясно бачив, що втікач муситиме перепливти її, інакше його зловлять. Справді, він, не задумуючись, кинувся у воду, хоч був саме приплив, за яких-небудь тридцять помахів переплив бухточку, виліз на протилежний берег і, не сповільнюючи темпу, помчав далі. З трьох його переслідувачів тільки двоє кинулись у воду, а третій не наважився, бо, певне, не вмів плавати. Він нерішуче постояв на березі, подивився вслід двом іншим, а потім повільно пішов назад. З того, що сталося, читач зараз побачить, що він вибрав собі кращу долю.

Я помітив, що двом дикунам, які гнались за втікачем, треба було вдвоє більше часу, ніж йому, щоб перепливти бухточку. І тут я всім своїм єством відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може, й товариша чи помічника. Саме провидіння, думав я, закликає мене врятувати нещасного. Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, взяв з собою рушниці, які я лишив унизу, так само швидко виліз знову нагору, спустився з другого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Незабаром я опинився між утікачем та його переслідувачами, бо взяв найкоротший шлях і до того ж біг униз, по схилу горба. Почувши мої крики, втікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший з них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не привернути уваги

решти дикунів, хоч на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший з переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу і цілиться в мене. Отже, я мусив діяти і першим же пострілом убив його. Нещасний утікач, побачивши, що обидва його вороги, як йому здавалось, упали мертві, спинився, але він був так наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи — чи йти йому до мене, а чи тікати, і, мабуть, більще схилявся до того, щоб тікати. Я почав знову гукати й манити його до себе. Він зрозумів: ступив кілька кроків, спинився, потім знову ступив кілька кроків і знову спинився. Тоді тільки помітив я, що він труситься, як у пропасниці. Бідолаха, очевидно, вважав себе за мого полоненого і думав, що я вчиню з ним точнісінько так само, як я вчинив з його ворогами. Я знову поманив його до себе і взагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене все ближче, кожні десять-двадцять кроків падаючи навколішки на знак вдячності за порятунок. Я ласкаво посміхався до нього і манив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, поцілував землю, притулився до неї обличчям, взяв мою ногу й поставив її собі на голову. Мабуть, останній порух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підвів його, поплескав по плечу і, як міг, старався показати, що йому не слід боятись мене. Але справа, яку я розпочав, не була ще закінчена. Дикун, звалений ударом приклада, був не забитий, а лише приголомшений, і я помітив, що він починає приходити до пам’яті. Я привернув до нього увагу врятованого, показуючи, що ворог живий. У відповідь на це він сказав кілька слів своєю говіркою, і хоч я нічого не зрозумів, але самі звуки його мови були для мене солодкою музикою, бо більше ніж двадцять п’ять років я не чув людського голосу, коли не рахувати свого власного. Але тепер я не мав часу роздумувати: дикун, якого я приголомшив, настільки опритомнів, що уже сидів на землі, і я помітив, що мій дикун перелякався. Бажаючи його заспокоїти, я прицілився в його ворога з другої рушниці. Але тут мій дикун (так я буду звати його надалі) почав показувати мені мигами, щоб я дав йому тесак, який висів у мене через плече. Я дав йому цю зброю. Дикун зараз же підбіг до свого ворога і

одним махом відтяв йому голову. Він зробив це так, спритно й вправно, що жоден німецький кат не міг би зрівнятися з ним. Таке вміння орудувати тесаком дуже здивувало мене, бо цей дикун у своєму житті бачив, мабуть, тільки дерев’яні мечі. Тільки згодом я довідався, що дикуни вибирають для своїх мечів таке тверде й важке дерево і так вигострюють його, що одним ударом можуть відтяти голову чи руку. Кінчивши свою справу, мій дикун вернувся до мене з веселим і врочистим виглядом, виконав цілу низку незрозумілих мені рухів, а потім поклав коло мене тесак і голову вбитого ворога.

Але найбільше вразило його те, як я вбив другого індіанця на такій великій відстані. Він показував на вбитого і жестами просив дозволу подивитись на нього. Я дозволив, і дикун відразу ж побіг туди. Він спинився перед трупом у повному замішанні: подивився на нього, повернув його на один бік, потім на другий, оглянув рану. Куля влучила в самісінькі груди, і крові було небагато, але, мабуть, стався внутрішній крововилив, бо смерть була миттєва. Знявши з убитого його лук і сагайдак із стрілами, мій дикун знову підійшов до мене. Тоді я повернувся й пішов, запрошуючи його йти за мною і стараючись пояснити йому жестами, що залишатись тут далі небезпечно, бо за ним можуть послати нову погоню.

Дикун відповів мені теж на мигах, що треба раніше закопати мерців, щоб його вороги не знайшли їх, коли прийдуть на це місце. Я згодився, і він зараз же став до роботи. За кілька хвилин він руками викопав у піску таку глибоку яму, що в ній легко могла вміститись одна людина; потім переніс у цю яму одного з убитих і засипав його землею. Так само вправно впорався він і з другим мерцем. Уся церемонія похорону забрала в нього не більше як чверть години. Коли він скінчив, я знову подав йому знак іти за мною і повів його не до свого замку, а зовсім в інший бік — у віддалену частину острова, до своєї печери. Отже, я не дав своєму сну здійснитись у цій частині: дикун не шукав притулку в моєму ліску.

Коли ми з ним прийшли в печеру, я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було для нього найпотрібніше. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолаху не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з рівними, міцними руками й ногами і добре розвиненим тілом. На вигляд йому було років двадцять шість. В його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м’яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гидкого відтінку, як у бразільських або віргінських індіанців, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс — невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильної форми, білі, немов слонова кістка, чудові зуби.

Проспавши або, вірніше, продрімавши з півгодини, він прокинувся й вийшов до мене. Я саме доїв своїх кіз у загоні біля печери. Побачивши мене, він відразу ж підбіг і ліг переді мною на землю, показуючи всією своєю позою найсмиреннішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом безліч чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу і всіма приступними йому засобами старався довести свою безмежну відданість та покірність і дати мені зрозуміти, що з цього дня він буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато дечого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити йому, що я дуже задоволений ним. Відразу ж я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім’я буде П’ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово "господар" і дав йому зрозуміти, що це моє ім’я; навчив вимовляти "так" та "ні" і розтлумачив значення цих слів. Я дав йому молока в

череп’яному глечику, надпивши спочатку сам та вмочивши в нього хліб; я дав йому також коржа, щоб він наслідував мій приклад. П’ятниця з охотою послухався і на мигах показав, що їжа йому до смаку.

Ми пробули з ним ніч у печері, а як тільки розвиднілось, я дав йому знак іти за мною. Я показав йому, що хочу одягти його, з чого він, як видно, дуже зрадів, бо був зовсім голий. Коли ми проходили мимо того місця, де були закопані вбиті нами дикуни, він показав мені прикмети, якими він позначив ями, і почав подавати знаки, що нам треба викопати обидва трупи і з’їсти їх. Тоді я постарався показати йому якомога виразніше свій гнів та огиду до цього, — показати, що мене нудить на саму думку про це, і владним жестом звелів відійти від ям, що він і виконав якнайпокірніше. Після цього я повів його на вершину горба подивитись, чи поїхали вже дикуни. Вийнявши підзорну трубу, я направив її на те місце берега, де вони були напередодні, але їх не було вже й сліду, не видно було й жодного човна. Мені стало ясно, що вони поїхали геть, не потурбувавшись шукати своїх зниклих товаришів.

Але цього відкриття для мене було надто мало. Набравшись духу і згоряючи від цікавості, я взяв з собою мого П’ятницю, озброївши його тесаком та луком зі стрілами, якими, як я вже мав нагоду пересвідчитись, він орудував дуже майстерно. Крім того, я дав йому нести одну з моїх рушниць, а сам узяв дві інші, і ми пішли на те місце, де напередодні бенкетували дикуни. Мені хотілось мати про них докладніші відомості. Коли ми прийшли туди, перед нашими очима постала така жахлива картина, що в мене завмерло серце і захолола кров у жилах. Справді, видовище було моторошне, хоч П’ятниця й залишився байдужим. Увесь берег був засіяний людськими кістками, земля — закривавлена, скрізь валялись недоїдені шматки засмаженого людського м’яса, недогризки кісток та інші рештки кривавого бенкету, яким ці недолюдки відсвяткували свою перемогу над ворогами. Я знайшов три людські черепи, п’ять рук, розкидані по різних місцях кістки трьох-чотирьох ніг і багато частин кістяків. П’ятниця жестами розповів мені, що дикуни привезли з собою для бенкету чотирьох полонених; трьох вони з’їли, а четвертий був він сам. Наскільки можна

було зрозуміти з його пояснень, у цих дикунів була велика битва з сусіднім вождем, одним із підданців якого був і він, П’ятниця. Вони забрали багато полонених і розвезли їх по різних місцях, щоб побенкетувати та з’їсти їх так само, як це зробила та ватага дикунів, що привезла своїх полонених на мій острів.

Я наказав П’ятниці зібрати всі черепи, кістки та шматки м’яса, звалити їх в одну купу, розкласти вогонь і спалити. Я помітив, що йому ще й досі дуже хотілось поласувати людським м’ясом і що його канібальські інстинкти надзвичайно стійкі. Але я виявив таке обурення па саму думку про це, що він не насмілився дати їм волю. Я всіма способами намагався пояснити йому, що вб’ю його, якщо він мене не послухає.

Знищивши сліди кривавого бенкету, ми вернулись до замку, і я негайно ж почав одягати свого слугу. Насамперед я дав йому полотняні штани, які вийняв із скрині бідолашного каноніра, знайденої на загиблому кораблі. Після маленької переробки вони прийшлись йому в міру. Потім я пошив йому куртку з козячого хутра, доклавши всього, свого вміння, щоб зробити її якнайкраще (я був тоді вже досить вправним кравцем) , і, нарешті, змайстрував йому шапку з заячих шкурок, дуже зручну й досить гарну. Отже, мій слуга на перший час був досить пристойно вдягнений і дуже задоволений тим, що тепер став схожий на свого господаря. Щоправда, спочатку він почував себе незручно в усьому цьому спорядженні; найбільше заважали йому штани, а рукави муляли під пахвами й натирали плечі, так що довелось переробити там, де вони завдавали йому турботи. Але потроху він призвичаївся до свого вбрання і почував себе в ньому добре.

Другого дня, вернувшись з ним до свого житла, я почав думати, куди б мені примістити його. Нарешті, Щоб улаштувати його зручніше і водночас почувати себе спокійно, я нап’яв йому маленький намет між двома стінами моєї фортеці — внутрішньою і зовнішньою; оскільки сюди виходив надвірний хід з моєї комори, то я влаштував у ньому двері з товстих дощок і міцних планок і припасував їх так, що вони відчинялись

досередини, а на ніч замикались на засув; драбини я теж забирав до себе. Отже, П’ятниця ніяк не міг потрапити до мене у внутрішню, огорожу, а коли б і надумав увійти, то неодмінно зчинив би шум і збудив мене. Річ у тім, що вся моя фортеця у внутрішній огорожі, де стояв мій намет, являла собою критий двір. Дах був зроблений з довгих жердин, що одним кінцем спиралися на гору. Ці жердини я укріпив поперечними балками, а замість тесу товсто обшив їх рисовою соломою, твердою, як очерет. У тому ж місці даху, яке я залишив незакритим для того, аби входити по драбині, я припасував щось ніби спускні двері, які падали з великим гуркотом, як тільки їх трохи натиснути ззовні. Всю зброю па ніч я забирав до себе.

Але всі ці заходи були цілком зайві. Ніхто ще, мабуть, не мав такого ласкавого, такого вірного й відданого слуги, як мій П’ятниця: ні гнівливості, ні впертості, ні свавілля; завжди добрий і послужливий, він прихилився до мене, як до рідного батька. Я певен, що, коли б треба було, він віддав би за мене життя. Свою вірність він довів не раз, отож незабаром у мене зникли найменші сумніви, і я переконався, що зовсім не потребую пересторо ги.

Розмірковуючи про все це, я собі на диво доходив висновку, що хоч з божої волі багато створінь позбавлені можливості дати належний напрям своїм душевним здатностям, однак вони обдаровані ними в такій самій мірі, як і ми. Як і у нас, у них є розум, почуття прихильності, доброта, визнання своїх обов’язків, вдячність, вірність у дружбі, здатність обурюватись несправедливістю — словом, усе потрібне, щоб робити й сприймати добро. А коли богові буває вгодно дати їм нагоду застосувати, як належить, ці здатності, вони користуються ними так само охоче, ні навіть з більшою охотою, ніж ми. І мені завдавала часом великого суму думка, що ми дуже мало користуємось усім цим, — як засвідчує ряд прикладів, — хоч наш розум осяяний світлом освіти, а душевні сили — духом божим і розумінням його заповідей. І чому богові було вгодно сховати це спасенне знання від стількох мільйонів людей, котрі (якщо судити по цьому бідолашному дикунові) знайшли б для нього краще застосування, ніж це робимо ми самі?

Ось чому я заходив іноді дуже далеко, насмілюючись звинувачувати провидіння в несправедливості такого довільного розподілу благ, коли істину ховають від одних, щоб віддати її іншим, і все-таки вимагають виконання обов’яз-ків однаково від усіх. Але тут мої думки уривались і завершувались таким висновком: по-перше, ми не знаємо, чи всі будуть засуджені За тією самою істиною або заковом, оскільки бог, будучи з своєї природи безконечно благий і справедливий, засудить не тих із своїх створінь, хіго не пізнав його, а тих, хто провинив проти законів своєї совісті, як каже святе письмо, хоч би його сумність й не була для них відкрита; по-друге, всі ми лише глина в рубках гончаря{57}, і ніякий посуд не може спитати в свого творця: "Нащо ти сотворив мене таким, який я є?"

Та вернімось до мого нового товариша. Він мені дуже сподобався, і я взяв собі за обов’язок навчити його всього, що могло бути для нього корисним, а головне — говорити й розуміти мої слова. Він виявив себе дуже здібним учнем, завжди веселим і завжди ретельним. Він так радів, коли розумів мене або коли йому щастило пояснити мені свою думку що для мене була справжня втіха вчити його! Відколи він оселився зі мною, мені жилось так легко й приємно, що коли б я міг почувати себе в безпеці від дикунів, то, напевне, без жалю погодився б лишитись на острові довіку.

Днів через два по тому, як я привів П’ятницю до свого замку, мені спало на думку, що, коли я хочу відзвичаїти його від жахливої звички їсти людське м’ясо, то треба прищепити йому смак до іншої страви. Отже, одного ранку, йдучи до лісу, я взяв його з собою. Я гадав зарізати козеня з моєї отари, принести його додому й зварити, але дорогою я побачив під деревом дику козу з двома козенятами. "Стривай!" — сказав я П’ятниці, схопивши його за руку. Подавши йому знак не рухатись, я націлився, вистрілив і вбив одне з козенят. Бідолашний дикун, що бачив уже, як я вбив здалеку його ворога, але не мав найменшого уявлення, яким чином це сталося, був страшенно вражений. Він затремтів, похитнувся і трохи не знепритомнів. Він не бачив козеняти, в яке я цілився, а підняв трохи полу своєї куртки й заходився мацати, чи він не

поранений. Бідолаха гадав, мабуть, що я хотів убити його, впав переді мною навколішки, став обнімати мої ноги й дуже довго говорив щось своєю мовою. Я, певна річ, не зрозумів його, але було ясно, що він просить не вбивати його.

Мені скоро пощастило переконати П’ятницю, що я зовсім не збираюсь "чинити йому шкоди. Я взяв його за руку, засміявся і, показуючи на вбите козеня, наказав збігати по нього, що він і виконав. Поки він порався коло козеняти і виявляв своє здивування, не розуміючи, яким способом його вбито, я знову зарядив рушницю. Трохи згодом я побачив на дереві, на відстані пострілу від мене, великого птаха, якого я прийняв за яструба. Бажаючи дати П’ятниці невеличку наочну науку, я покликав його до себе, показав пальцем спершу на птаха, —як виявилось, то був не яструб, а папуга, — потім на рушницю, далі на землю під тим деревом, де сидів птах, закликаючи його подивитись, як він упаде. Нарешті я вистрілив, і він справді побачив, що папуга впав. П’ятниця й цього разу перелякався, незважаючи на мої пояснення. Здивування його було тим більшим, що він не бачив, як я заряджав рушницю, і гадав, мабуть, що в ній сидить якась чарівна руїнницька сила, що на всякій відстані несе смерть людині, звірові, птиці і взагалі всякій живій істоті. Довго ще не міг він отямитись від подиву, якого наганяв на нього кожний мій постріл; здається, коли б я дозволив йому, він почав би обожнювати мене й мою рушницю. Спочатку він не зважувався доторкнутись до рушниці і розмовляв з нею, як з живою істотою, коли був близько від неї. Він признавався мені потім, що просив рушницю не вбивати його.

Та повернемось до подій того дня. Коли П’ятниця трохи оговтався від переляку, я наказав йому принести мені забиту птицю. Він одразу пішов, але забарився, шукаючи, бо виявилось, що папугу я не вбив, а лише поранив, і він відлетів досить далеко від того місця, де я його підстрелив. Нарешті П’ятниця все-таки знайшов його і приніс. Оскільки було очевидно, що П’ятниця й досі не зрозумів, як працює рушниця, то я скористався його відсутністю і знову зарядив рушницю, на випадок, коли б ми знову спіткали яку-небудь дичину, але нам більше нічого не

трапилось. Я приніс козеня додому і того ж вечора оббілував його якомога краще. Потім відрізав чималий кусок свіжої козлятини, зварив його в череп’яному горщику, і в мене вийшов чудовий бульйон. Я поїв спершу сам, а тоді почастував П’ятницю. Страва йому дуже сподобалася, тільки він дивувався, чому я їм юшку та м’ясо з сіллю. Він став жестами показувати меніг що так несмачно. Взявши в рот трошки солі, він заходився відпльовуватись і вдавати, ніби його нудить від неї, а після пополоскав рот водою. Тоді я теж узяв у рот шматочок м’яса без солі й почав плювати, показуючи, що мені бридко їсти без солі. Але це не справило на П’ятницю ніякого враження, і я так і не зміг привчити його солити м’ясо або суп. Минуло багато часу, поки він почав класти сіль у їжу, та й то дуже мало.

Отак нагодувавши мого дикуна вареним м’ясом та юшкою, я вирішив почастувати його другого ж дня смаженим козеням. Я засмажив його над вогнищем, як це мені траплялось бачити в Англії. З обох боків вогнища я встромив у землю дві жердини, закріпив між ними поперечину, повісив на неї шматок козлятини й перевертав його, поки він не засмажився. П’ятниця нетямився від моєї витівки, а коли він покуштував мою печеню, то його задоволення не мало меж. Найкрасномовдішими жестами він дав мені зрозуміти, як подобається йому ця страва, і нарешті заявив, що ніколи вже більше не їстиме людського м’яса. Певна річ, це мене дуже втішило.

Другого дня я посадив його за роботу: загадав молотити та віяти ячмінь, показавши спочатку, як я це роблю. Він швидко зрозумів і взявся до праці дуже пильно, особливо коли довідався, що це робиться для того, щоб випікати з зерна хліб: я замісив при ньому тісто і спік хліб. Незабаром П’ятниця став справлятись з цією роботою не гірше за мене.

Оскільки тепер замість одного їдця я мав двох, то мені треба було збільшити своє поле та сіяти більше зерна, Я вибрав більшу ділянку землі й заходився обгороджувати її так само, як і попередні. П’ятниця не тільки дуже старанно, а й з явною охотою допомагав мені в цій роботі. Я пояснив йому, навіщо вона, сказавши; що це буде нове поле, бо нас

тепер двоє і хліба треба вдвічі більше. Його дуже зворушило, що я так дбаю про нього. Він, як умів, старався мені розтлумачити, що розуміє, наскільки тепер, коли він зі мною, побільшало в мене клопотів. Він пояснив також, що ретельно працюватиме, коли я дам йому роботу і покажу, як її виконувати.

Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П’ятниця навчився досить добре говорити по-англійському. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх місць, куди я міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак знову знайшлося заняття для мого язика, що стільки років байдикував, —я маю на увазі вимову членоподільних "звуків. Крім утіхи, яку я мав з наших бесід, сама присутність цього хлопця була для мене неабиякою радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарувала мене його чесність та щирість. Потроху я всією душею прихилився до нього, та й він полюбив мене так, як, гадаю, доти не любив нікого.

Якось мені захотілось дізнатися, чи не тужить він за батьківщиною і чи не хоче вернутись додому. А що на. той час він уже досить вільно володів англійською мовою і міг відповідати майже на всі мої запитання, то я спитав його, чи перемагало коли-небудь у битвах плем’я, до якого він належав. Він посміхнувся й відповів: "Атож. Ми завжди битись краще", — тобто завжди б’ємось краще, ніж інші, хотів він сказати. Потім між нами відбувся такий діалог:

Господар. Отже, ви завжди б’єтесь краще. А як же трапилось, що тебе взяли в полон, П’ятнице?

П’ятниця. А моя плем’я все-таки багато побило.

Господар. Але коли твоє плем’я побило їх, то як же сталося, що тебе забрали?

П’ятниця. Їх більше, ніж моє плем’я, в тому місці, де я був. Вони забрали один, два, три та мене. Наші побили їх у іншому місці, там, де мене не було. Там наші забрали один, два, три, велику тисячу.

Господар. Тоді чому ж ваші не визволили вас від ворогів?

П’ятниця. Ті повели один, два, три та мене й посадили в човен, а наше плем’я човна не було.

Господар. Гаразд. А скажи мені, П’ятнице, що роблять ваші зі своїми полоненими? Теж куди-небудь відвозять на човнах, а потім з’їдають, як ті, чужі?

П’ятниця. Авжеж, наші теж їдять людей; всі їдять.

Господар. А куди вони їх відвозять?

П’ятниця. Різні місця — куди захочуть.

Господар. А сюди привозять?

П’ятниця. Аякже, і сюди привозять. Різні місця.

Господар. А ти бував тут з ними?

П’ятниця. Бував. Там бував (показує на північно-західний край острова, що правив, очевидно, за місце зборів його одноплемінників).

Як з’ясувалося, мій слуга П’ятниця бував раніше в числі дикунів, що відвідували далекі береги мого острова, і брав участь у канібальських бенкетах на зразок того, на якому згодом і сам він опинився як жертва. Коли через якийсь час я набрався духу повести його на той берег, про який я вже згадував, П’ятниця зараз же впізнав місцевість і розповів

мені, що одного разу, коли він приїздив на острів зі своїми, вони на цьому самому місці вбили й з’їли двадцять чоловіків, двох жінок і одну дитину. Він не знав, як сказати англійською мовою "двадцять", і, щоб пояснити мені, скільки людей вони тоді з’їли, поклав двадцять камінців один коло одного і попросив мене перелічити їх.

Я розповідаю про ці розмови з П’ятницею, бо вони правлять за вступ до дальшого. Після описаного діалогу я запитав його, чи далеко до материка від мого острова та чи часто гинуть їхні човни, перепливаючи цю відстань. Він відповів, що путь цілком безпечна і що жоден з їхніх човнів не загинув, бо там течія і вітер ранками завжди в один бік, а вечорами — в протилежний.

Спочатку я думав, що течія, про яку говорив П’ятниця, залежить від припливу та відпливу, але згодом дізнався, що вона становить продовження могутньої ріки Оріноко, бо саме проти її гирла лежить мій острів. А смуга землі на захід та північний захід від мого острова, яку я вважав за материк, — це великий острів Трінідад{58}, розташований на північ від гирла тієї самої ріки. Я ставив П’ятниці тисячі запитань про цю землю та її мешканців: які там береги, яке море, які племена живуть поблизу. Він дуже охоче розповідав усе, що знав сам. Розпитував я його й про те, як звуться різні племенат що мешкають у тих місцях, але дізнався небагато. Він правив одно: "Каріб, Каріб". Неважко було здогадатись, що він говорить про караїбів, котрі як це показано на наших картах, живуть саме в цій частині Америки, населяючи всю прибережну смугу від гирла Оріноко до Гвіани і далі, до острова Санта-Марти{59}. П’ятниця розповів мені також, що далеко "за місяцем", тобто в тій країні, де сідає місяць, або, іншими словами, на захід від його батьківщини, живуть такі самі, як і я, білі бородаті люди (тут він показав на мої довгі бакенбарди, про які я вже згадував) і що ці люди вбили багато інших людей. Як я зрозумів, він говорив про іспанців, що вславились на цілий світ своїми жорстокостями в Америці, де в усіх племенах пам’ять про них переходить від батька до сина.

На моє запитання, чи не знає він способу переправитись з нашого острова до тих білих людей, П’ятниця відповів:

— Аякже, треба пливти два човен.

Я довго не розумів, що хотів" він сказати своїм "два човен", але нарешті, хоч і з великими труднощами, догадався, що він має на увазі велике судно, як два човни завбільшки.

Ця розмова дуже втішила мене. Від того дня в мене народилася надія, що рано Чи пізно я вирвуся з свого ув’язнення і що допоможе мені в цьому мій бідолашний дикун.

Протягом мого довгого спільного життя з П’ятницею, коли він навчився говорити зі мною і розуміти мене, я завжди старався закласти в його душу основи релігії. Якось я спитав його: "Хто тебе зробив?" Бідолаха не зрозумів мене. Він думав, що я його запитую, хто його батько. Тоді я .заходився коло нього з другого краю і спитав, хто зробив море та землю, де ми ходимо, хто зробив горн та ліси. І він відповів мені: "Старий на ім’я Бенамукі{60}, що живе ген-ген далеко". Він не міг нічого розповісти мені про цю поважну особу, крім того, що Бенамукі — дуже старий, багато старіший, ніж море та земля, старіший, ніж місяць та зорі. А коли я запитав його, чому все суще не поклоняється цьому старому, якщо він створив усе, обличчя П’ятниці стало дуже серйозним, і він простодушно відповів:

— Усі на світі кажуть до нього "О"!

Потім я запитав, чи йдуть кудись люди його племені після смерті, і він сказав на це:

— Всі вони йдуть до Бенамукі.

— І ті, кого вони з’їдають, — спитав я, — теж ідуть до Бенамукі?

— Теж, — відповів він.

Так почав я вчити його пізнавати істинного бога. Я сказав, що великий творець усього сущого живе високо вгорі (я показав на небо) і керує світом з допомогою тієї ж влади і того ж провидіння, якими він створив його, що він всемогутній, може зробити з нами-все, що захоче, все дати і все відібрати. Так поступово відкривав я йому очі. Він слухав з великою увагою. З радісним зворушенням поставився він до мого оповідання про Ісуса Христа, посланого на землю спокутувати наші гріхи; про наші молитви богові, що завжди чує нас, хоч він і на небесах. Одного разу він сказав мені:

— Коли ваш бог живе вище за сонце і все ж таки чує вас, то, виходить, він більший від Бенамукі, бо Бенамукі не так далеко, а чує пас лише на високих горах, де він живе, коли ми ходимо туди розмовляти з ним.

— А ти ходив коли-небудь на ті гори, щоб розмовляти з ним? — спитав я.

— Ні, — відповів він, — молодь ніколи не ходить, а ходять лише старі, яких ми звемо "увокекі" (скільки я міг зрозуміти з його пояснень, їхнє плем’я називає так своїх священиків чи жерців). Увокекі ходять туди й говорять там: "О!" (його мовою це означало: моляться), — а потім приходять додому й кажуть усім, що говорив їм Бепамукі.

З усього цього я зробив висновок, що священики є навіть у найтемніших язичників і що мистецтво повивати релігію таємницею, щоб забезпечити повагу народу до духовенства, можна зпайти не тільки в римських католиків, а, мабуть, в усьому світі, навіть серед найдикіших і найбрутальніших варварів.

Я всіма способами намагався пояснити П’ятниці це шахрайство і сказав йому, що запевнення їхніх дідів, ніби вони ходять на гори

говорити "О!" богові Бенамукі і ніби він оповіщає їм там свою волю, — чистісінька брехня, а якщо вони з ким-небудь і розмовляють на горі, то хіба що зі злим духом. Тут я докладно розказав про диявола, Про його повстання проти бога, про його ненависть до людей та про її причини; про те, як він удає з себе бога серед народів, не просвічених словом божим, і примушує їх Поклонятись йому замість бога; яких хитрощів уживає він, щоб занапастити людський рід, як він потай пролазить у нашу душу, потураючи нашим пристрастям, як він уміє наставляти нам пастки, пристосовуючись до наших нахилів, і таким чином примушує людину спокушати саму себе та з доброї волі йти на загибель.

Я бачив, що куди важче дати П’ятниці правдиве уявлення про диявола, ніж прищепити йому думку про існування бога. Природа допомагала всім моїм аргументам, якими я доводив необхідність існування великої першопричини, панівної і керівної сили, таємничого й могутнього провидіння та справедливість вшанування того, хто створив нас, і таке інше. Та нічого переконливого я не міг навести, щоб у П’ятниці створилось уявлення про злого духа, про його походження, його природу і, особливо, про його нахил чинити зло самому та примушувати нас робити зло.

Одного разу бідолашний дикун збентежив мене запитанням, власне, цілком природним і невинним, на яке, однак, я не знав, що відповісти. Я багато говорив йому про могутність бога, про його велику огиду до гріха і про те, як він карає вогнем тих, хто чинить кривду, про те, що він створив усе й, може за одну мить знищити все на світі; і він увесь час слухав дуже уважно.

Після цього я розповів йому, як диявол змагається з богом у серці людини і вживає всіх хитрощів та підступів, щоб розладнати добрі наміри провидіння й зруйнувати царство Христа на землі.

— Гаразд, — мовив П’ятниця, —ти кажеш, бог дуже сильний та великий; хіба ж він не такий сильний, як диявол?

— Ще б пак, П’ятнице, — відповів я, — бог сильніший і могутніший за диявола, і тому ми благаємо бога, щоб він повалив і кинув його в безодню, щоб він дав нам силу опиратись його спокусам і відвів від нас його вогненні стріли.

— Але, — заперечив він, — якщо бог сильніший і могутніший за диявол, то чому він не вб’є його, щоб не було більше зло?

Його запитання дивно вразило мене, бо, хоч я й був тепер уже старою людиною, але в богослов’ї я був тільки початківець і не зовсім до ладу вмів відповідати на казуїстичні запитання й розв’язувати труднощі. Спочатку я не знав, що відповісти, вдав, ніби не розчув його, і перепитав, що він сказав. Та він надто серйозно домагався відповіді, щоб забути своє запитання, і повторив його такими самими каліченими словами, що й раніше. Зібравшись трохи з думками, я сказав:

— Наприкінці бог суворо покарає диявола, він береже його до дня Страшного суду, коли вкине його в бездонну прірву, де він горітиме у вічному вогні.

Проте ця відповідь не задовольнила П’ятницю. Він глянув на мене, повторюючи мої слова:

— Береже… наприкінці… Не розумію, чому не вбити диявол тепер, не вбити його давно?

— А ти краще запитай мене, — сказав я, — чому бог не вб’є тебе й мене; адже ми теж чинимо зло та ображаємо його, але він береже нас, щоб ми розкаялись і для того, щоб згодом нам простити.

Він замислився і потім надзвичайно палко відповів:

— Гаразд, гаразд… так, виходите, ти, я, диявол, усі чи-нити зло… береже… покаятись… бог простить усі.

Цими словами він остаточно доконав мене, і вони мені ясно показали, що хоча прості й природні здогади ведуть розумне створіння до пізнання бога та шанобливого служіння йому, як вищій істоті, однак тільки божественне одкровення може дати нам пізнати Ісуса Христа, нашого визволителя, посередника, оборонця й заступника нашого коло підніжжя престолу всевишнього. Ніщо, кажу я, крім одкровення, не може дарувати всього цього нашій душі, і тому Євангеліє господа нашого й спасителя Ісуса Христа, тобто саме слово боже та дух святий, обіцяні народові для науки, — це конче потрібні наставники душ наших у істинному пізнанні бога і шляхів до врятування.

Ось через що я ухилився від продовження цієї розмови й швидко підвівся, ніби згадавши про невідкладну справу, потім вигадав привід, щоб послати кудись П’ятницю, а сам почав гаряче просити бога дати мені спроможність навчити це бідолашне створіння, одухотворити його серце й підготувати до пізнання бога в Христі, примирити його з ним. Я просив усевишнього керувати мною в проповіді слова божого, щоб переконати темного дикуна, відкрити йому очі і врятувати його душу.

Коли П’ятниця повернувся, я розпочав з ним довгу розмову про спокутування гріхів наших визволителем усього світу і про євангельську істину, що провіщається з неба, тобто про каяття перед богом та про віру в Ісуса Христа. Я пояснив, як умів, чому всеблагий наш визволитель прибрав подоби не ангела, а нащадка Авраамового, і що через це впалі ангели не зможуть спастись, бо він прийшов тільки для загиблих овець із дому Ізраїля, і таке інше.

Одному богу відомо, що в моїх оповіданнях було більше добрих намірів, ніж знань. Навчаючи й наставляючи П’ятницю на розум, я вчився й сам: багато такого, чого я раніше не знав зовсім або не обміркував як слід, тепер ясно поставало у свідомості. Ніколи досі я ще з таким запалом не припадав до наснажливого джерела істини. Не певен, чи збудив я добрі почуття в цього бідолахи, але все-таки я мав підставу дякувати небу за те, що воно послало його. Смуток мій трохи розвіявся, життя стало для мене приємнішим. І коли я згадав, що, приречений на

відлюдництво, я звернув свій погляд на небо не тільки для того, щоб! побачити мстиву руку провидіння, але й для того, аби стати знаряддям спасіння життя, а може, й душі бідолашного дикуна — привівши її до пізнання віри й учення Христа, — тоді серце моє сповнилось невимовною радістю, і я щиро тішився, що мене занесло на острів, який раніше я вважав за найжахливішу для себе кару.

У такому вмиротвореному настрої я перебув решту часу свого заслання. Бесіди з П’ятницею забирали в мене все дозвілля, і я прожив три роки приємно й цілком щасливо, коли на землі можливе цілковите щастя. Мій дикун став тепер добрим християнином, багато кращим за мене, хоч я сподіваюсь — і дякую за це творцеві, — що обидва ми однаковою мірою були в покутному настрої й покладали надію на господню ласКу. Ми могли читати тут слово боже і, дослухаючись до нього, були не далі від бога, ніж якби жили в Англії.

Я завжди, намагався, у міру своїх сил, пояснити П’ятниці значення прочитаного, і він своїми розважливими запитаннями допомагав мені, як я казав уже, краще й глибше вивчити святе письмо. Не можу не згадати тут і про те, що спостеріг я за свого самітницького життя, а саме: вчення про пізнання бога та вчення Ісуса Христа викладене в слові божому так ясно й просто, що саме вже читання його було для мене невимовною втіхою. Саме це читання дало мені ‘змогу зрозуміти мій обов’язок і підготувало мене до щиросердого каяття; воно спонукало мене всією душею полюбити спасителя, це джерело життя й визволення; воно цілком змінило моє життя, схиливши мене до безумовного виконання всіх заповідей божих. Це ж таки читання просвітило мого бідолашного дикуна й зробило його таким християнином, рівних якому я мало знав у своєму житті.

Що ж до всіляких тонкощів у тлумаченні Біблії — тих богословських коментарів, з приводу яких точилося стільки дискусій, суперечок та сварок, — то нам до них було байдуже. Так само мало цікавили нас питання церковного управління й те, яка церква краща. Усі ці деталі нас не обходили, та й кому вони потрібні? Я не бачу найменшої користі від

того, якби ми досконально вивчили всі ті спірні пункти, що наробили стільки колотнечі в світі. Слово боже було нашим дороговказом до спасіння, а надійнішого за нього я не знаю… Але я мушу повернутись до мого оповідання й викласти всі події по порядку.

Коли ми з П’ятницею познайомилися ближче і він уже міг не тільки розуміти майже все, що я йому говорив, а й сам почав досить швидко розмовляти покрученою англійською мовою, я розповів йому історію моїх пригод, особливо те, як я потрапив на цей острів, скільки років прожив на ньому і як я провів ці роки. Я відкрив йому таємницю пороху та куль (бо для нього де справді була таємниця) і навчив стріляти. Я подарував йому ніж, що дуже обрадувало його, і зробив йому портупею, на зразок наших англійських портупей для тесаків, але замість тесака я дав йому сокиру, бо вона була не тільки доброю зброєю в багатьох випадках, а й дуже корисною річчю при всякій нагоді.

Я розповів Пятниці про європейські країни, зокрема про Англію, пояснивши, що я звідти родом. Я описав, як ми живемо, як правимо службу божу, як поводимось один з одним, як торгуємо по всіх частинах світу, переправляючись на кораблях. Я розповів йому про аварію корабля, на якому я побував, і показав місце, де колись лежали його рештки, що їх тепер віднесло в море.

Я показав йому й рештки шлюпки, на якій ми рятувались і яку згодом, як я вже казав, викинуло па острів. Ця шлюпка, яку я не мав сили зрушити з місця, тепер зовсім розвалилась. Побачивши її, П’ятниця замислився і довго мовчав. Я спитав його, про що він думає, і він відповів:

— Я бачив шлюпка, як ця: плавав те місце, де мій народ.

Я довго не міг зрозуміти, що він хотів сказати, але нарешті, після довгих розпитувань, виявилось, що таку саму шлюпку прибило до тієї землі, де живе його плем’я. Я зараз же подумав, що якийсь

європейський корабель розбився коло тих берегів і ту шлюпку зірвало з нього хвилями. Але чомусь мені не спало на думку, що в шлюпці могли бути люди і, розпитуючи далі, я цікавився лише шлюпкою.

П’ятниця описав мені її дуже докладно, але лише тоді, колії він жваво додав наприкінці: "Білі люди не потонули, ми їх урятували", — я зрозумів його краще і запитав, чи були в шлюпці білі люди.

— Були, — відповів він, — повна шлюпка білих людей.

— Скільки ж їх було? .

Він на пальцях нарахував сімнадцять.

— Де ж вони? Що з ними сталося?

— Вони живі, живуть у наших, — відповів він.

Це наштовхнуло мене на новий здогад: чи не з того корабля, що розбився перед моїм островом, були ті сімнадцять чоловік? Мабуть, переконавшись, що корабель наскочив на скелю і що йому загрожує неминуча загибель, всі вони покинули його і пересіли в шлюпку, а потім їх прибило до землі дикунів, де вони й залишились. Я почав допитуватись у П’ятниці, чи напевне він знає, що білі люди живі. Він жваво відповів: "Напевне, напевне", — і додав, що скоро вже чотири роки, як вони живуть у його земляків і що ті не тільки не кривдять їх, а навіть годують. На моє запитання, як могло статися, що дикуни не вбили і не з’їли білих людей, він відповів:

— Білі люди стали нам брати, — тобто, наскільки я зрозумів його, вони замирилися з ними, і додав: — Наші їдять людей, коли війна, — тобто тільки військовополонених із ворожих племен.

Минуло чимало часу після цієї розмови. Якось ясного дня, зійшовши на вершину горба в східній частині острова, звідки, як відомо читачеві, я багато років тому побачив американський материк, П’ятниця довго вдивлявся в далечину в тому напрямі і раптом почав скакати, танцювати й кликати мене до себе, бо я був досить далеко від нього. Я підійшов і спитав, у чому справа.

— О радість! О щастя! — вигукнув він. — Он там, дивись, звідси видно… моя земля, мій народ!

На його обличчі з’явився вираз незвичайної радості: очі іскрились, він був пойнятий нестримним поривом, — здавалось, він так би й полинув До рідного краю. Це спостереження навіяло мені думки, завдяки яким я почав ставитись до свого слуги з меншим довір’ям. Я був певен, що при першій нагоді П’ятниця вернеться на батьківщину і забуде там не тільки свою нову віру, але й усе, чим він мені зобов’язаний; може, навіть зрадить мене задля своїх одноплемінників, приведе їх сотню чи дві на мій острів; вони уб’ють мене і з’їдять, і він бенкетуватиме разом з ними так само весело, як раніше, коли вони приїздили сюди святкувати свої перемоги над дикунами із ворожих племен.

Але, гадаючи так, я був дуже несправедливий до чесного хлопця, про що згодом дуже шкодував. А проте моя підозра щодня зростала; так минуло кілька тижнів. Я став трохи обачнішим і обходився з П’ятницею не так приязно, як досі. Але, повторюю, я глибоко помилявся: у цього чесного, лагідного хлопця й на думці не було нічого поганого; він додержувався найкращих правил християнської моралі, як виявилося згодом на моє велике задоволення.

Підозріваючи П’ятницю у лихих намірах, я, природно, вдавався до всіляких хитрощів, щодня розпитуючи його в надії, що він прохопиться якимсь необережним словом, але він говорив так щиро й простодушно, що мені нічим було підкріпити своє підозріння. Я, нарешті, заспокоївся і знову почав повністю довіряти моєму товаришеві. А він навіть не помітив

тимчасової зміни в моєму до нього ставленні, і це ще більше підтверджувало його щирість.

Одного разу, коли ми з П’ятницею знову піднялися на той самий горбок (тільки цього дня над морем стояв туман і материка не було видно), я спитав його:

— То як, П’ятнице, хотів би ти вернутись на батьківщину, до свого народу?

— Хотів би, — відповів він, — я був би дуже радий вернутись до свого народу.

— Що ж ти робив би там? — вів я далі. — Знову зробився б дикуном і став би, як раніше, їсти людське м’ясо?

Його обличчя набрало зосередженого виразу, він похитав головою і відповів:

— Ні, ні. П’ятниця сказав би там їм усім: живіть добре, моліться богу, їжте хліб, козлятину, молоко, не їжте людського м’яса.

— А якщо ти їм це скажеш, вони не вб’ють тебе?

Він глянув на мене так само спокійно і відповів:

— Ні, не вб’ють. Вони любитимуть учитись добра (вони будуть раді, навчитись добра, хотів він сказати), — і додав: — Вони багато чого навчились від бородатих людей, що приїхали човном.

Тоді я знову спитав, чи хотів би він вернутись додому. П’ятниця посміхнувся й відповів, що не зміг би пропливти так багато.

Я сказав, що зроблю йому човен; він відповів, що охоче поїде, коли я поїду з ним.

— Як же я поїду? — спитав я. — Вони ж мене з’їдять!

— Ні, ні, не з’їдять, — промовив він палко, — я зроблю так, що не з’їдять, я зроблю так, що вони тебе дуже любити.

Мій чесний П’ятниця хотів цим сказати, що розповість своїм землякам, як я побив його ворогів та врятував йому життя, і що ва це вони полюблять мене. Після цього він своєю покрученою мовою розповів, як ласкаво поставились вони до сімнадцяти білих бородатих людей, занесених туди лихою пригодою.

З того часу, признаюсь, мені вроїлась у голову думка спробувати переправитись на материк і розшукати там бородатих людей, про яких говорив П’ятниця. Безперечно, це були іспанці або португальці, і я був певен, що, коли мені пощастить приєднатись до них, ми спільно знайдемо спосіб добратись до якоїсь цивілізованої країни, тим часом як перебуваючи тут, на острові, за сорок миль від материка, я не мав жодної надії на порятунок. Отже, через кілька днів я знову завів з П’ятницею ту саму розмову. Я сказав, що дам йому човен, щоб він міг повернутись на батьківщину, і повів його на протилежний кінець острова, де стояв мій фрегат. Вичерпавши з нього воду (для більшої безпеки я затопив його), я підвів його до берега, показав П’ятниці, і ми сіли в нього.

Виявилось, що П’ятниця чудовий весляр; човен ішов у нього, мабуть, так само легко і швидко, як і в мене. Коли ми відійшли від берега, я сказав йому:

— Ну що ж, П’ятнице, поїдемо до твоїх земляків?

Він здивовано глянув на мене: очевидно, човен здавався йому надто малим для такої далекої подорожі. Тоді я сказав йому, що в мене є трохи більший човен, і другого дня повів його на те місце, де стояв мій перший човен, якого я не міг спустити на воду. П’ятниці він здався дог сить великим. Але від часу збудування цього човна минуло двадцять два чи двадцять три роки; весь цей час човен стояв просто неба, його пекло сонце й мочили дощі, тому він весь розсохся й прогнив. П’ятниця сказав, що такий човен цілком придатний, на нього можна буде навантажити досить харчів, хліба та питва.

Коротше кажучи, моє рішення поїхати на материк разом з П’ятницею настільки зміцнилось, що я запропонував йому збудувати такий самий човен, яким він зможе поїхати додому. Він не відповів ні слова, але став дуже похмурим та сумним. Коли я спитав, що з ним, він сказав:

— За що ти сердитий на П’ятницю? Що я зробив?

— З чого ти взяв, що я сердитий на тебе? — спитав я. — Я зовсім не сердитий.

— Не сердитий! Не сердитий! — пробурчав він кілька’ разів. — А навіщо випроваджувати П’ятницю додому?

— Та ти ж сам казав, що тобі хочеться додому, — відказав я.

Авжеж, хочеться, — відповів він, — але тільки щоб обидва. П’ятниця не поїде без господаря.

Одно слово, він і слухати не хотів, щоб покинути мене.

— Гаразд, П’ятнице, я поїду, — вів я далі. — Але що я там робитиму?

Він жваво обернувся до мене:

— Ти багато робити, добре робити: навчати дикі люди бути добрі, розумні, сумирні; говорити їм про бога, щоб молились йому; жити нове життя.

— Де, там, мій друже! — зітхнув я. — Ти сам не знаєш, що говориш. Адже я й сам неук.

— Неправда! — скрикнув він. — Мене навчав добра, їх будеш навчати.

— Ні, ні, П’ятнице, — відповів я, — їдь без мене, а я залишусь тут і житиму, як жив досі.

Він знову засмутився; потім раптом схопив сокиру, яку звичайно носив, і простяг її мені.

— Що мені з нею робити? — спитав я.

— Ти взяти й убити П’ятницю, — відповів він.

— Для чого ж мені тебе вбивати?

— А чому женеш геть П’ятницю? — напосівся він на мене. — Убий П’ятницю, не я"ени його геть.

Він був щиро засмучений; я помітив на його очах сльози. Його прихильність до мене була така очевидна, нщ я тоді ж сказав йому і потім часто повторював, що, поки він сам хоче жити зі мною, я ніколи не прожену його.

Отже, я остаточно впевнився, що П’ятниця відданий мені навіки, що вернутись на батьківщину його спонукає лише гаряча любов до своїх одноплемінників і надія, що я навчу їх добра. Але, не переоцінюючи своєї

спромоги, я не мав ніякого наміру братись до такої відповідальної справи, як освіта дикунів. Проте моє бажання визволитись анітрохи від цього не поменшало. Особливо посилилось моє нетерпіння після розмови з П’ятницею, коли я дізнався, що сімнадцять бородатих людей живуть так близько від мене. Не відкладаючи справи надалі, я почав шукати разом з П’ятницею підходяще товсте дерево, з якого можна було б зробити велику пірогу або човен, щоб пуститись на ньому в путь. На острові росло стільки будівельного лісу, що з нього можна було б збудувати цілий флот — не те що пірог чи човнів, а й добрих великих суден. Та, щоб уникнути помилки, допущеної під час будування першого човна, я вважав за найпотрібніше знайти дерево якомога ближче до берега. Тоді нам не дуже важко буде спустити човен на воду.

Нарешті П’ятниця натрапив на цілком годяще для нас дерево. Він краще за мене розумівся на цій справі. Я й досі не знаю, якої породи було дерево, котре ми зрубали: кольором та запахом воно нагадувало фустик чи так зване "нікарагуанське дерево"{61}. П’ятниця наполягав, щоб колоду випалити зсередини, як це роблять дикуни, будуючи свої пироги; але я сказав, що легше буде видовбати її теслярським інструментом, і, коли я показав йому, як це робиться, він погодився, що так буде зручніше. Ми зараз же стали до роботи, і за місяць важкої праці човен був готовий. Ми обтесали його зовні сокирами (я навчив П’ятницю й цієї роботи) і надали йому правильної форми човна. Але потрібно було ще близько двох тижнів, щоб спустити наш човен на воду, бо ми посували його на великих дерев’яних котках дюйм по дюйму; зате на воді він легко витримав би чоловік двадцять.

Коли човен був спущений на воду, я здивувався, як спритно, незважаючи на його розміри, П’ятниця орудував ним, як швидко він повертав його і як добре гріб. Я спитав його, чи можемо ми рушити в море таким човном.

— Авжеж, — відповів П’ятниця, — він пливти нам дуже добре, хоч і великий вітер.

Та в мене був ще один план, невідомий П’ятниці, — обладнати човен щоглою, вітрилом, якорем і линвою. Зробити щоглу було неважко: я вибрав молоденьке дерево, що росло поблизу, наказав П’ятниці зрубати його і розповів, як відрубати гілля та обтесати стовбур. Але з вітрилом мені довелось поратися самому. У мене залишились ще старі вітрила або, краще сказати, шматки вітрил, але оскільки вони лежали більше ніж двадцять шість років і я не дуже дбав про те, щоб зберегти їх, не думаючи, що вони можуть коли-небудь придатись, то був певен, що вони всі погнили. Так воно справді й було, але все ж таки я знайшов два трохи міцніші клапті і взявся зшивати їх, що коштувало мені багато праці, бо в мене не було навіть голок. Нарешті я змайстрував щось подібне до поганенького великого трикутного вітрила, що зветься в Англії "баранячою лопаткою" і тягнеться зверху до самого днища, та ще маленьке коротке вітрило, яке кріпиться до верхньої частини щогли, так званий шпринтов; такими вітрилами я вмів добре керувати, бо вони були в мене на баркасі, на якому я тікав з Берберії{62}, про що я розповів уже раніше.

Майже два місяці порався я, влаштовуючи щоглу та вітрило, зате довів усе до ладу; крім двох згаданих вітрил, я змайстрував ще третє, переднє вітрило, що мусило допомагати нам повертати човен при зміні галсу. Але, головне, я зробив і припасував стерно, і це мало значно полегшити керування човном. Бувши поганим корабельним теслею, я розумів, проте, користь і навіть необхідність такого пристрою, як стерно, і не пожалкував праці, щоб виготовити його: якщо взяти до уваги всі мої невдалі спроби, воно забрало в мене стільки ж часу, як і будування самого човна.

Коли з усім цим було покінчено, я почав учити П’ятницю керувати човном, бо хоч весляр З нього був дуже добрий, але на "терні та на вітрилах він зовсім не знався. Він дуже здивувався, побачивши, як я орудую стерном і як надимається вітрило то з одного, то з другого боку залежно від зміни галсу. Проте він дуже швидко збагнув усю цю науку і став вправним моряком. Тільки одного він не міг навчитись — користуватись компасом: це було вище його розуміння. Але в тих

широтах у сухі сезони майже ніколи не буває ні туманів, ні хмарних днів, тому компас для нашої подорожі міг і не знадобитися. Удень ми могли держати на берег, що маячів у далечині, а вночі йти за зорями. А дощової пори однаково не можна було вирушати в дорогу ні морем, ні суходолом.

Настав двадцять сьомий рік мого полону. Останніх трьох років, правда, можна було б не рахувати, бо, коли з’явився П’ятниця, життя моє зовсім змінилось. Двадцять шості роковини я відсвяткував подячною молитвою, як і минулі роки. Я дякував творцеві за великі милості, які він послав мені в моїй самотності. Якщо я мав за що дякувати йому раніше, то тепер і поготів: тепер мені було дано нові докази того, як дбає про мене провидіння, і великі надії на близьке визволення. Я був непохитно переконаний, що не проживу на моєму острові й року. Та, незважаючи на таку впевненість, я не занедбував свого господарства, а так само копав землю, засівав, обгороджував нові ниви, ходив за своєю отарою, збирав та сушив виноград — одно слово, робив усе необхідне, як і дотиі.

Тим часом настала дощова пора, коли я звичайно більшу частину дня сидів дома. Отже, я сховав наш новий човен, завівши його в бухточку, де, як уже сказано, я причалював колись із своїми плотами. Дочекавшись припливу, я підтяг човен до самого берега і наказав П’ятниці викопати невеликий док, такий завбільшки та завглибшки, щоб човен міг плавати в ньому. Коли настав відплив, ми міцно загатили док, щоб не пустити в нього воду, отже, човен стояв на сухому навіть під час припливу. А від дощів ми накрили його товстим шаром гілок, як дахом. Тепер ми могли спокійно чекати листопада або грудня, коли я вирішив пуститись у подорож.

Як тільки припинились дощі та встановилась погода, я почав ретельно готуватись до далекого плавання. Я заздалегідь розрахував, який запас харчів буде нам потрібний, і заготував усе, що треба. Тижнів через два я збирався відкрити док і спустити човен на воду. Одного ранку, як звичайно, готуючись до подорожі, я послав П’ятницю на берег по черепаху: яєць та м’яса цієї тварини нам звичайно вистачало на

тиждень. Не встиг П’ятниця відійти, як зараз же прибіг назад. Мов божевільний, не чуючи під собою землі, він перелетів до мене через огорожу і, перш ніж я встиг його запитати, закричав:

— Господарю! Господарю! Лихо! Нещастя!

— Що таке, П’ятнице? — спитав я в тривозі.

— Там, коло берега, одна, дві, три… Одна, дві, три пироги!

Знаючи його манеру рахувати, я подумав, що всіх пірог було шість, але, як потім виявилось, їх було лише три.

— Ну й що з того, П’ятнице? Чого ти перелякався? — сказав я, стараючись підбадьорити його. Бідолаха нетямився з переляку. Він, мабуть, гадав, що дикуни приїхали по нього, знайдуть його, поріжуть на шматки й з’їдять. Він так дрижав, що я не знав, що з ним робити. Я заспокоював його, як умів: говорив, що, в кожному разі, я наражаюсь на таку ж небезпеку, як і він, що коли з’їдять його, то з’їдять і мене разом з ним.

— Але, П’ятнице, ми мусимо битися з ними. Чи зможеш ти битись, П’ятнице?

— Я стріляти, — відповів він, — але їх багато, дуже багато!

— Дарма! — сказав я. — Одних ми вб’ємо, а решта перелякаються пострілів.

Я спитав його, чи він боронитиме мене, як я його, і, головне, чи робитиме він усе, що я накажу йому.

— Я умру, якщо ти накажеш, господарю! — відповів він.

Тоді я приніс із льоху рому і дав йому випити (я так ощадно витрачав свій ром, що в мене залишався ще чималий запас). Після цього ми зібрали всю нашу вогнепальну зброю, оглянули її й зарядили. Дві мисливські рушниці, які ми завжди брали з собою, виходячи з дому, я зарядив великим дробом; у чотири мушкети поклав по п’ять маленьких куль і по два шматочки свинцю, а пістолі зарядив двома кулями кожен. Крім того, я озброївся, як завжди, тесаком без піхов, а П’ятниці дав сокиру.

Приготувавшись таким чином, я взяв підзорну трубу і піднявся на гору для розвідки. Навівши трубу на берег, я дуже скоро побачив дикунів: їх було двадцять один чоловік, троє полонених і три човни. Ясно було, що вся ця ватага з’явилась на острів лише для того, щоб варварським бенкетом відсвяткувати перемогу над ворогом. Жахливий бенкет! Але для цих недолюдків такі бенкети не були дивом.

Я спостеріг також, що цього разу вони висіли не там, де висідали три роки тому, коли втік П’ятниця, а значно " ближче до моєї бухточки. Берег тут був низький, майже до самого моря підступав густий ліс. Мене розлютило, що дикуни отаборились так близько від мого житла, а огида до кривавої справи, для якої вони з’явились на острів, ще дужче розпалила мій гнів. Спустившись з гори, я сказав П’ятниці, що вирішив напасти на цих недолюдків і перебити їх усіх до одного, і ще раз запитав його, чи він буде мені допомагати. Він уже зовсім отямився від переляку (цьому, очевидно, сприяв і випитий ним ром) і бадьоро . повторив, що, коли я накажу, він умре.

Пойнятий люттю, я розподілив між нами наготовлену зброю, і ми рушили в путь. П’ятниці я дав один із пістолів, який він заткнув собі за пояс, і три рушниці, а один пістоль і три рушниці взяв сам. Про всякий випадок я поклав у кишеню пляшечку рому, а П’ятниці дав нести великий мішок з порохом та кулями. Я наказав йому йти за мною, не відстаючи ні на крок, і суворо заборонив розмовляти та стріляти, поки я не накажу. Нам довелося зробити великий гак, щоб обігнути бухточку й підійти до берега з боку лісу, бо тільки звідти, як я бачив у підзорну

трубу, можна було непомітно підкрастись до ворога на відстань рушничного пострілу.

Дорогою мене знову опосіли старі думки, і моя рішучість почала підупадати. Не численність дикунів лякала мене, бо в боротьбі з цими голими, майже беззбройними людьми всі шанси були на моєму боці, навіть якби я був один. Ні, мене мучило інше. З якого права, а тим більше — з якої потреби, запитував я себе, збираюсь я заплямувати свої руки кров'ю людей, що не зробили й не хотіли зробити мені ніякого зла? Чим, справді, завинили вони переді мною? їхні варварські звичаї мене не обходять; це — нещасна спадщина, якою їх покарав бог. Але якщо їх покинув бог, якщо він у своїй мудрості визнав за найкраще зробити їх подібними до тварин, то, в усякому разі, мене він не вповноважував бути їхнім суддею, а тим більше катом. І, нарешті, за вади цілого народу не можна мститися над окремими людьми. Одно слово, з якого боку не дивитись, а суд над людожерами — не моє діло. Для П'ятниці ще можливо знайти якесь виправдання: це його запеклі вороги; вони воюють з його одноплемінниками, а на війні дозволено вбивати. Нічого подібного не можна сказати про мене. Всі ці докази, які не раз спадали мені на думку й раніше, здались мені тепер такими переконливими, що я вирішив поки що не нападати на дикунів, а сховатись у такому місці, щоб тільки спостерігати за ними і діяти лише тоді, коли бог явно вкаже мені, що така його воля.

З таким рішенням я вступив у ліс. П'ятниця йшов слідом за мною. Ми посувалися з якнайбільшою обережністю, мовчки, стараючись ступати якнайтихіше. Підійшовши до узлісся з ближчого до берега боку, так що лише кілька рядів дерев відокремлювали нас від дикунів, я спинився, стиха покликав до себе П'ятницю і, показавши йому на товсте дерево на узліссі, звелів вилізти на це дерево, й подивитись, чи видно звідти дикунів і що вони роблять. Він зробив, як йому було сказано, і зараз же вернувся повідомити мене, що все видно дуже добре, що дикуни сидять навколо вогнища і їдять м'ясо одного з полонених, а другий лежить зв'язаний там же, на піску, і вони, напевне, зараз заб'ють і його. При цій звістці вся моя душа спалахнула гнівом. Але я просто жахнувся, коли

П’ятниця сказав, що другий полонений, якого дикуни збираються з’їсти, не їхнього племені, а один із тих білих бородатих людей, що приїхали в його країну човном. Підійшовши до дерева, я в підзорну трубу ясно побачив цього бідолаху. Він лежав на самому березі, руки й ноги його були зв’язані якоюсь подібною до очерету рослиною. На ньому був одяг, але не тільки це, а й риси обличчя свідчили, що він європеєць.

Ярдів на п’ятдесят ближче до берега, на горбку, на відстані приблизно половини рушничного пострілу від дикунів, росло друге дерево, до якого можна було підійти непомітно, бо весь простір між ним і тим місцем, де ми стояли, був майже скрізь укритий густим чагарником. Стримуючи лють, що бушувала в мені, я відійшов назад кроків на двадцять, тихенько пробрався за кущами до цього дерева і звіДси побачив як на долоні все, що діялось на березі, ярдів за вісімдесят від мене.

Навколо вогнища, збившись щільною купою, сиділо дев’ятнадцять людожерів. За кілька кроків від цієї групи, коло європейця, що лежав на землі, стояли ще двоє і, схилившись над ним, розв’язували йому ноги: очевидно, їх тільки що послали по нього. Ще трохи, і вони зарізали б його, як барана, а потім, мабуть, покраяли б на частини та почали смажити. Не можна було гаяти ні хвилини. Я повернувся до П’ятниці:

— Приготуйся, — сказав я йому. Він кивнув головою. — Тепер дивись на мене, і що буду робити я, те саме роби й ти.

З цими словами я поклав на землю мисливську рушницю та один із мушкетів, а другим мушкетом націлився в дикунів. Націлився й П’ятниця.

— Ти готовий? — спитав я.

Він відповів, що готовий.

— Тоді стріляй! — сказав я і вистрілив.

П’ятниця виявився влучнішим за мене: він убив двох і поранив трьох, я ж убив лише одного й поранив двох. Важко собі уявити, якого переполоху наробили наші постріли серед дикунів. Всі, кого не настигла куля, зірвались на ноги і заметушились на березі, не знаючи, куди кинутись і в який бік тікати. Вони ніяк не могли здогадатись, звідки впала на них загибель. Згідно .з моїм наказом, П’ятниця не спускав з мене очей. Після першого ж пострілу я кинув мушкет, схопив мисливську рушницю, звів курок і знову націлився. П’ятниця точно повторив кожен мій рух.

— Ти готовий, П’ятнице? — спитав я знову.

— Готовий, відповів він.

— Тоді стріляй, і хай нам допоможе бог!

Два постріли пролунали майже одночасно, влучивши в юрбу остовпілих дикунів. Але ми стріляли з заряджених дробом мисливських рушниць, і тому впало лише двоє. Зате поранених було дуже багато. Скривавлені, бігали вони по березі з дикими зойками, як божевільні. Троє, очевидно, були тяжко поранені, бо вони скоро попадали.

Кинувши мисливську рушницю, я взяв свій другий заряджений мушкет, крикнув: "Тепер, П’ятнице, за мною!" — і вибіг із лісу. Мій товариш не відставав від мене ні на крок. Помітивши, що дикуни побачили нас, я закричав скільки сили й наказав П’ятниці наслідувати мій приклад. Щодуху (до речі це було не дуже швидко, бо на мені було багато зброї) кинувся я до нещасної жертви, що лежала, як уже сказано, на березі, між вогнищем та морем.

Обидва кати, що були вже готові розправитися зі своєю жертвою, покинули її при перших же звуках наших пострілів. Смертельно

налякані, вони прожогом кинулись до моря і вскочили в човен, а за ними ще троє дикунів. Я обернувся до П’ятниці й наказав йому стріляти. Він умить зрозумів мою думку і, пробігши ярдів сорок, щоб бути ближче до втікачів, вистрілив. Я думав, що він убив їх усіх, бо вони купою попадали на дно човна, але двоє зараз же підвелись, очевидно, вони впали просто з переляку. Та двох інших він таки вбив, а третього так тяжко поранив, що той лежав на дні човна, як мертвий.

Поки П’ятниця розправлявся з п’ятьма втікачами, я. вийняв ніж і перерізав пута, що стягували руки й ноги бідолашного бранця. Допомігши йому підвестись, я португальською мовою спитав, хто він такий, і дістав відповідь латинською: "Christianus" (християнин). Він був такий слабий і кволий, що ледве тримався на ногах і ледве говорив. Я вийняв із кишені пляшечку рому і підніс йому до рота, показавши на мигах, щоб він ковтнув, а тоді дав~йому хліба. Коли він поїв, я спитав його, якої він національності. Він відповів: "Espagniole" (іспанець) і, трохи очунявши, найкрасномовнішими жестами почав висловлювати свою вдячність за те, що я врятував йому життя. Покликавши на допомогу все своє знання іспанської мови, я сказав йому:

— Сеньйоре, розмовляти ми будемо згодом, а тепер нам треба діяти. Якщо ви маєте силу битись, то ось вам тесак і пістоль; беріть їх і вдармо на ворогів.

Іспанець з подякою прийняв тесак з пістолем і, відчувши в своїх руках зброю, ніби переродився. Де тільки взялись у нього сили! Як вихор налетів він на своїх убивць і в одну мить порубав двох на шматки. Правда, нещасні дикуни, приголомшені пострілами й несподіваним нападом, були такі перелякані, що падали від страху і не могли ні бігти, ні опиратись нашим кулям. Те саме сталося й з п’ятьма дикунами в човні, в яких стріляв Пятниця: якщо троє впали поранені, то решта звалилися з ніг просто з переляку.

Я тримав заряджений мушкет напоготові, проте не стріляв, зберігаючи заряд на крайній випадок, бо я віддав іспанцеві пістоль і

тесак. Наші чотири розряджені рушниці залишились під деревом на тому місці, звідки ми вперше почали стріляти. Я покликав П’ятницю й наказав йому збігати по них. Він миттю злітав туди й вернувся. Тоді я віддав йому свій мушкет, а сам почав заряджати решту рушниць, сказавши своїм спільникам, щоб вони приходили до мене, коли їм буде потрібна зброя. Поки я заряджав рушницю, між іспанцем та одним із дикунів зав’язався жорстокий бій. Дикун накинувся на нього з великим дерев’яним мечем, таким самим, яким забили б іспанця, коли б я не поспішив йому на виручку. Мій іспанець, як виявилось, був сміливіший, ніж я сподівався. Незважаючи на кволість, він бився як лев і завдав супротивникові своїм тесаком два страшні удари по голові. Але дикун був рослий, міцний хлопець. Схопившись із іспанцем рукопаш, він скоро повалив знесиленого супротивника і почав виривати в нього тесак. Іспанець розважливо пустив його, вихопив з-за пояса пістоль і, вистріливши в дикуна, вбив його наповал — раніше, ніж я встиг підбігти на допомогу.

Тим часом П’ятниця, діючи на власний розсуд, переслідував утікачів з самою сокирою в руці; нею він зарубав трьох чоловік, поранених першими нашими пострілами. Дісталось від нього й іншим. Іспанець теж не марнував часу. Взявши в мене мисливську рушницю, він погнався за двома дикунами й поранив обох, але не мав сили довго бігти, і їм пощастило сховатись у лісі. Тоді за ними погнався П’ятниця і одного убив, а другого не міг наздогнати, бо той був моторніший. Незважаючи на свої рани, він кинувся в море, поплив за човном з трьома земляками, що встигли відчалити від берега, і наздогнав його. Ці четверо (в тому числі один поранений, про якого ми не знали — живий він чи помер) тільки й втекли з двадцяти одного чоловіка. Ось точний звіт:

3 — вбито першими нашими пострілами з-за дерева,

2 — наступними двома пострілами,

2 — вбито П’ятницею на човні,

2 — добитих ним же з числа поранених спочатку,

1 — убитий ним же в лісі,

3 — убито іспанцем,

4 — знайдено мертвими в різних місцях (померли від ран, або їх убив П’ятниця, переслідуючи),

4 — втекли в човні (з них. один поранений, якщо, не мертвий).

Разом 21.

Троє дикунів, що врятувалися в човні, гребли чимдужче, намагаючись якнайшвидше втекти від наших пострілів. П’ятниця разів два чи три вистрілив їм услід, але, здається, не влучив. Він почав умовляти мене взяти один із човнів і пуститись за ними навздогін. Мене й самого турбувала їхня втеча: я боявся, що, коли вони розкажуть своїм землякам про пригоду на острові, ті наскочать, чого доброго, на двохстах чи трьохстах човнах і подолають нас своєю кількістю. Тому я згодився переслідувати втікачів і, підбігши до одного з човнів, плигнув у нього, наказавши П’ятниці зробити те саме. Та як же здивувався я, коли вскочивши в човен, побачив чоловіка, що лежав у ньому з зв’язаними, як у іспанця, руками й ногами, очевидно, теж призначений на з’їдення. Він був напівмертвий від жаху, не знаючи, що діється навколо, і не можучи визирнути за борт човна, бо дикуни міцно скрутили його; він так довго пролежав зв’язаним, що вже ледве дихав.

Я негайно перерізав пута, що були на ньому, і хотів допомогти йому підвестись. Але він не тримався на ногах. Він не мав навіть сили говорити і лише жалібно стогнав. Бідолаха, здається, думав, що його для того тільки й розв’язали, щоб убити. Коли П’ятниця підійшов до нас, я наказав йому пояснити полоненому, що він вільний, і передав П’ятниці пляшечку з ромом, щоб він дав йому ковток. Радісна звістка в поєднанні

з ромом оживили бідолашного, і він сів у човні. Але треба було бачити, що сталося з П’ятницею, коли він почув голос і побачив обличчя цього чоловіка. Він кинувся його обнімати, заплакав, засміявся; потім почав скакати круг нього, пустився в танок; знову заплакав, замахав руками, заходився бити себе по голові й по обличчю, — одно слово, неначе збожеволів. Я довго не міг добитись жодних пояснень, поки він, нарешті заспокоївшись, сказав, що це його батько.

Важко висловити, як зворушив мене такий вияв синівської любові в моєму товаришеві. Не можна було дивитись без сліз на радість грубого дикуна, коли він побачив свого врятованого від смерті батька. Але не можна було й не сміятися з безглуздих вихваток, якими виявлялась ця його радість та любов. Разів двадцять він вискакував із човна і знову вскакував у нього; він то сідав біля батька й пригортав його голову до своїх грудей, то починав розтирати його задубілі руки й ноги. Я порадив йому розтерти батька ромом, і це дуже допомогло старому.

Про те, щоб наздогнати втікачів, тепер не могло бути й мови: вони майже зникли з очей. Отже, задумана погоня не відбулась і, треба сказати, на наше щастя, бо через дві години, тобто раніше, ніж ми встигли б проїхати чверть путі, задув жорстокий вітер, що лютував потім цілу ніч. Він дув з північного сходу, саме назустріч утікачам, так що вони, мабуть, не вигреблись і не побачили більше своєї батьківщини.

Та вернімось до П’ятниці. Він був такий захоплений синівськими турботами, що я не зважився відірвати його від батька. Коли мені здалось, що він трохи отямився, я покликав його. Він прибіг до мене, підстрибуючи, з радісним сміхом, задоволений, щасливий. Я спитав його, чи дав він батькові хліба. П’ятниця похитав головою й, показавши на себе, мовив: "Немає хліба, підлий пес нічого не залишив, сам усе з’їв". Тоді я вийняв із своєї торби все, що в мене було, — невеличкий хлібець, два-три грона винограду, — і дав П’ятниці для його батька. А самому П’ятниці я запропонував підживитись рештками рому, але він і ром поніс старому. Не встиг він знову ввійти в човен, як побіг стрімголов кудись, немов за ним гналась нечиста сила. Треба зауважити, що цей хлопець

був надзвичайно прудкий на ноги, і, перше ніж я встиг опам’ятатись, він зник з моїх очей. Я кричав йому, щоб він спинився, та де там! Через чверть години він. повернувся, але вже не так хутко.

Коли П’ятниця підійшов ближче, я побачив, що він щось несе. Це був глечик з прісною водою, яку він приніс для батька. Він бігав для цього додому, до нашого замку, і взяв там ще дві хлібини. Хліб він віддав мені, а воду поніс старому, щоправда, дозволивши й мені ковтнути кілька разів, бо мені теж дуже хотілось пити. Вода підбадьорила старого краще, ніж ром; як виявилось, він умирав від спраги.

Коли він напився, я покликав П’ятницю й спитав, чи не залишилось у глечику води. П’ятниця відповів: "Залишилось", — і я звелів дати напитись і іспанцеві, що потребував цього не менше, ніж батько П’ятниці. Я передав іспанцеві також одну хлібину з тих, що приніс П’ятниця. Бідолашний іспанець був дуже кволий. Зовсім знесилений, приліг він на моріжок під деревом. Його кати так міцно зв’язали йому руки й ноги, що вони в нього попухли. Коли він угамував спрагу свіжою водою й поїв хліба, я підійшов до нього й дав йому жменю винограду. Він підвів голову й глянув на мене з безмежною вдячністю. Незважаючи на відвагу, тільки що виявлену ним у сутичці, іспанець був такий виснажений, що не міг стояти на ногах, хоч як він намагався. Я порадив йому не силкуватись марно й наказав П’ятниці розтерти йому ноги ромом, як він зробив це своєму батькові.

Я помітив, що славний хлопець щохвилини обертається глянути, чи сидить його батько на тому місці, де він його залишив. Аж ось, обернувшись, він побачив, що старий зник. П’ятниця вмить схопився і, не кажучи ні слова, кинувся до човна так швидко, що не видно було, як його ноги торкались землі. Підбігши й побачивши, що його батько просто приліг трохи відпочити, він зараз же вернувся до нас. Тоді я сказав іспанцеві, що мій слуга допоможе йому підвестись і доведе до човна, на якому ми перевеземо його до нашого житла, а там уже подбаємо про нього. П’ятниця був міцний хлопець. Не довго думаючи, він узяв його собі на спину й поніс. Дійшовши до човна, він дуже

обережно посадив іспанця спершу на борт, ногами всередину човна, а тоді поклав його біля свого батька. Потім вернувся на берег, зіпхнув човен у воду, знову вскочив у нього й почав гребти, незважаючи на сильний вітер, так швидко, що я берегом не міг за ним угнатись. П’ятниця щасливо привів човен у нашу гавань і, залишивши там обох урятованих, побіг по другого човна. Він пояснив мені це на бігу, зустрівши мене на півдорозі, і помчав далі. Жоден кінь, мабуть, не наздогнав би цього хлопця, так швидко він бігав. Не встиг я дійти до бухточки, як він уже з’явився туди з другим човном. Вискочивши на берег, він почав допомагати старому та іспанцеві висісти з човна, але ні один, ні другий не мали сили рухатись. Бідолашний П’ятниця зовсім розгубився, не знаючи, що з ними робити.

Але я придумав, як вийти з цієї скрути. Я сказав П’ятниці, щоб він поки що посадив наших гостей на березі і влаштував їх там якнайзручніше; а сам я похапцем зробив ноші, на яких ми з П’ятницею й донесли хворих до зовнішньої стіни нашої фортеці.

Тут ми знову потрапили в безвихідь, не знаючи, що робити далі. Перетягти двох дорослих людей через високу огорожу було нам не під силу, а ламати огорожу я нізащо не хотів. Мені довелося знову звернутись до своєї винахідливості, і ми нарешті таки обминули цю перешкоду. Ми з П’ятницею взялись до роботи, і години за дві за зовнішньою огорожею між нею та ліском, у нас стояв чудовий парусиновий намет, накритий зверху гіллям від сонця та дощу. В цьому наметі ми влаштували дві постелі з того, що було в мене напохваті, тобто з рисової соломи та чотирьох ковдр — по дві на кожного: одна замість простирадла, а друга — щоб укриватись.

Мій острів був тепер заселений, і я вважав, що маю багато підданців. Часто я не міг утриматись від посмішки на думку про те, наскільки я схожий на короля. По-перше, весь острів був моєю невід’ємною власністю, і, отже, мені належало безумовне право панування. По-друге, мій народ був весь під моєю владою: я був необмеженим володарем і законодавцем. Усі мої підданці завдячували мені своїм життям, і кожен

із них був готовий, коли б це було потрібно, померти за мене. Знаменно також, що всі троє були різної віри: П’ятниця був протестант, його батько — язичник і людожер, а іспанець — католик. Я допускав у своїх володіннях цілковиту свободу совісті. Але це між іншим.

Коли ми влаштували житло для наших гостей і поклали їх відпочивати, треба було подумати, чим їх нагодувати. Я зараз же послав П’ятницю до нашої лісової загінки, доручивши привести козеня-однолітка. Ми зарізали його відокремили задню частину і порубали її на дрібні шматки, половина яких пішла на бульйон, а половина — на печеню. Куховарив П’ятниця. Він заправив бульйон ячменем та рисом і, запевняю вас, вийшла чудова поживна страва, Готувався обід коло ліска, за зовнішньою огорожею, бо я ніколи не розкладав огню всередині фортеці. Стіл був накритий у новому наметі. Я обідав разом зі своїми гостями і весь час старався розважати та підбадьорювати їх. П’ятниця був мені за товмача, не тільки коли я розмовляв з його батьком, а навіть з іспанцем, бо той досить пристойно говорив мовою дикунів.

Коли ми пообідали, вірніше, повечеряли, я наказав П’ятниці взяти човен і поїхати по наші рушниці, — через поспіх ми їх покинули на полі бою. Другого дня я послав його поховати убитих, щоб не було смороду, що неодмінно пішов би від них у таку спеку. Я звелів йому також позакопувати жахливі рештки кривавого бенкету, яких залишилось дуже багато, бо й думати не міг, щоб закопати їх самому. Мене занудило б від одного погляду на них. П’ятниця сумлінно виконав усе, що я йому наказав, і постарався знищити всі сліди відвідин дикунів. Коли я згодом прийшов на місце побоїща, то не міг відразу впізнати його. Тільки по деревах, що росли тут біля самого берега, я переконався, що бенкет дикунів відбувся саме тут.

Невдовзі я почав потроху розмовляти з моїми новими підданцями. Насамперед я наказав П’ятниці спитати свого батька, що він гадає про втечу чотирьох дикунів і чи не боїться він, що вони можуть вернутись на острів з цілою юрбою своїх одноплемінників, яких нам не під силу буде

подолати. Старий індіанець відповів, що, на його думку, втікачі ніяк не могли вигребти в таку бурю, яка лютувала тієї ночі; що вони напевне всі потонули, а коли й урятувались яким чудом, то їх віднесло на південь і прибило до землі ворожого племені, де вони однаково загинуть від рук своїх ворогів. Що вони робили б, якби щасливо добрались додому, він не знав, але, на його думку, вони були такі перелякані нашим несподіваним нападом, гуркотом та вогнем пострілів, що, напевне, розповіли своїм, ніби їхні товариші загинули не від людських рук, а від грому та блискавки і ніби П’ятниця та я були не двоє озброєних людей, двоє розгніваних духів, посланих з неба, щоб знищити їх. Він, мовляв, сам чув, як вони говорили це один одному, бо не уявляли собі, щоб простий смертний міг вивергати полум’я, говорити* громом і вбивати на далекій відстані, навіть не замахнувшись рукою, як це було в тому випадку. Старий мав рацію. Згодом я дізнався, що відтоді дикуни більше ніколи не висідали на моєму острові. Очевидно, четверо втікачів, яких ми вважали за загиблих, щасливо вернулись додому і своїми оповіданнями так перелякали одноплемінників, що у тих склалось уявлення, ніби кожного, хто ступить на зачарований острів, спалить небесний вогонь.

Але тоді я цього не знав і тому ніколи не міг позбутися тривоги, щохвилини чекаючи нападу дикунів. І я, і моя маленька армія повсякчасно були готові до бою. Нас було тепер четверо, і, якби до нас з’явилась навіть сотня дикунів, ми сміливо стали б до бою з ними хоч би й у чистому полі.

Пересвідчившись однак, що дикуни не з’являються, я помалу почав забувати свої страхи і все частіше вертався думками до своєї давньої мрії поїхати на материк, тим більше, що, як запевняв батько П’ятниці, я, як їхній благодійник, міг сподіватись на гостинну зустріч у його одноплемінників.

Проте після однієї серйозної розмови з іспанцем я почав вагатись, чи варто здійснювати мій план. Із цієї розмови я дізнайся, що хоч дикуни і справді прийняли до себе сімнадцять іспанців та португальців і не кривдили їх, але всі ці європейці терплять великі злидні, а іноді навіть

змушені голодувати. Відповідаючи на мої запитання про подробиці нещастя, яке спіткало їхній корабель, мій гість сказав, що корабель їхній був іспанський і йшов із Ріо-до: ла-Плати до Гавани, де мав залишити свій вантаж, переважно хутра та срібло, і набрати європейських товарів. Він розповів також, що дорогою вони підібрали п’ятьох португальських матросів з іншого потерпілого корабля, що п’ятеро людей з їхньої команди потонули відразу ж після аварії, а решта, зазнавши протягом кількох днів незліченних небезпек та пригод, майже вмираючи від голоду, причалили до берега людожерів, де щохвилини чекали страшної смерті від дикунів.

Він сказав мені, що вони мали з собою вогнепальну зброю, але не могли користуватись нею, бо не мали ні пороху, ні куль. Порох, який вони взяли з собою в шлюпку, майже весь промок у дорозі, а решту вони швидко витратили, добуваючи собі їжу полюванням.

Я спитав іспанця, яка, на його думку, доля чекав їх у країні дикунів, і висловив подив, що вони ніколи не робили спроби втекти звідти. Він відповів, що вони не раз радилися з цього приводу, але всі ці наради кінчались сльозами та відчаєм, бо у них не було ні судна, ні інструментів, щоб збудувати його, ні харчів.

Тоді я спитав, як поставилися б вони до моєї пропозиції втекти і для цього зібратися тут, на моєму острові. Я одверто признався, що найбільше боюсь зради й наруги над собою, якщо я віддамся в їхні руки. Адже вдячність не належить до числа природжених людських чеснот, і в своїх учинках люди керуються не стільки взятими на себе зобов’язаннями, скільки користю. Було б дуже прикро, сказав я, визволити людей із лиха лише для того, щоб стати їхнім бранцем у Новій Іспанії{63}, звідки ще жоден англієць не вийшов живим, байдуже — потрапив він туди випадково чи з лихої долі. Нехай краще мене з’їдять дикуни, ніж я потраплю в безжальні попівські пазурі і стану перед судом інквізиції. Якби сюди прибули, додав я, всі його товариші, то з такою кількістю робочих рук Нам дуже легко було б збудувати судно, і на ньому всі ми могли б добратися до Бразілії на південь звідси або ж до

островів чи іспанських володінь на північ. Але, певна річ, коли за моє добро мені відплатять злом, коли вони обернуть проти мене зброю, яку я сам вкладу в їхні руки, коли вони позбавлять мене волі й відвезуть до своїх одноплемінників, то я опинюсь в іще гіршому стані, ніж тепер.

Іспанець палко й щиро відповів, що його товариші., страшенно бідують і. добре усвідомлюють усю безнадійність свого становища. Він не припускав і думки, щоб вони могли повестись підступно з людиною, яка прийде їм на допомогу, і сказав, що, коли я хочу, він поїде до них зі старим індіанцем, передасть їм мою пропозицію і привезе відповідь. Якщо вони пристануть на мої умови, він зобов’яже їх урочистою присягою безсуперечно коритись мені, як командирові й капітану. Він, мовляв, примусить їх заприсягтись над святими дарами і Євангелієм на вірність мені і на готовність піти за мною в ту християнську землю, яку я призначу: на доказ цього, він обіцяв узяти від них власноручно підписане зобов’язання й привезти його мені.

Потім він сказав, що хоче заприсягтись сам, що не покине мене, поки живий або поки я сам не прожену його, а якщо його співвітчизники спробують порушити дану мені присягу, він стане на мій бік і битиметься за мене до останньої краплі крові.

А втім, він не припускав можливості зради з боку своїх земляків. Усі вони, за його словами, були чесні, благородні люди. До того ж вони дуже бідували, не мали ні їжі, ні одягу, були цілком під владою дикунів, без будь-якої надії вернутись на батьківщину — одно слово, іспанець не сумнівався, що, опинившись на волі, вони будуть ладні накласти за мене головою.

Після цих палких запевнень я вирішив спробувати врятувати його співвітчизників, а для переговорів послати до них батька П’ятниці та іспанця. Та коли все було вже готове для відплиття, сам іспанець завів мову про те, що нам не слід дуже поспішати із здійсненням нашого плану. Міркування, які він висунув, були такі розумні й звучали так щиро, що я не міг не погодитися з ним. За порадою іспанця, я вирішив

відкласти визволення його товаришів принаймні на півроку. Справа полягала ось у чому. Іспанець прожив у нас уже з місяць і за цей час встиг придивитись, як я працюю і як, з божою допомогою, дістаю все потрібне. Він добре знав, скільки у нас є в запасі рису та ячменю. Хоч для мене цього запасу було більше ніж досить, але тепер, коли нас стало четверо, доводилось витрачати його з великою ощадністю. Ще скрутніше нам доведеться, коли приїде решта чотирнадцять його земляків, які залишилися живими. До того ж нам треба було наготувати досить харчів для подорожі, коли ми збудуємо корабель, щоб вирушити до однієї з християнських колоній Америки. Через те, сказав іспанець, на його думку, обачніше буде дозволити йому та П’ятниці з батьком скопати нову ділянку землі й посіяти все зерно, яке я можу виділити для посіву. Далі, нам треба буде дочекатись урожаю, щоб вистачило хліба на всіх його земляків, які приїдуть сюди; а коли вони приїдуть раніше, то їм здасться тут гірше, ніж там, і через нестатки почнуться чвари.

— Згадайте синів Ізраїля{64}, — сказав він. — Спочатку вони раділи, що скинули з себе єгипетське ярмо, а потім, коли їм у пустелі не вистачило хліба, почали нарікати на бога, що визволив їх.

Іспанцева обачність, а також його слушні поради дуже сподобались мені. Я також радів з того, що він такий відданий мені. Його порада, повторюю, була така добра, що я без вагань прийняв її. Не відкладаючи справи надалі, ми вчотирьох узялись копати нову ниву. Робота посувалась досить добре, беручи до уваги, що у нас було лише дерев’яне знаряддя. Через місяць, коли настав час сіяти, у нас була величезна ділянка обробленої землі, на якій ми посіяли двадцять два бушелі ячменю й шістнадцять мір рису, тобто все, що я міг виділити для сівби. Для їжі ми, звичайно, залишили собі скільки треба на шість місяців, починаючи з того часу, як стали копати, а не з дня посіву, бо в цих краях від засіву до жнив минає близько шести місяців.

Тепер нас було стільки, що дикуни могли бути нам страшними тільки в тому разі, якби вони наскочили дуже численним загоном. Ми не боялись дикунів і вільно ходили по всьому острову. Всі ми були

захоплені однією надією — незабаром вирватися звідси, — і кожен із нас (принаймні можу сказати це про себе) думав тільки про те, як здійснити цю надію. Блукаючи по острову, я позначив кілька дерев для будування корабля й доручив П’ятниці та його батькові зрубати їх, а іспанця поставив доглядати й керувати їхньою роботою. Я показав їм дошки мого виробу, які я з такою неймовірною витратою сил витесав із великих дерев, і запропонував, щоб вони зробили такі самі. Вони натесали їх щось із дюжину. Це були, міцні дубові дошки на тридцять п’ять футів завдовжки, два фути завширшки і від двох до чотирьох дюймів завтовшки. Можете уявити собі, скільки важкої праці пішло на цю роботу.

Одночасно я старався по змозі збільшити свою отару. Для цього П’ятниця ходив ловити диких козенят щодня, а ми з іспанцем через день по черзі. Самку ми звичайно вбивали, а козенят ловили й пускали в отару. Таким чином, наша отара збільшилась приблизно на двадцять голів. Крім того, нам треба було поклопотатися ще про заготівлю винограду, бо він уже достигав. Ми зібрали й насушили його дуже багато. Думаю, що, якби ми були в Аліканте{65}, де роблять родзинки, ми могли б наповнити ними шістдесят, а то й вісімдесят бочок. Як і хліб, родзинки були нашою головною їжею, і ми дуже любили їх, бо вони надзвичайно смачні та поживні.

Надійшла пора жнив. Урожай був хороший. Правда, пе з найбільших, які я збирав на острові, але все-таки достатній, щоб здійснити наші наміри. З двадцяти двох бушелів посіяного ячменю ми зібрали двісті двадцять; такий же, приблизно, був і врожай рису. Цього вистачило б, щоб прохарчувати до нового врожаю всю нашу колонію (рахуючи і шістнадцять нових її членів) і з таким запасом харчів ми могли сміливо пуститись у плавання й добратись до якої небудь з країн Америки.

Зібравши і склавши наш запас хліба, ми почали плести величезні коші для зберігання зерна. Виявилось, що іспанець — великий майстер у цій справі. Він часто дорікав мені за те, що я не зробив собі тину для захисту, але я не вбачав у ньому ніякої потреби.

Коли, таким чином, харч для гостей був заготовлений, я дозволив іспанцеві виїхати по них, давши йому найточніші вказівки. Я суворо наказав йому не привозити нікого, хто не заприсягнеться в присутності старого індіанця не тільки не робити нічого лихого тому, кого зустріне на острові, — людині, яка побажала визволити його та його співвітчизників із самого людинолюбства, — а й захищати її проти таких спроб і в усьому коритись їй. Все це мало бути викладено на папері і скріплено власноручними підписами тих, хто погодиться на мої умови. Але, кажучи про писаний договір, ми з іспанцем зовсім забули, що в його товаришів не було ні паперу, ні пер, ні чорнила.

З такими інструкціями мій гість і старий індіанець, батько П’ятниці, вирушили в путь тим самим човном, що й приїхали, тобто тим, яким їх, як полонених, приречених на з’їдення, привезли на мій острів дикуни. Я дав їм по мушкету, пороху та куль приблизно на вісім зарядів і наказав витрачати їх якнайощадніше, тобто стріляти лише в крайніх випадках.

З якою радістю я спорядив їх у дорогу! Більше ніж за двадцять сім років мого ув’язнення це була моя перша серйозна спроба вернути собі волю. Я дав своїм посланцям запас хліба та родзинок, достатній для них на багато днів, а для решти іспанців — на тиждень. Ми умовилися, що, вертаючись, вони подадуть мені сигнал, щоб я здалеку міг упізнати їхній човен. Потім я побажав їм щасливої дороги, і вони відпливли.

Вийшли вони при свіжому вітрі, під повним місяцем, за моїм підрахунком, десь у жовтні, бо, загубивши точний лік дням і тижням, я не міг уже його поновити і не був навіть певен, чи правильно зазначив роки в своєму калей-дарі, хоча перевіривши його згодом, переконався, що в роках я не помилився.

Вже з тиждень я чекав своїх мандрівників, коли зімною трапилась чудна й несподівана пригода, про як^г ви зараз почуєте. .

Одного ранку, коли я ще міцно спав у своєму притулку, до мене вбіг П’ятниця, голосно гукаючи:

— Господарю! Господарю! Вони підходять, підходять!

Я миттю схопився на ноги, похапцем одягся, переліз через огорожу і, не думаючи про небезпеку, вибіг у гайок, який, до речі сказати, так розрісся на той час, що його правильніше було б назвати лісом. Повторюю: не думаючи про небезпеку, я, всупереч своєму звичаєві, не взяв з собою ніякої зброї і дуже здивувався, коли, глянувши на море, побачив миль за п’ять від берега човен з трикутним вітрилом. Під сприятливим вітром він швидко наближався до острова, йдучи не від материка, а з південного боку острова. Я покликав П’ятницю й наказав йому сховатись у гаю, бо наближались не ті, кого ми чекали, і ми не знали — чи це вороги, а чи друзі.

Потім я вернувся додому по підзорну трубу. Приставивши драбину, я виліз на горбок, як завжди Це робив, коли хотів, залишаючись непоміченим, роздивитись околиці.

Ледве я піднявся на горбок, як зараз же побачив корабель, що стояв на якорі біля південно-східного краю острова, миль за вісім від мого житла і не більше ніж за п’ять миль від берега. Корабель був, безперечно, англійський, та й човен, як я міг тепер розпізнати, був англійський баркас.

Не можу висловити, як це відкриття збентежило мене. Радість, яку я почув, бачачи англійський корабель, радість близької зустрічі з моїми земляками і, виходить, друзями, була така велика, що описати її неможливо. Разом з тим якесь таємне передчуття, якого я нічим не міг пояснити, застерігало мене проти них. Передусім мені здавалось дивним, що англійський купецький корабель зайшов у ці місця, що, як мені було відомо, лежали осторонь від усіх морських шляхів англійців. Я знав, що його не могла загнати.

сюди буря, бо останнім часом бур не було. Якщо це справді англійці, то, напевне, вони з’явились сюди не з добрими намірами, і мені краще було сидіти в засідці, ніж потрапити до рук розбійників та вбивць.

Ніколи не нехтуйте таємничим передчуттям, яке перестерігає вас про небезпеку, навіть тоді, коли вам здається, що немає ніяких підстав чекати її. Що передчуття бувають у кожного з нас, не буде заперечувати жодна хоч трохи спостережлива людина. Не можна сумніватися в тому, що такі пересторогu внутрішнього голосу є виявами невидимого світу і доказом спілкування між душами. І коли таємний голос перестерігає нас про небезпеку, то чому не припустити, що він іде від доброзичливої до нас сили (вищої чи нижчої та підлеглої — все одно) і що його нам дано для нашого ж блага?

Випадок зі мною, про який ідеться, якнайкраще підтверджує слушність цього міркування. Якби я тоді не послухався таємного голосу, що застерігав мене, то неминуче загинув би або, в кожному разі, потрапив би в іще більшу скруту, як ви незабаром пересвідчитесь.

Невдовзі я побачив, що баркас наблизився до берега, ніби вибираючи місце, де краще причалити. На щастя, ті, що сиділи в ньому, не помітили бухточки, де я колись приставав з плотами, і причалили в іншому місці, приблизно за півмилі від неї. Кажу "на щастя", бо якби вони причалили в тій бухточці, то опинилися б коло, самісінького мого порога, вигнали б мене і, вже напевне, забрали б усе дочиста.

Коли човен причалив і люди вийшли на берег, я міг добре їх роздивитись. Це були, безперечно, англійці, принаймні більшість із них. Одного чи двох я, правда, прийняв за голландців, але помилився, як виявилось потім. Усіх було одинадцять, причому троє з них, очевидно, були полонені, бо не мали ніякої зброї, і, як мені здалось, були зв’язані. Я бачив, як четверо чи п’ятеро, що перші вистрибнули на берег, тягли їх із баркаса. Один із полонених несамовито жестикулював і благав про щось; він, певно, був у страшному розпачі. Двоє інших теж говорили щось, здіймаючи руки до неба, проте поводилися стриманіше.

Я губився в здогадах, не знаючи, чим пояснити те, що діялось. Аж тут П’ятниця крикнув мені своєю каліченою англійською мовою:

— О господарю! Дивись: білі люди так само їсти полонені, як дикі люди.

— Звідки ти знаєш, П’ятнице, що вони їх з’їдять?

Авжеж, з’їдять! — упевнено відповів він.

— Ні, ні! Ти помиляєшся, П’ятнице, —сказав я. — Я боюсь, що вони вб’ють їх, але можеш бути певен, що вони їх не їстимуть.

Не розуміючи, що відбувається на березі, я стояв, охоплений невимовним жахом, щохвилини чекаючи смерті трьох полонених. Я бачив навіть, як один із негідників замахнувся великим тесаком чи кинджалом над головою своєї жертви. Кров захолонула в моїх жилах: я був певен, що бідолаха зараз упаде мертвим. Цієї хвилини я дуже жалкував, що зі мною не було ні мого іспанця, ні старого батька П’ятниці. Я помітив, що ні в кого з розбійників не було вогнепальної зброї. Добре було б підкрастись до них тепер і вистрілити впритул. Але незабаром думки мої повернули на інше.

Познущавшись так із полонених, матроси порозбігались у різні боки, очевидно, бажаючи оглянути місцевість. Я помітив, що троє бранців теж могли б піти куди завгодно, проте вони понуро посідали під деревом і замислились, охоплені, як видно, безмірним відчаєм.

Це нагадало мені перші часи мого перебування на острові: як несамовито розглядався я навколо, як певен був своєї загибелі, які жахи ввижались мені і як я просидів цілу ніч на дереві, боячись звірів.

Я тієї ночі не знав нічого про допомогу провидіння, що бурею та припливом підігнало до берега корабель, який так довго годував і

підтримував мене, — точно так і ці троє бідолах не знали, як близько від них допомога та визволення і що саме в ту мить, коли вони вважали себе пропащими, а своє становище безнадійним, вони перебували вже майже в цілковитій безпеці.

Так мало бачимо ми перед собою і так багато маємо підстав радісно покладатись на великого творця, що по покидає нас у недолі нашій, бо, навіть у найгіршій скруті, ми маємо за що дякувати йому. Іноді ми стоїмо ближче до свого визволення, ніж уявляємо собі, а то й приходимо до порятунку шляхами, які здавалося б, ведуть до загибелі.

Баркас підійшов до берега саме під час припливу, і поки розбійники розмовляли з трьома полоненими та блукали по острову, щоб роздивитись, куди їх занесло, почався відплив, і човен опинився на мілкому.

В баркасі залишилось двоє, що, як я виявив згодом, трохи перебрали через край і незабаром заснули. Коли один із них прокинувся й побачив, що човен стоїть на землі, він спробував зіпхнути його в воду, але не зміг. Тоді він став гукати решту. Всі позбігались на його крики й узялися допомагати йому, але піскуватий грунт був такий сипкий, а баркас такий важкий, що всі їхні зусилля були марні.

Тоді вони, як справжні моряки (а як відомо, моряки найлегковажніші люди в світі), покинули баркас і знову порозходились. Я чув, як один із них, направляючись у глиб острова, крикнув двом, що залишились у баркасі:

— Джеку! Томе! Та нащо ви з ним морочитесь! Спливе сам, як тільки почнеться приплив, — Це було сказано англійською мовою, отож я остаточно переконався, що то мої земляки.

Весь цей час я або виходив лише на свій дозорний пост на вершку горба, або сидів нишком у своєму замку, радіючи, що так добре укріпив

його. Я знав, що до початку припливу залишилось не менше десяти годин і що до того часу вже смеркне; тоді я зможу непомітно підкрастись до моряків, щоб постежити за ними й підслухати їхню розмову.

Тим часом я почав готуватись до бою, але вже обачніше, ніж раніше, бо знав, що тепер матиму справу з небезпечнішим ворогом, ніж дикуни. П’ятниці, що зробився в мене чудовим стрільцем, я теж наказав озброїтись. Я віддав йому три мушкети, а собі взяв дві мисливські рушниці. У моїй волохатій куртці з козячих шкур і в такій самій шапці, з тесаком наголо при боці, двома пістолями за поясом та двома рушницями за спиною, я мав справді загрозливий вигляд.

Як уже сказано, я вирішив нічого не розпочинати, поки не смеркне. Але приблизно о другій годині, коли спека стала нестерпною, я помітив, що всі моряки розбрелись по лісу і, мабуть, позасинали. Що ж до трьох нещасних полонених, то їм було не до сну. Всі троє сиділи під величезним деревом, не далі як за чверть милі від мене, і, здавалось мені, були невидимі для решти.

Тут я вирішив показатись їм і дізнатись про їхнє становище. Я зараз же пустився в путь у тільки що описаному убранні, разом з П’ятницею, що йшов на чималій відстані від мене. Мій слуга був теж озброєний до зубів, як і я, але все ж менше скидався на страхітливий привид.

Я підійшов до трьох полонених зовсім близько і, перш ніж вони встигли помітити мене, голосно спитав їх іспанською мовою:

— Хто ви, сеньйори?

Вони здригнулись, почувши мій голос, але, здається, ще більше перелякались, побачивши мою чудернацьку постать. Ніхто з них не відповів ні слова, і мені здалось, що вони збираються тікати. Тоді я заговорив з ними англійською мовою.

— Джентльмени, —сказав я, — не лякайтесь: може, ви знайдете друга там, де ви найменше сподівалися зустріти його.

— Значить, його нам посилає саме небо, — врочисто відповів мені один із трьох, скидаючи передо мною капелюх, бо ми не можемо сподіватися допомоги від людини.

— Всяка допомога від бога, сер, — мовив я. — Отже, чи не будете ви ласкаві сказати чужій людині, як можна допомогти вам, бо ви, як видно, перебуваєте в дуже скрутному становищі. Я бачив, як ви висідали, бачив, як ви про щось благали негідників, що приїхали з вами, і як один із них замахнувся кинджалом, щоб убити вас.

Бідолаха вмився сльозами й пробурмотів, тремтячи всім тілом:

— Хто зі мною говорить — людина чи бог? Простий смертний чи ангел?

— Нехай вас не бентежать такі сумніви, сер, — відповів я, — можете бути певні, що перед вами простий смертний. Вірте, що якби бог послав вам на допомогу ангела, то він був би в кращому вбранні й інакше озброєний. Отже, прошу вас, відкиньте ваші страхи. Я — людина, англієць і хочу допомогти вам. Як бачите, нас лише двоє, я та мій слуга, але у нас є рушниці та заряди. Кажіть одверто: чим можемо ми бути вам корисні? Що з вами сталося?

— Дуже довго розповідати вам усе, як було, — відповів він. — Наші лиходії близько. Але ось вам, сер, уся наша історія в коротких словах: я — капітан корабля, мій екіпаж збунтувався; ледве пощастило вмовити цих людей не вбивати мене; нарешті вони погодились висадити мене на цей пустинний острів укупі з моїм помічником та одним пасажиром, яких ви бачите перед собою. Ми були певні, що загинемо, бо вважали цю землю за незаселену. Та й тепер ми ще не знаємо, що думали про нашу зустріч з вами.

— Де ці звірі — ваші вороги? — спитав я.

— Он вони лежать, під тим деревом, сер. — І він показав у бік лісу. — У мене серце завмирає від страху, що вони вас побачать і почують, бо тоді вони всіх нас уб’ють.

— Чи е в них рушниці? — спитав я.

— Тільки дві, — відповів він, — і одну з них кинуто в баркасі.

— Чудово, —сказав я. —Покладіться тепер на мене. Здається, вони міцно заснули; нам неважко всіх їх перебити, але, може, краще забрати їх у полон?

На це капітан сказав, що серед цих людей в два запеклі негідники, і помилувати їх було б небезпечно. Але якщо позбутись цих двох, то решта, він певен, вернеться до своїх обов’язків. Я попросив показати мені цих двох; він відповів, що не може впізнати їх на такій відстані, але що сам він виконає будь-який з моїх наказів.

— У такому разі, — сказав я, — відійдемо насамперед трохи далі, щоб не розбудити їх, і вирішимо вкупі, як нам діяти.

Всі троє дуже охоче пішли слідом за мною, і незабаром дерева сховали нас від очей наших ворогів.

— Послухайте, сер, — сказав я, — коли я спробую врятувати вас, чи погодитесь ви на дві мої умови?

Він не дав мені договорити, запевнивши, що й він сам, і його корабель, якщо пощастить відібрати його в розбійників, будуть повністю в моєму розпорядженні, а якщо не пощастить, то він дає слово, поки живий, бути мені відданим слугою, піти скрізь, куди б я його не послав, а при потребі — померти за мене.

Обидва його товариші обіцяли те саме.

— Якщо так, — сказав я, — то ось мої умови: по-перше, поки ви на моєму острові, ви не домагатиметесь влади; і, якщо я дам вам зброю, ви на першу мою вимогу повернете її мені, не замишлятимете лихе ні проти мене, ні проти моїх підданців на цьому острові і коритиметесь усім моїм наказам. По-друге, якщо нам пощастить заволодіти вашим кораблем, ви безплатно доставите на ньому в Англію мене й мого слугу.

Капітан запевнив мене всіма присягами, які тільки може вигадати людська винахідливість і щирість, що виконає ці надзвичайно розумні вимоги, і, крім того, повсякчасно й за всяких обставин вважатиме, що завдячує мені своїм життям.

— Тоді, берімося до діла, — сказав я. — Ось вам три рушниці, порох та кулі. А тепер кажіть, з чого, по-вашому, слід нам розпочинати?

Капітан знову заходився дякувати мені з усією красномовністю, на яку був здатний, але заявив, що роль ватажка по праву належить мені. Тоді я сказав, що, на мою думку, треба діяти рішуче: найкраще заскочити їх зненацька і дати по них залп, поки вони відпочивають. Тих, кого ми не вб’ємо на місці і хто захоче здатись, ми помилуємо, а тим часом полишимо провидінню керувати нашими пострілами.

На це він несміливо відказав, що йому не хотілося б проливати стільки крові і, якщо можна, він волів би уникнути цього, але два непоправні негідники, призвідники бунту, можуть наразити нас на небезпеку, якщо втечуть і вернуться на корабель, бо вони приведуть сюди весь екіпаж і переб’ють нас усіх.

— Значить, тим більше необхідно пристати на мою пропозицію, — зауважив я, — це єдиний спосіб урятуватися.

Проте, помітивши, що капітан все-таки вагається, я сказав, щоб він з товаришами діяв, як хоче.

Поки ми розмовляли, матроси почали прокидатись, і я побачив, що двоє з них підвелись. Я спитав у капітана, чи це призвідники бунту.

— Ні, — відповів він.

— Тоді нехай ідуть собі з миром, — сказав я, — може, саме провидіння збудило їх, щоб дати їм змогу врятуватись. Але коли ви дасте втекти решті, то це вже буде ваша провина.

Спонуканий цими словами, капітан схопив мушкет, застромив за пояс пістоль і кинувся вперед у супроводі своїх товаришів, теж озброєних мушкетами. Один із матросів почув шум їхньої ходи, обернувся і, побачивши в їхніх руках зброю, зняв тривогу. Та було вже пізно. В той момент, як він скрикнув, пролунали два постріли — помічника капітана та пасажира; а сам капітан розсудливо стримався, зберігаючи свій заряд. Стрільці не схибили: одного матроса було вбито наповал, а другого тяжко поранено. Проте поранений схопився на ноги й почав кликати на поміч. Та до нього зараз же підбіг капітан і сказав, що вже пізно йому кликати на поміч, краще хай благає бога, щоб він простив йому зраду. З цими словами капітан добив його, вдаривши прикладом мушкета по голові. Залишилися ще троє, з них один був поранений. Тут підійшов і я. Зрозумівши, що опиратись даремно, наші супротивники стали просити пощади. Капітан відповів, що він готовий помилувати їх, коли вони заприсягнуться, що щиро каються в своїй зраді і пообіцяють допомогти йому заволодіти кораблем та відвести його назад до Ямайки. Вони навперейми почали запевняти його в своїй щирості і обіцяли безсуперечно коритися йому. Капітан задовольнився їхніми обіцянками і був ладен подарувати їм життя. Я не заперечував і зажадав тільки, щоб під час перебування на моєму острові в них були зв’язані руки й ноги.

Поки все це відбувалось, я відрядив П’ятницю та помічника капітана до баркаса, наказавши їм принести вітрило та весла. Тим часом, почувши постріли, вернулись три матроси, які, на своє щастя, були відсутні. Побачивши, що капітан із полоненого став переможцем, вони навіть не спробували опиратись і дали зв’язати себе. Отже, ми здобули повну перемогу.

Тепер капітанові й мені залишалось тільки розказати один одному про наші пригоди. Перший почав я і розповів йому всю свою історію. Він вислухав її з жадібною увагою і дуже дивувався з чудесної випадковості, що дала мені змогу зробити запаси провізії та зброї. А втім, не було нічого дивного, що моє оповідання так схвилювало його: моє життя на острові було справжньою низкою чудес. А коли від моєї незвичайної долі його думка природно перенеслась до його власної і капітанові здалося, ніби мене було збережено тут-для того, щоб урятувати його життя, то по обличчю цього бувалого моряка потекли сльози, і він не міг вимовити більше ні слова.

Я запросив капітана та обох його супутників до себе в замок, куди ми ввійшли звичайним шляхом, тобто через дах будинку. Я запропонував моїм гостям підживитись тим, що було в мене, а потім показав їм своє хатнє господарство з усім хитромудрим приладдям, яке я зробив протягом багатьох років мого самотнього життя.

Все, що я їм показував і про що розповідав, дуже дивувало їх, але найбільше капітана вразила моя фортеця, яку я так майстерно сховав у гущавині дерев. Справді, завдяки тому, що дерева тут ростуть багато швидше, ніж в Англії, мій гайок за двадцать років перетворився в такий густий ліс, що крізь нього можна було пройти лише в одному місці вузенькою покрученою стежкою, яку я лишив навмисне для цього, садячи дерева. Я пояснив моїм новим знайомим, що замок — моя головна резиденція, але, як в усіх вельможних осіб, у мене є ще й інша — заміський палац, який я іноді відвідую. Я обіцяв їм показати його іншим разом, а поки що нам слід би подумати, як відібрати корабель у розбійників. Капітан цілком погодився зі мною, але додав, що не доберe

способу, як це здійснити, бо на кораблі залишилося ще двадцять шість чоловік екіпажу. Оскільки вони всі брали участь у заколоті, тобто в такому злочині, за який годиться карати смертю, вони стоятимуть на своєму до останнього, бо добре знають, що коли здадуться нам, то по прибутті в Англію або якусь англійську колонію їх зараз же повісять. Отже, нерозважно вступати з ними в бій, маючи такі нерівні сили.

Слова капітана примусили мене замислитись. Його міркування здавались мені цілком обгрунтованими. А проте нам треба було на щось зважитись і постаратись хитрощами заманити бунтівників у пастку і напасти на них зненацька, щоб не дати їм висадитися й перебити усіх нас. Тут мені спало на думку, що незабаром екіпаж корабля почне турбуватись про долю своїх товаришів та баркаса і, напевне, пошле на пошуки другий баркас. Цього разу вони, мабуть, приїдуть озброєними, і тоді ми не подолаємо їх. Капітан визнав мої міркування за цілком слушні.

Тоді я сказав, що насамперед нам треба подбати, щоб розбійники не забрали назад баркаса, яким прибула перша група, а для цього треба зробити його непридатним для плавання. Ми зараз же рушили до човна, забрали зброю, а також усе, що знайшли в ньому, а саме: порохівницю, дві пляшки — одну з горілкою, а другу з ромом, трохи сухарів і велику грудку (фунтів п’ять чи шість) цукру, загорнену в парусину. Я дуже зрадів добичі, особливо цукру та горілці, бо не куштував їх уже багато років.

Винісши на берег весь цей вантаж (я вже казав, що весла, щоглу, вітрило та стерно ми забрали раніше), ми пробили в дні баркаса велику дірку. Таким чином, якби нам і не пощастило подолати ворога, він принаймні не міг би відібрати свого човна.

Правду сказати, я й не сподівався, що нам удасться захопити корабель; що ж до баркаса, то полагодити його було дуже легко, а на такому судні можна було дістатись до Підвітряних островів, підібравши по дорозі наших друзів іспанців, про яких я пам’ятав весь час.

Гуртом відволікши баркас у таке місце, куди не досягав приплив, і пробивши в його дні дірку, якої не можна було швидко залагодити, ми посідали відпочити й порадитись, що робити далі. Та не встигли ми розпочати нараду, як на кораблі вистрілили з гармати і замахали прапором. Очевидно, це був закличний сигнал для баркаса. А баркас не рушав. Потім стріляли ще кілька разів і повторили сигнали прапором.

Нарешті, не діставши відповіді на всі ці сигнали та постріли і не бачачи баркаса, з корабля спустили другу шлюпку (все це було мені добре видно в підзорну трубу). Шлюпка попрямувала до берега, і, коли підійшла ближче, ми побачили, що в ній було не менше десяти чоловік і всі з рушницями.

Від корабля до берега було щось із шість миль, через те ми мали час роздивитися тих, хто сидів у шлюпці. Ми розпізнавали навіть обличчя. Шлюпку зносило течією трохи на схід від того місця, куди ми витягли баркас, і матроси гребли вздовж берега, щоб причалити саме там, де причалив перший човен.

Отже, повторюю, ми добре бачили кожного з них в обличчя. Капітан пізнав їх усіх і зараз же дав мені коротку характеристику кожного. За його словами, між ними були три порядні хлопці. Він був певен, що їх залякали і силоміць залучили до змови.

Зате боцман, який, видно, був у них за командира, і решта матросів, як і ті, що залишилися на кораблі, були непритоpенні мерзотники, готові на що завгодно. Капітан побоювався, що ми не встоїмо супроти них.

Я посміхнувся й відповів, що люди, "поставлені в такі умови, як ми, вже не відчувають страху. Хоч би що чекало нас у майбутньому, а все ж воно буде краще, ніж теперішнє наше становище; отже, будь-який вихід із цього становища, навіть смерть, ми мусимо вважати за визволення. Я спитав, що думає він про моє тут животіння і невже він не вважає, що мені варто ризикувати життям ради свого визволення.

— Де поділась, сер, — сказав я, — ваша впевненість, що мене збережено тут для того, щоб врятувати вам життя, — впевненість, яка так наснажувала вас недавно? Що ж до мене, то в усьому цьому мене бентежить тільки одне.

— Що саме? — спитав він.

— Як ви сказали, серед цих людей є троє чи четверо порядних, вартих помилування. Коли б вони були негідниками, я б ні хвилини не вагався, що сам бог, бажаючи покарати їх, передає їх нам у руки; бо кожен, хто ступить на цей острів, буде в нашій владі і, залежно від того, як він поставиться до нас, помре або житиме.

Я говорив бадьорим, рішучим тоном, з веселим обличчям; моя впевпеність передалась капітанові, і ми щиро взялись до діла. Як тільки з корабля спустили другу шлюпку, ми подбали про те, щоб розлучити наших полонених і добре заховати їх.

Двох із них, як найбільш ненадійних (так принаймні характеризував їх капітан), я відіслав під доглядом П’ятниці та помічника капітана до моєї печери. Це було досить віддалене місце, звідки арештованих не могли почути і звідки їм нелегко було б утекти, бо навряд чи вони знайшли б дорогу в лісі. їх посадили зв’язаних, але залишили їм їжі й сказали, що коли вони поводитимуться смирно, то через день-два їх звільнять, зате при першій спробі втекти уб’ють без жалю. Вони обіцяли терпляче зносити ув’язнення і дуже дякували, що їх не покинули без їжі та подбали, щоб вони не сиділи в темряві, бо П’ятниця дав їм кілька наших саморобних свічок. Вони були певні, що П’ятниця залишився вартувати біля входу до печери.

З рештою полонених ми обійшлися м’якше. Щоправда, двох ми залишили поки що зв’язаними, бо капітан за них не ручався, але двох інших я взяв до себе на службу за рекомендацією капітана й після того, як обидва вони врочисто заприсяглись мені у вірності. Отже, рахуючи

цих двох та капітана з двома його товаришами, нас було тепер семеро добре озброєних людей, і я не мав сумніву, що ми переможемо тих десятьох, які наближалися до острова, тим більше, що серед них, за словами капітана, було троє або четверо чесних хлопців.

Підійшовши до острова в тому місці, де ми покинули баркас, вони причалили, висіли з шлюпки й витягли її па берег, чому я був дуже радий. Правду сказати, я боявся, що вони стануть на якір, не допливши до берега, і що частина людей залишиться вартувати шлюпку; тоді ми не змогли б захопити її.

Вийшовши на берег, вони насамперед кинулись до баркаса і дуже здивувались коли побачили, що з нього зникли всі снасті і весь вантаж, а в дні зяє дірка.

Поміркувавши з приводу цієї несподіванки, вони заходилися щосили гукати своїх товаришів, сподіваючись, що їх почують. Довго кричали та галасували, але відповіді не одержали. Тоді вони стали колом і, за командою, всі разом випалили з рушниць. Гучна луна розляглась лісом, але й це не дало ніякого наслідку: ті, що сиділи в печері, не могли нічого чути, а ті, що були коло нас, хоч і чули, але не посміли відгукнутись.

Пропажа їхніх товаришів так приголомшила матросів, що вони (як розповідали нам згодом самі) вирішили вернутись па корабель і повідомити, що баркас продірявлений, а людей, мабуть, усіх перебито. Ми бачили, як вони, хапаючись, спустили на воду шлюпку й сіли в неї.

Капітан, який досі все ще сподівався, що нам пощастить захопити корабель, тепер зовсім занепав духом. Він боявся, що коли на кораблі дізнаються про зникнення команди баркаса, то знімуться з якоря, і тоді всі його надії розвіються пилом. Та незабаром у нього з’явився новий привід для страху.

Не встигла шлюпка відійти трохи від берега, як ми побачили, що вона вертається. Мабуть, порадившись, матроси прийняли нове рішення. І справді, залишивши в шлюпці трьох чоловік, решта сім висіли й пішли в глиб острова шукати своїх зниклих товаришів.

Справа для нас повернула на гірше. Якби ми навіть захопили тих сімох, що вийшли на берег, то й з цього не було б користі, бо шлюпка з рештою вернулася б назад, і корабель, напевне, знявся б з якоря, розпустив вітрила, і ми не змогли б уже його відвоювати.

Проте, нам не лишалось нічого іншого, як чекати, що буде далі. Висадивши сімох чоловік, шлюпка з рештою трьома відійшла на чималу відстань від берега й стала на якір, позбавивши нас будь-якої змоги добратись до неї.

Семеро розвідників, тримаючись укупі, прямували до горбка, де було моє житло. Нам їх було дуже добре видно, вони ж не могли бачити нас. Ми все ще сподівались, що вони підійдуть трохи ближче — тоді ми змогли б вистрілити в них — або, навпаки, відійдуть трохи далі і цим дозволять нам вийти з нашої схованки.

Але, діставшись до вершини пагорба, звідки можна було бачити всю північно-східну частину острова, що спускалась до моря спадистими, лісистими долинами, вони спинились і знову заходились кричати та гукати, поки не похрипли. Нарешті, боячись, мабуть, відходити від берега та один від одного, вони посідали під деревом і почали радитись. Залишалося тільки, щоб вони заснули, як ті, що приїхали в першій групі, тоді наша справа була б виграна. Але страх не навіває сну, а ці люди, як видно, чогось боялися, хоч і не знали, яка їм загрожує небезпека і звідки вона може прийти.

Тут капітан запропонував вельми розумний план, а саме: па той випадок, якби вони вирішили ще раз подати сигнал пострілами своїм зниклим товаришам, ми могли б напасти на них відразу після того, як

вони вистрілять і, отже, їхні рушниці будуть розряджені. Тоді, казав він, їм залишиться тільки здатись, і справа обійдеться без кровопролиття. План мені подобався, але здійснити його можна було лише за тієї умови, що ми будемо близько від них, коли вони дадуть залп, і ми зможемо атакувати їх перше, ніж рушниці будуть знову заряджені.

Та вони й не думали стріляти. Ми довго сиділи в засаді, не знаючи, на що зважитись. Нарешті я сказав, що, на мою думку, нам не слід нічого розпочинати, поки не настане ніч. Коли ж на той час ці семеро не вернуться до шлюпки, то ми в темряві непомітно проберемось до моря, і, може, нам пощастить заманити на берег тих, що залишились у шлюпці.

Час тягнувся нестерпно повільно, і нам здавалось, що їхня нарада ніколи не скінчиться, але раптом ми не на жарт занепокоїлись, побачивши, що вони підвелись і рішуче попрямували до моря. Мабуть, страх перед невідомою небезпекою виявився сильніший за почуття товариськості, і вони вирішили покинути будь-які розшуки й вернутись на корабель.

Коли матроси подались до берега, я відразу зрозумів, що вони, залишивши своїх товаришів напризволяще, збираються пливти назад (як виявилося згодом, так воно й було). Я поділився своїм здогадом з капітаном, який остаточно впав у розпач. Але тут мені зненацька спала на думку хитрість, яка могла примусити їх вернутись, що найкраще відповідало нашим планам.

Я наказав П’ятниці й помічникові капітана піти на захід від бухточки, до того місця, де висідали дикуни в день визволення П’ятниці; далі, піднявшись на горбок, за півмилі від нас, кричати скільки сили, поки їх не почують матроси, а коли ті відгукнуться, перебігти на інше місце і знову гукати; таким чином, весь час міняючи місце, заманювати ворогів у глиб острова, поки вони не заблудяться в лісі, а тоді вказаною мною обхідною дорогою вернутись до мене.

Матроси вже сідали в шлюпку, коли з боку бухточки залунали голоси П’ятниці та помічника капітана. Вони зараз же відгукнулись, побігли вздовж берега на голоси, але, добігши до бухточки, мусили спинитись, оскільки був час припливу і вода в бухточці стояла дуже високо. Порадившись, вони гукнули своїм товаришам, які лишились у шлюпці, щоб ті під’їхали й перевезли їх на другий берег. А цього я й чекав. Переправившись через бухточку, вони пішли далі, взявши з собою ще одного. Таким чином, у шлюпці залишились тільки двоє. Я бачив, як вони відвели її у самий кінець бухти і прив’язали до невеликого пенька.

Все складалося для нас якнайкраще. Давши П’ятниці та помічникові капітана змогу діяти самостійно, я наказав решті загону йти слідом за мною. Ми переправились через бухточку непомітно для ворога і заскочили його зненацька. Один матрос сидів у шлюпці, а другий лежав на березі й дрімав. Побачивши нас за три кроки від себе, він хотів було схопитись, але капітан, що йшов попереду, кинувся до нього й ударив його прикладом. Потім, не давши опам’ятатись другому матросові, він крикнув йому: "Здавайся або смерть!"

Не треба бути дуже красномовним, щоб переконати здатись людину, яка бачить, що вона одна проти п’ятьох і її напарника збито з ніг в неї на очах. До того ж цей матрос був один із трьох, що, як казав капітан, приєднались до бунтівників не охотою, а Під тиском більшості. Отже, він не лише поклав зброю на першу вимогу, а й зараз же після цього заявив про своє,-очевидно, цілком щире бажання перейти на наш бік.

Тим часом П’ятниця та помічник капітана так по-молодецькому впоралися зі своїм ділом, що кращого не можна було й бажати. Гукаючи та відгукуючись на крики у відповідь матросів, вони водили їх по всьому острову від горбка до горбка, від лісу до лісу, поки не завели в таку безпросвітну гущавину, що видертися звідти на берег засвітла не було ніякої змоги. А як вони змучили ворога, можна було судити з того, що й самі вони ледве тягли ноги.

Тепер нам залишалося тільки підстерегти в темряві, коли матроси вертатимуться і, приголомшивши їх несподіваним нападом, розправитися з ними напевне.

Минуло кілька годин, відколи вернулись П’ятниця та його супутник, а тих не було ще й чути. Нарешті ми почули віддалік їхні голоси. Передній кричав заднім, щоб ті поспішали, а задні відповідали, що не можуть іти швидше, бо зовсім стерли собі ноги й падають від утоми. Нам було і дуже приємно чути це.

Нарешті вони підійшли до шлюпки; не можна описати, що з ними зробилося, коли вони побачили, що шлюпка стоїть на мілині (бо за ці кілька годин почався відплив, І вона опинилася майже на березі), а люди зникли. Ми чули, як вони голосно оплакували нещасливу долю, яка закинула їх на зачарований острів, і тепер його мешканці уб’ють їх, а коли на ньому водяться чорти або духи, то вони занесуть їх кудись і зжеруть{66}.

Кілька разів заходжувалися вони гукати своїх товаришів на ім’я, але, звичайно ж, відповіді не почули. При тьмяному світлі згасаючого дня ми бачили, як вони то бігали, ламаючи руки, то, втомлені цією біганиною, кидались у шлюпку в безмежному розпачі, то знову вискакували на берег і знову ходили туди і сюди, і так без кінця.

Мої люди просили мене, щоб я дозволив їм напасти на ворога, як тільки смеркне. Але я волів не проливати крові, якщо тільки можна буде уникнути цього, а головне, знаючи, як добре озброєні наші супротивники, не хотів ризикувати життям своїх людей. Я вирішив почекати, чи не розділяться вони на групи, а тим часом, щоб діяти напевне, пересунув свою засаду ближче до шлюпки. П’ятниці з капітаном я наказав повзти навкарачки, щоб бунтівники не помітили їх, і стріляти лише зблизька.

Та плазувати довелось їм недовго, бо на них майже наткнулись два матроси й боцман, що був головним призвідником бунту, але тепер показав себе зовсім легкодухим. Відчувши, що головний винуватець усього лиха вже в його руках, капітан ледве міг стриматись та діждатись, поки той підійде ближче, щоб пересвідчитись, чи справді це він, бо досі було чути лише боцманів голос. Як тільки він наблизився, капітан і П’ятниця схопились на ноги й вистрілили.

Боцмана було вбито наповал, а одного з матросів поранено в груди. Він теж упав, мов підкошений, але помер лише години через дві. Другий матрос утік.

Почувши постріли, я негайно посунув уперед усю свою армію, яка нараховувала тепер вісім чоловік. Ось її повний склад: я — генералісимус, П’ятниця — генерал-лейтенант, потім капітан з двома друзями і троє військовополонених, яких ми визнали гідними своєї довіри, прийнявши в число рядових і озброївши рушницями.

Ми підійшли до ворога, коли зовсім смеркло, щоб не можна було побачити, скільки нас. Я велів матросові, який був залишений у шлюпці й невдовзі перед тим самохіть приєднався до нас, гукнути на ім’я своїх колишніх товаришів. Перше ніж стріляти, я хотів спробувати розпочати з ними переговори і, якщо пощастить, скінчити справу миром. Наш розрахунок виявився правильним: адже цілком зрозуміло, що в їхньому становищі вони не мали іншого вибору, як піти на капітуляцію. Отже, мій парламентер закричав скільки сили:

— Томе Сміт! Томе Сміт!

Том Сміт зараз же відгукнувся:

— Хто це? Ти, Робінсон?

Він, очевидно, впізнав його по голосу. Робінсон відповів:

— Авжеж, це я. Ради бога, Томе Сміт, кидай зброю і здавайся, інакше через хвилину ви всі будете мертві.

— Та кому ж здаватись? Де вони? — прокричав знову Том Сміт.

— Тут! — озвався Робінсон. — Тут наш капітан і з ним п’ятдесят чоловік. Ось уже дві години, як вони ганяються за вами. Боцмана вбито, Вілла Фрая поранено, а я потрапив у полон. Коли ви не здастесь у цю ж мить, ви всі загинете.

— А нас помилують, якщо ми здамось? — спитав Том Сміт.

— Зараз я спитаю капітана, — відповів Робінсон.

Тут у переговори вступив уже сам капітан.

— Гей, Сміт і всі ви там! — закричав він. — Ви впізнаєте мій голос? Якщо ви негайно складете зброю й здастесь, я обіцяю вам помилування — всім, крім Вілла Аткінса.

— Капітане, ради бога, згляньтесь на мене! — заблагав Вілл Аткінс. — Чим я гірший за інших? Усі ми однаково винні!

До речі, це була брехня, бо, коли почався бунт, Вілл Аткінс перший кинувся на капітана, зв’язав йому руки й поводився з ним дуже брутально, обсипаючи його образливою лайкою. Проте капітан сказав йому, щоб він здавався без будь-яких умов, а там уже губернатор вирішить, чи жити йому, а чи вмерти. Губернатором капітан і всі вони величали мене.

Словом, бунтівники склали зброю і почали благати пощади. Наш парламентер та ще двоє людей за моїм наказом позв’язували всіх, а тоді моя грізна армія в п’ятдесят чоловік, що насправді вкупі з цими трьома

складалася тільки з восьми, оточила їх і заволоділа шлюпкою. Проте сам я та ще П’ятниця не показувались полоненим з державних міркувань.

Найперше нам треба було полагодити шлюпку й подумати про те, як захопити корабель. Капітан — він міг тепер безперешкодно розмовляти з бунтівниками — змалював їм у правдивому світлі всю ницість їхнього поводження з ним і ще більшу ницість їхніх планів, яких вони не встигли здійснити. Він дав їм зрозуміти, що такі вчинки до добра не доводять і що їх чекає, швидше всього, шибениця.

Лиходії каялись, здавалось, від щирого серця і благали лише про одне — щоб їх не карали на смерть. На це капітал відповів, що він тут не владен, вони не його полонені, а правителя острова; вони були певні, буцімто висадили його на пустельний, безлюдний берег, а богові вгодно було спрямувати їх до заселеного місця, де губернатор — англієць. "Він міг би, — сказав капітан, — якби хотів, усіх вас повісити, але він помилував вас і, напевне, відправить до Англії, де з вами вчинять по закону. Але Віллові Аткінсу губернатор наказав готуватись до смерті: він буде повішений завтра вранці".

Все це, певна річ, капітан вигадав, але його вигадка дала бажані наслідки. Аткінс упав навколішки, благаючи капітана поклопотатися за нього перед губернатором, решта теж почали принижено просити, щоб їх не відправляли до Англії.

Тут мені спало на думку, що настав час мого визволення і що тепер неважко буде умовити цих хлопців допомогти нам заволодіти кораблем. І, тримаючись у темряві, щоб вони не могли роздивитись, який їхній губернатор, я неначебто здалека покликав капітана. Один із наших людей, як йому було заздалегідь наказано, підійшов до капітана й сказав:

— Капітане, вас кличе командуючий.

— Перекажи його ясновельможності, що я зараз з’явлюсь, — відповів капітан.

Це справило відповідне враження: всі були цілком певні, що губернатор зі своєю армією в п’ятдесят чоловік десь поблизу. Коли капітан підійшов до мене, я переказав йому свій план, як заволодіти кораблем. Він гаряче його схвалив і вирішив здійснити завтра ж вранці.

Але, щоб краще виконати цей план і забезпечити успіх, я порадив капітанові поділити полонених. Аткінсові та двом іншим запеклим негідникам, на мою думку, треба було зв’язати руки й ноги і посадити їх у печеру, де вже сиділи в’язні. Відвести їх туди я доручив П’ятниці та двом супутникам капітана, висадженим з ним на берег.

Вони відвели цих трьох полонених до моєї печери, наче до в’язниці, та вона й справді мала дуже похмурий вигляд, особливо для людей в їхньому становищі. Решту я відправив на свою дачу, яку раніше описав уже досить докладно. Завдяки високій огорожі вона теж була досить надійним місцем ув’язнення, тим більше, що бранці були зв’язані й знали, що від їхньої поведінки залежить їхня доля.

Другого дня вранці я послав до них на переговори капітана. Він мав промацати грунт: розвідати і потім повідомити мене, наскільки можна довіряти цим людям і чи не ризиковано буде взяти їх з собою на корабель. Він сказав їм про заподіяну йому образу та про сумні наслідки, до яких вона їх призвела; сказав, що хоч губернатор і помилував їх тепер, та коли корабель прийде в Англію, їх, безперечно, повісять; але якщо вони допоможуть йому в такій справедливій справі, як відвоювання корабля в заколотників, то губернатор подбає, щоб їх помилували.

Легко уявити собі, з якою охотою прийняли цю пропозицію люди, що майже втратили надію врятуватись. Вони попадали навколішки до ніг капітана, заприсяглись додержувати вірності йому до останньої краплі

крові і заявили, що коли він виклопоче їм помилування, то вони довіку вважатимуть себе за його неоплатних боржників, шануватимуть його, як батька, і підуть за ним хоч на край світу. "Гаразд, — мовив їм капітан, — все це я перекажу губернаторові і, зі свого боку, проситиму за вас перед ним". Прийшовши до мене, він розповів про їхній настрій, а наприкінці висловив глибоку певність, що на вірність цих людей можна цілком покластися.

Проте, для більшої надійності, я запропонував капітанові вернутись до матросів, вибрати з них п’ятьох і сказати їм, що нам не бракує людей і що, вибираючи цих п’ятьох у помічники, він робить їм ласку, а інших двох разом із тими трьома, що сидять у замку (тобто в моїй печері), губернатор залишить у себе як заложників, і якщо вони зламають свою присягу, то всі заложники будуть повішені на березі.

Цей суворий захід показав їм, що з губернатором жарти погані. їм не було з чого вибирати і довелося скоритись. Тепер уже самі заложники й капітан мали застерегти п’ятьох, щоб вони не порушили свого слова.

Отже, для експедиції ми мали такі бойові сили: 1) капітан, його помічник і пасажир; 2) двоє полонених із першої ватаги, яким, за порукою капітана, я вернув волю й зброю; 3) ще двоє полонених, яких я був посадив зв’язаними на дачу, а тепер звільнив, теж на прохання капітана; 4) нарешті, п’ятеро звільнених останніми. Всього — дванадцять чоловік, крім п’ятьох, що залишились у печері заложниками.

Я спитав капітана, чи вважає він за можливе атакувати корабель цими силами, бо мені й П’ятниці незручно буде відлучатись: у нас на руках залишились сім чоловік, яких треба тримати нарізно й харчувати, так що роботи у нас буде досить.

П’ятьох заложників, що сиділи в печері, я вирішив нікуди не пускати. Двічі на день П’ятниця давав їм їжу й питво; двоє інших полонених приносили харчі на певне місце, і звідти П’ятниця брав їх.

Тям двом заложникам я показався в супроводі капітана. Він їм сказав, що я — довірена особа губернатора, мені доручено наглядати за полоненими, без мого дозволу вони не мають права нікуди відлучатись, і при першому ж непослуху їх закують у кайдани й посадять у замок. Протягом усього цього часу я жодного разу не видавав їм себе за Губернатора, і мені легко було грати роль іншої особи; при кожній нагоді я не забував говорити про губернатора, гарнізон, замок тощо.

Тепер капітан міг безперешкодно спорядити два човни, полагодити пробоїну в одному з них та підібрати для них команду. Він призначив командиром однієї шлюпки свого пасажира і дав йому чотирьох чоловік; а сам зі своїм помічником і з п’ятьма матросами сів у другу шлюпку. Вони розрахували час так точно, що підійшли до корабля опівночі. Коли з корабля вже можна було їх почути, капітан наказав Робінсонові гукнути до екіпажу й сказати, що вони привезли людей та шлюпку і що їм довелось довго шукати їх; і ще розповісти їм що-небудь, аби тільки відвернути їхню увагу балачками, а тим часом пристати до борту. Капітан з помічником перші збігли на палубу і прикладами рушниць збили з ніг другого помічника капітана та корабельного тесляра. При підтримці своїх матросів вони захопили в полон усіх, хто був на палубі та па шканцях, а потім почали замикати люки, щоб затримати решту внизу. Тим часом підоспіла друга шлюпка, причаливши до носа корабля; її команда заволоділа люком, що вів до камбуза, і взяла в полон трьох чоловік.

Очистивши палубу, капітан наказав своєму помічникові взяти, трьох матросів і зламати двері каюти, де оселився повий капітан, обраний бунтівниками. Той зняв тривогу, схопився й з двома матросами та юнгою приготувався дати збройну відсіч, так що, коли помічник капітана зі своїми людьми висадили двері каюти, новий капітан та його прибічники відважно вистрілили в них. Помічникові куля розтрощила руку, двох матросів теж поранило, але нікого не було вбито.

Помічник капітана покликав на допомогу і, незважаючи па свою рану, вдерся в каюту і прострелив новому капітанові голову; куля

влучила в рот і вийшла вухом, убивши бунтівника наповал. Тоді весь екіпаж здався, і більше не було пролито жодної краплі крові.

Коли вже було по всьому, капітал наказав зробити сім гарматних пострілів, як ми умовились заздалегідь, щоб сповістити мене про успішне закінчення справи. Чекаючи цього сигналу, я провартував на березі до другої години ночі. Можете собі уявити, як я зрадів, почувши його.

Виразно почувши всі сім пострілів, я ліг і, дуже стомлений тривогами цього дня, міцно заснув. Мене збудив грім нового пострілу. Я миттю схопився й почув, що хтось кличе мене: "Губернаторе, губернаторе!" Я відразу ж упізнав голос капітана. Він стояв над моєю фортецею, на пагорбі. Я швидко піднявся до нього, він стиснув мене в обіймах і, показуючи на корабель, промовив:

— Мій дорогий друже, й рятівнику, ось ваш корабель! Він ваш з усім, що є на ньому, і з усіма нами.

Глянувши на море, я справді побачив корабель, що стояв всього за півмилі від берега. Відновивши себе в правах командира, капітан зараз же наказав знятися з якоря і, користуючись погожим вітерцем, підійшов до бухточки, де я колись причалював зі своїми плотами. Вода стояла високо, тому він на своєму катері ввійшов у бухточку, висів на берег і прибіг до мене.

Побачивши корабель, так би мовити, біля порога своєї оселі, я від несподіваної радості трохи не знепритомнів. Настала нарешті година мого визволення. Усі перешкоди були усунені; до моїх послуг було велике судно, готове довезти мене, куди я схочу. Від хвилювання я деякий час не міг вимовити ні слова, і коли б капітан не підтримав мене своїми міцними руками, я б упав.

Помітивши мій стан, він вийняв із кишені пляшечку з якимсь Зміцнюючим напоєм, взятим навмисне для мене, дав мені раз ковтнути, а потім обережно посадив мене на землю. Я трохи отямився, але довго ще не мав сили говорити.

Бідолаха капітан і сам не міг опам’ятатись від радості, хоч для нього вона не була такою несподіваною, як для мене. Щоб заспокоїти й привести мене до тями, він на,-говорив мені тисячу дуже ніжних і ласкавих слів. Але я не дуже добре розумів його мову; мабуть, мій розум затьмарився від напливу щастя. Нарешті моє душевне збентеження вилилось сльозами, після чого до мене вернулась здатність говорити.

Тоді я обійняв мого друга й рятівника, і ми стали радіти вкупі. Я сказав йому, що дивлюсь на нього, як на людину, послану самим небом для мого визволення, і все, що тут трапилося з нами, здається мені низкою чудес. Такі події свідчать про таємну руку провидіння, що керує світом, і доводять, що всевидюще око творця вишукує нещасних в найзанедбаніших куточках світу, щоб утішити їх. Не забув я також піднестись до неба вдячною душею. Та й чи міг я не пройнятись вдячністю до того, хто так чудесно охороняв мене в пустині й не дав мені загинути в безрадісній самотності? Кому було мені дякувати за своє визволення, як не тому, хто для нас джерело усіх благ, усякої розради та втіхи?

Коли ми трохи заспокоїлись, капітан сказав, що привіз мені дещо з корабельних запасів, іще не розкрадених негідниками, що так довго хазяйнували на кораблі. Після цього він звелів матросам, що сиділи в шлюпці, вивантажити на берег речі, призначені для губернатора. їх було стільки, що могло здатись, ніби я зовсім не збираюсь їхати з ними, а зостаюсь на острові доживати свого віку.

По-перше, він привіз цілий ящик пляшок з дуже добрими міцними напоями, в тому числі шість великих (на дві кварти кожна) пляшок мадери; далі: два фунти чудового тютюну, дванадцять величезних шматків яловичини, шість шматків свинини, мішок гороху, фунтів сто

сухарів, ящик цукру, ящик білого борошна, повний мішок лимонів, дві пляшки лимонного соку і ще багато всякої всячини з їжі та трунків. Але, головне, мій друг подбав про одяг, що був мені в тисячу разів потрібніший за харчі. Він привіз мені півдюжини нових чистих сорочок, стільки ж дуже гарних нашийних хусток, дві пари рукавичок, капелюх, черевики, панчохи і чудовий власний костюм, майже неношений, — одно слово, вдяг мене з голови до ніг.

Легко уявити собі, яким приємним був мені цей подарунок у моєму тодішньому становищі. Але який незграбний був у мене вигляд, коли я вбрався в новий костюм, і як незручно й незвично було в ньому попервах!

Тільки-но закінчилась церемонія огляду подарунків і я наказав віднести їх у мою фортецю, як ми почали радитись, що робити з полоненими і чи не буде небезпечно брати їх з собою в плавання, особливо двох, за атестацією капітана, непоправних негідників. За його словами, це були такі мерзотники, що коли б він і зважився взяти їх на корабель, то не інакше як в’язнів, закутих у кайдани, для того, щоб віддати їх до рук правосуддя в першій же англійській колонії, куди ми зайдемо. Словом, капітан дуже непокоївся з цього приводу.

Тоді я сказав йому, що коли він хоче, то я влаштую так, що ці два молодці самі проситимуть нас покинути їх на острові.

— Влаштуйте, прошу вас, я був би дуже радий, — відповів капітан.

— Гаразд, —сказав я. —Так я зараз же пошлю по них і переговорю з ними від вашого імені.

Покликавши до себе П’ятницю та двох заложників (тепер випущених на волю, бо їхні товариші додержали слова) , я наказав їм перевести п’ятьох полонених із лечери, де вони сиділи, на дачу (не розв’язуючи їм рук) і там зачекати на мене.

Трохи згодом я вирушив до них у своєму новому костюмі і цього разу вже як губернатор. Коли всі зібрались і капітан сів біля Мене, я наказав привести до себе в’язнів і сказав їм, що мені добре відомо їхнє злочинне поводження стосовно капітана і те, як вони втекли з кораблем і, напевне, зайнялися б розбоєм, якби, волею провидіння, не потрапили до тієї самої ями, яку викопали іншим{67}.

Я повідомив їх, що, з мого розпорядження, корабель було захоплено і приведено на рейд, а їхній новий капітан дістав заслужену кару за свою підступність; незабаром вони побачать його повішеним на реї.

Потім я спитав їх, що вони можуть сказати на своє виправдання, бо я маю намір стратити їх, як піратів, на що моя посада дає мені цілковите право.

Один із них відповів за всіх, що вони не можуть нічого сказати на своє виправдання, але що капітан обіцяв помилувати їх, і тому вони уклінно благають мене, щоб я виявив до них милосердя — залишив живими.

— Справді, не знаю, якого милосердя ви від мене чекаєте, — сказав я. — Я вирішив покинути цей острів з усіма своїми людьми й поїхати в Англію на вашому кораблі. Капітан каже, що взяти вас із собою може не інакше, як закутих у кайдани, а прибувши в Англію, віддасть вас до суду за бунт і зраду. А за це, як ви самі добре знаєте, вам загрожує шибениця. Отже, навряд чи ви будете у виграші, коли поїдете з нами. По-моєму, вам краще зостатись на острові, постарайтесь улаштуватися тут: тільки таким чином — мені дали дозвіл поїхати звідси — я можу виявити до вас милосердя.

Вони з радістю погодились на мою пропозицію і дуже дякували мені, кажучи, що, певна річ, краще жити на цьому острові, ніж вернутись в Англію лише для того, щоб потрапити на шибеницю.

Капітан удав, ніби він щось має проти мого плану й не зважується залишити бунтівників. Тоді я теж удав, ніби розсердився на нього. Я сказав йому, що вони мої полонені, а не його. Я обіцяв помилувати їх і додержу свого слова, а коли він не вважає за можливе погодитись зі мною, то я зараз же випущу їх на волю, і тоді нехай ловить їх сам, як знає.

Полонені ще раз палко подякували мені за заступництво і на цьому справу було вирішено. Я звелів розв’язати їх і сказав їм:

— А тепер ідіть у ліс на те місце, де ми вас забрали. Я накажу залишити вам кілька рушниць, порох та патрони і дам необхідні вказівки на перший час. Ви, можете зовсім непогано прожити тут, якщо захочете.

Вернувшись додому після цих переговорів, я почав збиратись у дорогу. Капітана я попередив, що буду готовий тільки другого ранку, і попросив його їхати на корабель без мене й готуватись до відплиття, а вранці надіслати по мене шлюпку.

— Та накажіть, — додав я, — також повісити на реї труп того пройдисвіта, якого вони обрали капітаном: я хочу, щоб його бачили ті п’ятеро, що залишаються тут.

Коли капітан поїхав, я звелів покликати до мене п’ятьох полонених і завів з ними серйозну розмову про їхнє становище. Повторивши, що вони, по-моєму, вибирають кращу долю, залишаючись на острові, бо, якщо вони повернуться на батьківщину, їх неодмінно повісять, я показав їм на корабельну рею, де висів їхній новий капітан і сказав, що їх чекало б те саме.

Коли полонені ще раз підтвердили, що залишаються з охотою, я сказав, що маю намір ознайомити їх з історією мого життя на острові, щоб полегшити їм перші кроки, і почав своє оповідання. Я розповів усе докладно: як потрапив на острів, як збирав виноград, як посіяв рис та

ячмінь, як навчився пекти хліб. Показав свої фортеці, ниви та загони, словом, зробив усе, залежне від мене, щоб вони могли влаштуватися якнайзручніше. Не забув я попередити цих людей і про те, що незабаром до них можуть приїхати шістнадцять іспанців: я дав їм листа для очікуваних гостей і взяв з них слово, що вони приймуть новоприбулих до своєї громади на однакових з собою правах.

Я залишив їм усю свою зброю, а саме: п’ять мушкетів, три мисливські рушниці й три шпаги, а також півтора барильця пороху, якого в мене залишилося так багато, бо, крім перших двох років, я майже не стріляв. Я дав їм докладне пояснення, як ходити за козами, як їх доїти та годувати, як робити масло й сир. Одно слово, коротко розповів їм усю історію свого життя на острові. Наприкінці я пообіцяв ублагати капітана, щоб він залишив їм іще два барильця пороху та насіння городини, якого мені так бракувало і якому я так радів би. Мішок гороху, що його капітан привіз мені в подарунок, я теж віддав їм, порадивши використати весь горох на насіння.

Давши таку настанову, я попрощався з ними другого дня й переїхав на корабель. Та хоч як поспішали ми відпливти, а не встигли знятися з якоря тієї ночі. Наступного ранку вдосвіта двоє з п’ятьох вигнанців припливли до корабля і, гірко нарікаючи на своїх товаришів, Христом-богом заклинали нас узяти їх з собою, хоч би потім їх повісили відразу, бо, за їхніми словами, їм однаково загрожує смерть, коли вони зостануться на острові.

Відповідаючи на прохання цих матросів, капітан сказав, що не може забрати їх без мого дозволу. Нарешті, примусивши їх урочисто заприсягтись, що вони виправляться і зразково поводитимуться, ми прийняли їх на корабель і незабаром задали їм доброго хльосту, після чого вони стали дуже порядними й смирними людьми.

Трохи згодом, коли почався приплив, на берег послали шлюпку з речами, які були обіцяні поселенцям. До цих речей, на моє прохання, капітан додав їхні скрині та одяг, за що вони були дуже вдячні. Я теж

підбадьорив їх, обіцяючи, що не забуду їх і, коли дорогою нам зустрінеться корабель, я неодмінно пошлю його по них.

Попрощавшись із островом, я взяв з собою на спомин свою величезну зроблену власними руками шапку з козячої шкури, парасольку та одного з. папуг. Не забув я забрати й гроші, про які згадував раніше; вони так довго лежали в мене без ужитку, що аж зовсім потемніли й тільки після доброї чистки знову стали схожі на срібло; узяв я також і гроші, знайдені в уламках іспанського корабля.

Так покинув я острів 19 грудня 1686 року, згідно з корабельними записами, пробувши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев’ятнадцять днів. Із цього другого полону мене визволили того самого числа, якого я колись утік на баркасі від салеських маврів.

Після довгої морської подорожі я прибув до Англії 11 червня 1687 року, пробувши відсутнім тридцять п’ять років.

В Англію я приїхав для всіх чужим, ніби ніколи й не бував там. Моя благодійниця й довірена, якій я дав на схованку свої гроші, була ще жива, але зазнала багато лиха, вдруге овдовіла і впала в злидні. Я не тільки заспокоїв нещасну жінку щодо її боргу мені, запевнивши, що нічого з неї не правитиму, а ще й в подяку за колишні турботи та відданість допоміг їй, скільки дозволяли мої обставини. Дозволили вони, правда, небагато, бо мій власний запас грошей був тоді дуже невеликий. Зате я обіцяв, що ніколи не забуду її колишньої доброти до мене, і справді не забув своєї благодійниці, коли справи мої покращали, як про це буде сказано своєчасно.

Потім я поїхав у Йоркшір, але батько мій помер, мати теж, і весь наш рід погас, за винятком двох сестер та двох дітей одного з моїх братів; мене давно вважали за померлого, і тому мені з батьківської спадщини не залишили нічого. Словом, я не знайшов ні грошей, ні допомоги, а того, що я мав, було надто мало, щоб улаштуватись.

Цілком несподіваний для мене вияв вдячності зустрів я, проте, з боку капітана корабля, якого я так щасливо визволив із біди, врятувавши йому і судно, і вантаж. Він так розхвалив мене власникам судна, стільки наговорив їм про те, як я рятував життя матросам, що вони разом з іншими купцями, зацікавленими у вантажі, покликали мене До себе, наговорили мені багато компліментів і презентували двісті фунтів стерлінгів.

Подумавши про своє становище й про те, як мало в мене надії влаштуватись в Англії, я вирішив податись до Лісабона і спробувати дізнатись там про мою бразільську плантацію та про мого компаньйона, котрий, як я мав підстави гадати, мусив уже багато років вважати мене за померлого.

З цією метою я відплив на кораблі до Лісабона і прибув туди в квітні; в усіх цих подорожах мій слуга П’ятниця сумлінно супроводив мене і не раз доводив мені свою вірність.

Приїхавши в Лісабон і розпитавшись, я, на превелику радість, знайшов мого давнього друга, капітана португальського корабля, що вперше підібрав мене в морі коло берегів Африки. Він постарів і не ходив більше в море, а судно передав своєму синові, теж уже немолодому чоловікові, який і провадив далі торгівлю з Бразилією. Старий не впізнав мене, та і я ледве його впізнав, але потім пригадав його риси; згадав і він мене, коли я сказав йому, хто я такий.

Після взаємних теплих привітань я, звичайно, спитав про свою плантацію та свого компаньйона. Старий сказав, що не був у Бразілії вже років з дев’ять, що коли він востаннє виїздив звідти, Мій компаньйон був ще живий, але мої довірені, яким я доручив доглядати мою частку, обидва померли. Проте він гадав, що я можу одержати найдокладніші відомості про свою плантацію і про поліпшення, зроблені на ній, бо, зважаючи на загальну впевненість у тому, що я пропав безвісти і потонув, настановлені мною опікуни щорічно подавали звіт про прибутки з моєї частини плантації урядовцеві державної скарбниці,

котрий постановив — на випадок, коли я не повернусь, — конфіскувати мою власність і одну третину прибутків з неї відраховувати до королівської казни, а дві третини. — до монастиря святого Августина для допомоги біднякам та для навернення індіанців до католицтва. Коли ж я з’явлюсь сам або хтось інший, замість мене, по мою частку, то її повернуть усю, крім, ясна річ, щорічних прибутків, витрачених на благодійність. Однак він запевнив мене, що королівський урядовець, який відає земельними прибутками казни, і монастирський економ весь час пильно стежили за тим, щоб мій компаньйон щороку подавав їм докладний звіт про прибутки з плантації, оскільки моя частка надходила до них повністю.

Я спитав капітана, чи відомо йому, наскільки збільшилась прибутковість плантації, Чи варто, на його думку, зайнятися нею та чи можу я, приїхавши туди й заявивши свої права, одержати без перешкод свою частину.

Він відповів, що не може сказати точно, наскільки збільшилась плантація, а знає тільки, що мій компаньйон страшенно забагатів, володіючи лише однією половиною; скільки йому відомо, третина моїх прибутків, що надходила до королівської казни і, здається, також передавалась якомусь монастиреві чи релігійній громаді, перевищувала двісті мойдорів{68} на рік. Що ж до безперешкодного повернення мені моїх прав, про це, на його думку, не варто турбуватися, бо мій компаньйон живий і засвідчить їх; до того ж і моє ім’я значиться в списках місцевих землевласників. Ще він сказав мені, що наступники настановлених мною опікунів — гарні, чесні люди, причому дуже багаті, і що вони не лише допоможуть мені одержати назад моє майно, а, як він гадає, дадуть іще мені чималу суму грошей, що склалася з прибутків від плантації за той час, коли нею відали їхні батьки і прибутки не над-, ходили до казни, тобто,, за його підрахунком, років за дванадцять.

Це трохи здивувало й стривожило мене, і я спитав капітана, як. могло трапитись, що опікуни так розпорядились моєю власністю, —

адже він знав, що я написав заповіт і призначив його, португальського капітана, своїм єдиним спадкоємцем.

— Це правда, — сказав він, — але ж доказів вашої смерті не було і, отже, я не міг діяти, як виконавець заповіту, не маючи певних відомостей про вашу загибель. Та мені й не хотілось брати на себе управління вашою плантацією, бо вона дуже далеко. Проте заповіт ваш я подав і права свої заявив, і якби я міг довести, що ви живі або померли, то став би діяти за дорученням і вступив би у володіння інхеніо (так називають там цукроварню) або доручив би це своєму синові, він тепер у Бразілії. Але, — вів далі старий, — я мушу повідомити вам одну річ, яка, може, буде для вас менш приємна, ніж уся моя попередня розповідь: ваш компаньйон та опікун, гадаючи, як і всі, що ви померли, вирішили подати мені звіт про прибутки за перші шість чи сім років і вручили мені гроші. В той час плантація потребувала великих витрат на поширення господарства, будівництво інхеніо та придбання невільників, так що прибутки далеко не такі, як пізніше. Однак я дам вам докладний звіт про те, скільки грошей я одержав і на що витратив.

Через кілька днів після цього мій давній друг подав мені звіт про своє господарювання на моїй плантації протягом перших шести років моєї відсутності. Звіт був підписаний моїм компаньйоном та двома довіреними; прибутки обчислювалися скрізь у товарах, наприклад, у паках тютюну, ящиках цукру, барилах рому, патоки тощо, як це заведено по цукроварнях. Із звіту я побачив, що доходи щороку збільшувались, але через величезні витрати сума прибутку була спочатку невелика. Все ж таки з розрахунків старого капітана виявилось, що він винен мені чотириста сімдесят золотих, мойдорів та ще шістдесят ящиків цукру й п’ятнадцять подвійних пак тютюну, що загинули разом з його кораблем, який зазнав аварії, повертаючись із Бразілії до Лісабона років через одинадцять після мого від’їзду.

Добряга скаржився на свої нещастя і говорив, що він змушений був витратити мої гроші, щоб покрити свої втрати, а також на придбання частки в новому судні.

— І все-таки, давній мій друже, — закінчив він, — вам не доведеться бідувати, а коли вернеться мій син, ви одержите всі свої гроші повністю.

З цими словами він вийняв старовинний гаманець і передав мені сто шістдесят португальських золотих мойдорів, а на забезпечення решти боргу — свої документи на володіння судном, з яким син його поїхав до Бразілії; він володів четвертиною всіх паїв, а його син — другою четвертиною.

Я був такий зворушений чесністю і добротою бідолахи, що не міг допустити цього; згадуючи, що він зробив ддя мен^, як він підібрав мене в морі, як великодушно весь час ставився до мене, а особливо яким щирим другом показав себе тепер, я ледве стримував сльози. Через те я насамперед спитав його, чи дозволять йому обставини сплатити мені відразу стільки грошей та чи не буде це для нього обтяжливо. Він відповів, що, правду кажучи, це, звичайно, буде для нього трохи важкувато, але ж гроші мої, і мені вони, мабуть, потрібніші, ніж йому.

У кожному слові старого було стільки приязні, що, слухаючи його, я трохи не заплакав. Коротше кажучи, я взяв його сто мойдорів і, попросивши перо та чорнило, написав розписку про одержання їх, а решту грошей повернув, сказавши, що, коли я дістану назад свою плантацію, то віддам йому й решту, як я і зробив згодом. Що ж до передачі мені його прав на володіння судном, то на це я ніяк не можу погодитись: коли мені будуть потрібні гроші, він і сам поверне, — я переконався, що він чесна людина; коли ж не будуть потрібні, коли я одержу свою плантацію, на що він подав мені надію, я не візьму з нього більше жодного пенса.

Після цього старий запропонував навчити мене, як заявити свої права на плантацію. Я сказав, що збираюсь поїхати туди сам. Він відповів, що, звичайно, можна п поїхати, якщо мені хочеться, але є багато інших способів відновити мої права і негайно ж почати користуватись прибутками. Знаючи, що на річці Тахо{69} біля Лісабона стоять судна, готові до відплиття в Бразілію, він порадив мені записати

моє ім’я в офіційні книги і ствердив присягою, що я живий і що я та сама особа, яка придбала на самому початку землю для згаданої плантації.

За порадою капітана я склав у нотаріуса доручення на ім’я його знайомого купця в Бразілії. Це доручення він надіслав у листі, а мені запропонував залишитись у нього, поки не буде одержано відповідь.

Не можна було діяти сумлінніше, ніж діяв за дорученням цей купець. Менше як за сім місяців я одержав від спадкоємців моїх довірених, тобто тих купців, з чийого прохання я поїхав по невільників до Гвінеї, величезний пакет з такими листами та документами.

По-перше, звіт про прибутки з моєї ферми (чи то-план-тації), починаючи від того року, як їхні батьки розрахувалися з моїм давнім другом, португальським капітаном, тобто за шість років: мені припадало тисяча сто сімдесят чотири мойдори.

По-друге, звіт іще за чотири роки, протягом яких вони самостійно керували моїми справами, поки уряд не забрав иід свою опіку плантацію, як майно особи, зниклої безвісти, — це називається в законі громадянською смертю. Прибутковість плантації поступово зростала, і прибуток за ці чотири роки дорівнював тридцяти восьми тисячам восьмистам дев’яноста двом крузадо{70}, або трьом, тисячам двомстам сорока одному мойдорові.

По-третв, звіт пріора монастиря святого Августцна, котрий одержував прибутки протягом чотирнадцяти з лишком років. Певна річ, пріор не міг повернути мені грошей, вже витрачених на лікарні, але чесно заявив, що в нього залишилось вісімсот сімдесят два мойдори, які він визнає за мою власність. Лише королівська казна не повернула мені нічого.

В пакеті був ще лист від мого компаньйона. він щиро вітав мене з щасливим поверненням, радів, що я живий, сповіщав, як розрісся тепер

наш маєток і скільки він дає щороку, скільки в ньому тепер акрів, чим засіяна плантація і скільки невільників працює на ній. Далі йшли двадцять два хрестики, що означали добрі побажання і повідомляли, що він стільки ж разів прочитав "Аує Ма-гіа", дякуючи святій діві за те, що я живий. Ще далі мій компаньйон гаряче просив мене вернутись у Бразілію і вступити у володіння своєю власністю, а поки що сказати йому, як розпорядитися нею, якщо я не приїду сам. Лист закінчувався запевненнями в щирій дружбі до мене його самого і його домочадців. Крім листа, він надіслав мені в подарунок сім чудово вичинених леопардбвих шкур, привезених, очевидно, з Африки на іншому кораблі, якого він посилав туди і який здійснив щасливішу подорож, ніж моє судно. Надіслав він мені ще п’ять ящиків вишуканих ласощів та сто золотих пластинок, ще не покарбованих на монети, трохи менших за мойдори.

З тими ж кораблями мої довірені надіслали мені прибуток з плантації за поточний рік: тисячу двісті ящиків цукрового піску, вісімсот пак тютюну, а решту золотом.

Можу сказати, що для мене, як для Йова{71}, кінець був кращий за початок. Важко описати, як тьохкало моє серце, коли я читав ці листи, а особливо коли я побачив навколо себе свої багатства. Бразільські судна йдуть звичайно цілою флотилією; і морський караван, що привіз мені листи, привіз також і товари; отже, ще перед тим, як я одержав листи, товари були вже в гавані, цілі й непошкоджені. Дізнавшись про це, я зблід, відчув млість і, якби старий капітан не приспів саме вчасно з якимсь трунком, я, може, не зніс би цієї несподіваної радості і помер тут же на місці. Кілька годин я почував себе дуже погано, поки нарешті не послали по лікаря, і той, довідавшись про справжню причину моєї хвороби, пустив мені кров. Аж тоді мені полегшало. Дуже можливо, що без кровопускання я не пережив би такого струсу.

Отож я несподівано став власником більше п’яти тисяч фунтів стерлінгів і маєтку в Бразілії, що давав на рік понад тисячу фунтів прибутку, не менш певного, ніж дають маєтки в Англії. Я ніяк не міг

призвичаїтись до свого нового становища і не знав, з чого почати, як використати всі вигоди та приємності, які воно могло мені дати.

В першу чергу я винагородив свого благодійника, старого капітана, що так допоміг мені в лиху годину, був такий добрий до мене спочатку й вірний мені до кінця. Я показав йому все, надіслане мені, кажучи, що після провидіння, яке всім керує, я завдячую своїм багатством йому, що тепер мій обов’язок — винагородити його, і йому буде відплачено сторицею. Передусім я вернув йому взяті в нього сто мойдорів, потім послав за нотаріусом і формальним порядком знищив розписку, де він визнавав, що винен мені .чотириста сімдесят мойдорів. Далі я склав доручення, що давало йому право щороку одержувати замість мене прибутки з моєї плантації і зобов’язувало мого компаньйона подавати йому звіти й відправляти на його ім’я товари та гроші. Приписка наприкінці надавала Йому право на отримання з прибутків щорічної пенсії в сто мойдорів, а після його смерті ця пенсія, в розмірі п’ятдесяти мойдорів, мала перейти до його сина. Так я віддячив моєму давньому другові.

Тепер треба було подумати про те, куди мені верстати свій шлях і що робити з багатством, яке дісталося мені з ласки провидіння. Клопоту в мене було куди більше, ніж тоді, коли я провадив самотнє життя на острові і не потребував нічого, крім того, що в мене було, але й не мав нічого, крім необхідного, а тепер на мені лежали великі турботи та відповідальність. Тепер у мене не було печери, куди я міг сховати свої гроші, або місця, де б вони могли лежати без замків та ключів і потемніти і взятись цвіллю, раніше ніж хто-небудь надумав би скористуватись ними; навпаки, тепер я не знав, куди мені дівати і кому дати їх на схованку. Єдиним моїм притулком був мій давній друг капітан, в чесності якого я вже переконався.

Мені здавалось, що мої інтереси в Бразілії кличуть мене туди, але я не міг уявити собі, як я поїду, не впорядкувавши своїх справ і не залишивши свого капіталу в надійних руках. Спочатку мені спало на думку віддати його на схов моїй давній приятельці, капітановій удові; я

знав, що вона чесна жінка і поставиться до мене цілком сумлінно; але вона була вже в літах, бідна і, як я гадав, могла мати борги. Одно слово, мені не залишалось нічого іншого, як їхати самому в Англію й везти гроші з собою.

Минуло, проте, кілька місяців, перш ніж я дійшов до такого висновку; нагородивши по заслузі старого капітана, мого колишнього благодійника, я подумав і про бідну вдову, покійний чоловік якої зробив мені стільки послуг, та й сама вона, поки це було в її силах, була моєю відданою опікункою та порадницею. Я передусім попросив одного лісабонського купця доручити своєму агентові в Лондоні не тільки оплатити їй чек у сто фунтів, але й розшукати її та особисто передати від мене ці гроші, поговорити з нею, заспокоїти стареньку, сказавши, що, поки я живий, я й надалі допомагатиму їй. Водночас я відіслав своїм сестрам, що жили на селі, по сто фунтів кожній; вони, щоправда, не знали нестатку, але й не можна сказати, щоб жили в розкошах: одна вийшла заміж і овдовіла, у другої чоловік був живий, проте поводився з нею не так добре, як слід би.

Але з-поміж усіх своїх родичів я не знаходив нікого, кому зважився б доручити повністю свій капітал, щоб з спокійною душею поїхати в Бразілію, і це дуже бентежило мене.

Я зовсім вирішив був їхати в Бразілію і оселитися там, бо я, так би мовити, натуралізувався в тій країні. Була, проте, маленька перешкода, що зупиняла мене, а саме — релігія. Правда, на той час не релігія стримувала мене від подорожі. Колись, живши серед католиків, я відкрито додержувався їхньої релігії, і так само не вважав я цього за гріх і тепер. Але останнім часом я став замислюватись над цим більше, ніж раніше, і тепер, коли я говорив собі, що мені доведеться жити й померти серед католиків, то іноді каявся, що визнав себе за папіста; мені спадало на думку, що католицька віра, мабуть, не найкраща, і я не хотів померти католиком.

Але, як я вже говорив, головна причина, що стримувала мене від подорожі в Бразілію, полягала не в цьому, а в тому, що я не знав, кому довірити свої товари й гроші. Нарешті я вирішив забрати з собою все своє багатство і поїхати в Англію. Я гадав, що, прибувши туди, я зав’яжу знайомства або знайду родичів, на яких можна буде покластися. І я став лаштуватися в дорогу.

Перед поверненням додому я вирішив упорядкувати всі справи, а насамперед (дізнавшись, що бразільські кораблі готові до відплиття) відповісти на листи, надіслані мені з Бразілії з повним і правдивим звітом щодо моїх справ. Я написав пріорові монастиря святого Августина, подякував йому за сумлінність і просив прийняти від мене в подарунок невитрачені ним вісімсот сімдесят два мойдори з тим, щоб п’ятсот пішли на монастир, а триста сімдесят два — бідним, за розсудом пріора, просив також доброго падре молитися за мене, і таке інше.

Далі я написав подячного листа двом моїм довіреним, віддавши їм належне за чесність та сумлінність; від того, щоб послати їм дарунки, я утримався: для цього вони були надто багаті. Нарешті я написав своєму компаньйонові, вихваляючи його вміння господарювати, ширити справу і збільшувати прибутки; дав йому настанову, що робити з моєю часткою в майбутньому; сповістив, які повноваження залишив я старому португальському капітанові, і просив надалі, до одержання звісток від мене, відсилати йому все, що мені належатиме; я запевнив свого компаньйона, що маю намір не лише відвідати свій маєток, але й прожити в ньому поки віку мого. До листа я додав подарунки: італійського шовку на плаття для його дружини та дочок (про те, що в нього є дружина й дочки, я дізнався від сина мого приятеля, капітана), далі два сувої тонкого англійського сукна, найкращого, яке можна було знайти в Лісабоні, п’ять сувоїв чорної байки і дорогого фламандського мережива.

Влаштувавши таким чином свої справи, продавши товари і обернувши гроші на надійні папери, я міг спокійно рушати в путь. Але тепер постала нова морока: як їхати в Англію — суходолом чи морем? До

моря я, здається, досить призвичаївся, а проте цього разу мені чомусь дуже не хотілось їхати морем, і хоч я нічим не міг пояснити це небажання, воно до того стало сильним, що, вже відправивши свій багаж на корабель, я передумав і забрав його назад. І так було не раз, а двічі чи тричі.

Правда, мені не дуже щастило на морі, і це могло бути однією з причин. Але головне було тут у передчутті, а людині ніколи не слід іти супроти своїх передчуттів. Два кораблі, па яких я хотів пливти, обраних мною з-поміж інших — на один я навіть перевіз свій багаж, а з капітаном другого умовився про ціну, — обидва ці кораблі не дійшли до місця призначення. Один захопили алжірські пірати, а другий зазнав аварії біля Старта{72} коло Торбея{73}, і всі, хто був на ньому, за винятком трьох, потонули; так що на обох мене спіткало б нещастя, а на якому гірше — важко сказати.

Бачачи таку мою нерішучість і вагання, мій давній друг капітан, від якого я ні з чим не ховався, почав умовляти мене не їхати морем, а рушити суходолом до Коруньї{74} і далі через Біскайську затоку до Ла-Рошелі{75}, звідки вже легко й безпечно можна доїхати до Парижа, а також до Кале та Дувра; або ж їхати па Мадрід і звідти весь час суходолом через Францію.

Одно слово, я був тоді настільки упереджений проти будь-якої морської подорожі, за винятком переїзду з Кале до Дувра, що вирішив їхати всю дорогу суходолом, а оскільки я не поспішав, не зважав на витрати, то цей шлях був і найприємнішим. А щоб зробити його ще приємнішим для мене, старий капітан знайшов мені попутника, англійця, сина одного лісабонського купця. Крім того, ми взяли з собою ще кількох молодих португальців — а втім, вони їхали тільки до Парижа. Отже, всіх нас зібралось шість чоловік та п’ятеро слуг: купці й португальці, щоб зменшити видатки, брали з собою по одному слузі на двох, а я взяв з собою за слугу одного англійського матроса та свого П’ятницю, який був надто непризвичаєним до європейських порядків, щоб у дорозі заміняти слугу.

Так я нарешті виїхав із Лісабона; ми запаслись усім потрібним, були добре озброєні і гуртом складали маленький загін; мої супутники вшанували мене званням капітана, бо я був найстарший з-поміж усіх за віком, а також тому, що в мене було двоє слуг, до того ж саме я затіяв цю подорож.

Я не докучав читачеві виписками з свого корабельного журналу, не наводитиму й тепер витягів із свого сухопутного щоденника, але деяких пригод, що трапилися з нами під час цієї важкої і втомливої подорожі, проминути не можу.

Прибувши до Мадріда, всі ми, що вперше відвідували Іспанію, захотіли пожити там, побачити іспанську столицю і подивитись на все, варте уваги; але літо вже кінчалось, і ми поспішили виїхати й рушили з Мадріда десь у половині жовтня. Доїхавши до кордону Наварри{76}, ми одержали тривожну звістку, що на французькому боці гір випав глибокий сніг і численні мандрівники були змушені вернутися в Памплону{77} після марної й дуже небезпечної спроби переправитися через гори.

Добравшись до Памплони, ми й самі перекопались у цьому. Для мене, що майже все своє життя провів у жаркому кліматі, в країнах, де я міг обійтись майже без одягу, холод був нестерпний. Причому було не тільки важко, а й чудно: всього десять днів тому виїхати з Старої Кастілії{78}, де було не те що тепло, а навіть жарко, і зараз же потрапити під такий лютий крижаний вітер з Піренейських гір, що ми не могли витримати його, не кажучи вже про те, що ризикували відморозити собі руки та ноги.

Бідолашний П’ятниця просто перелякався, побачивши вкриті снігом гори і відчувши холод, якого йому ніколи в житті не доводилось терпіти.

На додаток до всього в Памплоні, коли ми прибули туди, сніг і далі падав так густо й так довго, що всі дивувались надзвичайно ранньому

початку зими. Шляхи, і раніше не дуже приступні, тепер стали непрохідними: подекуди сніг лежав такий глибокий, що їхати була неможливо, бо тут сніг не замерзає, як. у північних країнах, і ми на кожному кроці наражалися б на небезпеку бути похованими живцем. У Памплоні ми пробули цілих двадцять днів; потім, бачачи, що зима зовсім близько і на поліпшення погоди сподіватись важко, — ця зима в усій Європі випала така сувора, якої не пам’ятали й старожили, — я запропонував своїм супутникам поїхати в Фуентеррабію{79}, а звідти рушити морем у Бордо, що забрало б дуже небагато часу.

Та поки ми думали й гадали, до Памплони прибули чотири французи, що перебрались через гори з того боку з допомогою провідника; їдучи по околиці Лаигедока, він провів їх через гори шляхом, де снігу було мало і він не особливо ставав на перешкоді, а якщо й траплявся більшими масами, то був настільки твердий, що витримував і людей, і коней.

Ми послали по цього провідника, і він обіцяв провести нас тим самим шляхом, і перехід не становитиме для нас небезпеки за умови, що ми добре озброїмось, щоб не боятись диких звірів: за його словами, під час великого снігу коло підніжжя гір часто показуються вовки, розлючені через відсутність поживи. Ми сказали, що до зустрічі з цими звірами приготовані досить добре, коли тільки нам не загрожує небезпека з боку двоногих вовків, котрих, як нам говорили, тут передусім треба боятись, особливо на французькому боці гір.

Він заспокоїв нас, кажучи, що шлях, яким ми вирушимо, з цього погляду цілком безпечний, і ми охоче згодилися йти з ним, як і інші дванадцять мандрівників зі своїми слугами, котрі, як я казав, пробували вже перебратись через гори, але мусили вернутись назад.

Отже, всі ми 15 листопада виїхали з Памплонн. Я був здивований, коли замість того, щоб рушити далі до гір, провідник повернув назад і пішов тією самою дорогою, якою ми прибули з Мадріда. Так їхали ми миль з двадцять, переправились через дві річки і опинились у рівній

місцевості, приємній для очей, де знову було тепло і снігу ніде не було видно. Але потім, несподівано повернувши ліворуч, провідник повів нас до гір іншою дорогою, і, хоч гори та безодні навіювали нам страх, ми обхідними та дуже покрученими стежками непомітно перевалили на той бік кряжа, не зазнавши особливих труднощів від снігу. І тут перед нами розляглися веселі родючі провінції Лангедок{80} та Гасконь, зелені й квітучі, але вони були ще далеко, і, щоб добратись до них, ми мали подолати важку дорогу.

Весь цей день і всю ніч ішов сніг, такий сильний, що їхати не було ніякої можливості; нас це трохи збентежило, але провідник заспокоїв нас, кажучи, що незабаром ми будемо поза смугою снігу. І справді, щодня ми спускалися все нижче і посувалися все далі на північ, цілком покладаючись на нашого провідника.

Години за дві до смерку, коли наш провідник був далеко попереду і ми ледве його бачили, з сусідньої лощовини, що межувала з густим лісом, вискочили троє величезних вовків, а слідом за ними — ведмідь. Два вовки кинулись на провідника і, якби він був за півмилі від нас, вони роздерли б його раніше, ніж ми встигли б підбігти. Один накинувся на його коня, другий напав на нього самого так люто, що сердега не мав ні часу, ні духу витягти пістоль і тільки щосили кликав нас на допомогу. Поруч зі мною їхав мій П’ятниця; я наказав йому скакати вперед і дізнатись, у чому справа. П’ятниця почав гукати ще голосніше, ніж той: "Господарю! Господарю!" Проте він був сміливий хлопець, погнав свого коня прямо до місця сутички, вихопив пістоля і прострелив голову вовкові.

Щастя для бідолахи, що до нього приспів саме П’ятниця: він у себе на батьківщині звик бачити вовків і не боявся їх, тому під’їхав до звіра впритул і застрелив його, як було описано вище; будь-хто інший із нас стріляв би здалеку і міг би або схибити, або підстрелити самого провідника.

Це могло налякати й сміливішу людину, ніж я, і справді, весь наш загін сполошився, коли слідом за пострілом до нас з обох боків долинуло моторошне вовче виття; його повторила гірська луна, і нам здалось, що вовків було безліч, — а може, їх було таки чимало, і страх наш виявився аж ніяк не даремний.

В усякому разі, коли П’ятниця вбив вовка, другий вовк, що напав був на коня, зараз же покинув його і втік; на щастя, вовк учепився коневі й голову, під зуби йому потрапив мундштук вуздечки, і особливої шкоди тварині не було заподіяно. Зате вершникові перепало гірше, ніж коневі: розлючений звір укусив його двічі; один раз у руку, а другий — трохи вище коліна, і наш провідник уже мало не звалився з коня, коли нахопився П’ятниця і застрелив вовка.

Зрозуміло, що, почувши постріл, всі ми, аби швидше дізнатись, ще трапилось, наддали ходи й поскакали так прудко, як тільки дозволяла дорога, — в цьому місці узвіз був дуже крутий. Виїхавши з-за дерев, що досі ховали від нас місце дії, ми відразу все зрозуміли і побачили, що П’ятниця визволяє нашого бідолашного провідника, хоч і не моглй роздивитись, якого звіра він убив.

Не можна уявити собі незвичайнішого й захопливішого видовища, ніж поєдинок між П’ятницею та ведмедем, що відбувся на наших очах. Бій між ними тішив нас усіх, хоч спочатку ми перелякались за мого вірного слугу. Ведмідь — важкий, незграбний звір, нездатний мчатися, як прудкий та легкий вовк, зате в нього є дві особливості, що звичайно визначають його поведінку. По-перше, він, як правило, не нападає на людину; кажу: "як правило", бо не можна передбачати, до чого може довести його голод, як це було тепер, коли вся земля була вкрита снігом. На людину, повторюю, він не нападає, коли тільки сама людина не нападе на нього. Якщо ви зустрінетеся з ведмедем у лісі і не зачепите його, то й він не зачепить вас, але при цьому ви повинні бути з ним дуже чемні й поступатись йому дорогою, — він велике цабе і не поступиться дорогою, навіть принцові. Але, коли ви перелякались, найкраще — не спинятись і дивитись у другий бік, бо іноді, якщо ви

спинитесь і почнете пильно дивитись на нього, він може образитись. А якщо ви ще чим-небудь кинете в нього і влучите нехай би навіть гіллячкою, не товщою за ваш палець, то він уже неодмінно образиться і покине всі інші справи, щоб помститись вам і тим відстояти свою скривджену честь, — це його перша особливість. Друга — те, що, відчувши себе ображеним, він уже не дасть вам спокою а вдень і вночі бігтиме за вами швидкою риссю, поки не наздожене і не помститься за образу.

Отож П’ятниця виручив із біди нашого провідника і тієї хвилини, коли ми під’їхали до них, саме допомагав йому злізти з коня, бо неборака зовсім ослаб від переляку та ран — щоправда, він більше перелякався, ніж потерпів. Раптом ми помітили, що з лісу виходить ведмідь, такий величезний, яких я ще зроду не бачив. Ми всі були здивовані його появою, та на обличчі П’ятниці, коли він побачив ведмедя, з’явилась радість і відвага.

— О! О! О! — вигукнув він тричі, показуючи на звіра. — О господарю, дозволь мені з ним поздоровкатись. Мій тебе дуже потішить.

Я здивувався, не розуміючи, чого він так радіє.

— Дурний ти! Він же з’їсть тебе! — сказав я.

— Їсти мене? Мій його їсти, мій вас добре потішить! Ви всі стійте тут, мій покаже вам смішно!

Він сів на землю, стягнув з себе чоботи, надів мокасини (пласкі черевики, які носять індіанці), що лежали в нього в кишені, віддав свого коня другому слузі і, приготовивши рушницю, помчав, як вітер.

Ведмідь ішов спроквола й нікого не чіпав; але П’ятниця, підбігши до нього зовсім близько, гукнув йому, ніби ведмідь міг його зрозуміти: "Слухай! Слухай! Мій говорить тобі!" Ми їхали за П’ятницею трохи

віддалік. У цей час ми спускались гасконським схилом і вступили у великий ліс, де місцевість була рівна й досить відкрита, бо дерева були розкидані то тут, то там.

П’ятниця, як ми вже говорили, йшов за ведмедем по п’ятах і незабаром порівнявся з ним, а порівнявшись, підняв з землі велику каменюку и пошпурив у нього. Каменюка влучила звірові в голову і хоч відскочила від неї, як від кам’яного муру, але все ж таки П’ятниця добився свого: адже шибеник нітрохи не боявся і зробив це тільки для того, щоб ведмідь погнався за ним і щоб, як він висловився, "показати смішно".

Як тільки ведмідь відчув дотик каменюки і, обернувшись, побачив напасника, він кинувся навздогін за П’ятницею, перевалюючись, але такими сягнистими кроками, що й коневі довелося б тікати від нього чвалом. П’ятниця летів, як вітер, просто на нас, ніби шукаючи в нас захисту, і ми вирішили всі разом стріляти у ведмедя, щоб урятувати мого слугу, хоча я щиро розгнівався на нього — навіщо він погнав на нас ведмедя, коли той ішов собі у своїх справах зовсім в інший бік і не звертав на нас уваги; а надто я розсердився за те, що ведмедя він погнав па нас, а сам узявся тікати.

— Ах ти, собако! — крикнув я. — Добре ж ти нас насмішив! Біжи мерщій, стрибай на коня і дай нам застрелити звіра.

Він почув і кричить мені у відповідь:

— Не стріляти! Не стріляти! Стояти тихо, буде дуже смішно. — І біг далі, удвоє швидше за ведмедя. Потім несподівано завернув, побачив підхоже дерево, подав нам знак під’їхати ближче, помчав іще швидше і вмить видряпався на дерево, кинувши рушницю на землю, кроків за шість від стовбура.

Ведмідь скоро добіг до дерева, передусім спинився коло рушниці, понюхав її, але не зачепив і поліз на дерево, як кішка, незважаючи на свою величезну вагу, Я був ошелешений безглуздою, як мені здавалось, поведінкою мого слуги і при всьому бажанні не міг знайти тут нічого смішного, поки ми, бачачи, що ведмідь видерся на дерево, не під’їхали ближче.

Під’їхавши до дерева, ми побачили, що П’ятниця заліз на топкий кінець великої гілляки, а ведмідь саме добрався до половини гілляки, до того місця, де вона ставала тоншою й гнучкішою.

— Агов! — крикнув нам П’ятниця, — Тепер ви побачите: мій буде вчити ведмедя танцювати.

І він заходився підскакувати та розгойдувати гілляку; ведмідь захитався, але не зрушив з місця і тільки озирався, як би то йому цілим і здоровим повернутись назад; бачачи таку картину, ми справді сміялись від щирого серця. Але П’ятниці цього було мало: побачивши, що Ведмідь стоїть смирно, він став кликати його, ніби ведмідь розумів англійську мову:

— Що ж ти не ідеш далі? Будь ласка, йди далі, — і перестав трясти та розгойдувати гілляку, а ведмідь, ніби зрозумівши, що йому було сказано, поліз далі. Тоді П’ятниця знову застрибав, а ведмідь знову зупинився.

Ми думали, що саме тепер треба прикінчити його, і крикнули П’ятниці, щоб він стояв смирно, що ми будемо Стріляти у ведмедя, але він палко заперечив:

— О, будь ласка, будь ласка! Мій сам стріляти скоро!

Коротше кажучи, П’ятниця так довго танцював на гілляці, а ведмідь так потішно перебирав ногами, що ми справді нареготались удосталь,

хоч і не могли уявити собі, чого, власне, домагається відважний індіанець. Спочатку ми гадали, що він хоче струсити ведмедя додолу, але для цього ведмідь був надто хитрий: він не заходив так далеко, щоб утратити рівновагу, і цупко чіплявся за гілляку своїми величезними пазурами та лапами, так що ми не мали уявлення, чим закінчиться ця забава.

Але П’ятниця незабаром розвіяв наші сумніви. Бачачи, що ведмідь учепився за гілляку і що його не примусиш іти далі, він заговорив:

— Ну, ну, твій не йде, мій іде, мій іде! Твій не хоче йти до мене, мій хоче до тебе. — З цими словами він пересунувся на тонкий кінець гілляки, що зігнулася під його вагою, обережно зісковзнув по ньому на землю і побіг до своєї рушниці; тримаючи зброю напоготові, він завмер.

— Ну, П’ятнице, — сказав я йому, — що ти ще задумав? Чому ти не стріляєш у нього?

— Не треба стріляти! — сказав П’ятниця. — Ще не треба стріляти. Мій стрілятиме зараз, мій вб’є, коли ти ще сміятись.

І справді, він знову насмішив нас, як ви зараз побачите. Помітивши, що напасник зник, ведмідь став задкувати, проте обережно, не поспішаючи, на кожному кроці оглядаючись, поки не добрався до стовбура; потім, так само задки, він поліз деревом униз, чіпляючись кігтями і обережно перебираючи ногами. Та перше ніж звір устиг стати на землю задніми ногами,. П’ятниця підійшов до нього впритул, уставив йому в вухо дуло своєї рушниці і застрелив ведмедя на місці.

Штукар обернувся подивитись, чи сміємось ми, і, бачачи з наших облич, що ми задоволені, сам зареготав на все горло.

— Так ми вбивати ведмідь у моя країна! — сказав він.

— Як же ви їх убиваєте? — спитав я. — Адже у вас немає рушниць.

— Рушниць немає, зате є багато, багато довгі стріли, — відповів він.

Пригода з ведмедем нас неабияк розважила, але все ж таки ми були в глухому місці, провідника нашого сильно пошарпали вовки, і ми не знали, що діяти. Вовче виття все ще розлягалось у моїх вухах, — справді, після реву, який я чув колись на африканському березі (про це я вже розповідав), мені зроду не доводилось чути таких моторошних звуків.

Це виття й наближення ночі примусили нас поспішити, а то ми піддалися б на прохання П’ятниці і, звичайно, оббілували б ведмедя: звір був такий величезний, що справа заслуговувала на увагу, але нам залишалося пройти ще з десять миль, а провідник підганяв нас; ми покинули ведмедя і пішли далі.

Земля тут була вкрита снігом, хоч і не таким глибоким і небезпечним, як у горах; ми потім дізналися, що хижі звірі, гнані голодом, спустилися з гір у ліс та в долини, шукаючи їжі, й накоїли в селах багато лиха: лякали селян, роздерли силу овець та коней і навіть кількох людей.

Шлях наш пролягав через небезпечне місце, і наш провідник сказав, що коли в цих краях ще водяться вовки, то ми неодмінно на них натрапимо. Це була невеличка долина, з усіх боків оточена лісом, вузька ущелина вела через Нього до села, де ми вирішила заночувати.

Лишалося з півгодини до заходу сонця, коли ми ввійшли в перший лісок, а коли вийшли з нього на рівнину, сонце вже сіло. В цьому першому лісі не трапилось нічого особливого, хіба що на невеличкій галявині, в чверть милі завдовжки, ми побачили п’ятьох величезних вовків, що один по одному швидко перебігли дорогу, ніби женучись за якоюсь здобиччю; нас вони минули і за кілька хвилин зникли з очей.

Наш провідник, який, до речі, показав себе неабияким боягузом, просив нас бути насторожі: на його думку, за цими вовками мали з’явитись і інші.

Ми їхали, озираючись і тримаючи рушниці напоготові, але вовків не бачили, поки з лісу, що тягся милі на півтори, не вибрались на рівнину. Тут справді доводилось їхати з осторогою: перше, що впало нам в очі, був мертвий кінь і над ним з дюжину вовків за роботою — не можу сказати, за їжею, бо вони вже з’їли все м’ясо і тепер обгризали кістки.

Ми не визнали за доцільне заважати їхньому бенкетові, та вони й не звернули на нас особливої уваги. П’ятниці дуже хотілось вистрілити в них, але я не допустив цього, гадаючи, що в нас і без того досить клопоту, а може трапитись і ще більше. Ми не дійшли й до половини рівнини, як раптом ліворуч від нас розляглось жахливе. вовче виття, і зараз же після цього ми побачили з сотню вовків, що бігли просто на нас, більшість — лавою, немов регулярна армія під командою досвідчених офіцерів. Я не знав, як їх треба зустріти, але подумав, що єдиний засіб — зімкнутися в щільний ряд; так ми й зробили. А щоб не було великих проміжків між пострілами, я наказав стріляти через одного, а тим, хто не стріляв, тримати рушниці напоготові для другого залпу на випадок, коли вовки не повернуть назад після першого; тих, кому доводилось стріляти в першу чергу, я попередив, щоб вони не заряджали рушниці знову, а тримали напоготові пістолі, — у кожного з нас була рушниця й пара пістолів. Отже, за такою системою, поділившись на два загони й стріляючи по черзі, ми могли дати шість залпів підряд. А втім, це виявилось непотрібним, бо після першого ж залпу ворог зупинився, мов укопаний, перелякавшись пострілів та вогню; чотирьох вовків було забито на місці, кілька поранених повернули назад, залишаючи за собою на снігу кривавий слід. Я вже сказав, що зграя спинилась, але не втекла; тоді, згадавши, що, як мені розповідали, найлютіші звірі бояться людського голосу, я наказав усьому нашому товариству гукнути разом якомога голосніше і переконався, що в тих розповідях є частка правди: почувши наш крик,

вовки повернулись і почали відступати. Тоді я звелів випалити вдруге, їм навздогін, — вовки помчали галопом і незабаром сховались за деревами.

Скориставшись з перепочинку, ми стали перезаряджати рушниці, а щоб не гаяти часу, їхали далі; та ледве приготувались до нового залпу, як почули страшенний шум у тому самому лісі, в. тому самому напрямі, куди ми верстали шлях.

Наближалась ніч, і щохвилини темнішало, Що було для нас дуже невигідно; шум посилювався, і ми легко розпізнали в ньому гарчання й виття цих диявольських створінь. Несподівано ми побачили перед собою цілих три вовчі зграї: одну — ліворуч, одну позаду й одну попереду нас, — ми, здавалось, були оточені вовками; вони, проте, не нападали на нас, і ми їхали далі, підганяючи якомога коней, але дорога була вибоїста, і коні могли бігти лише клусом. Так ми доїхали до початку другого лісу, через який пролягала наша путь, і страшенно здивувались, побачивши біля просіки величезну вовчу зграю.

Раптом на другому кінці просіки залунав постріл; з лісу вибіг кінь, осідланий та загнузданий: він мчав наче вітер, а за ним гналось шістнадцять чи сімнадцять вовків; кінь набагато випередив їх, але ми були певні, що він не витримає довго такого шаленого гону, і вовки нарешті наздоженуть його: так воно, мабуть, і вийшло.

У просіці, звідки вибіг кінь, перед нашими очима постало жахливе видовище: ми побачили трупи ще одного коня й двох людей, роздертих хижаками. Один із них був, напевне, той самий, що стріляв, — коло нього лежала розряджена рушниця; голова й верхня частина тулуба були погризені.

Це видовище сповнило нас жахом. Ми не знали, що робити далі й куди прямувати, але вовки незабаром примусили нас зважитись: вони оточили нас у надії на нову здобич; я певен, що їх було не менше як триста. На наше щастя, на узліссі, трохи осторонь від дороги, лежало

кілька величезних дерев, зрубаних минулого літа і, мабуть, залишених тут для перевозу. Я повів свій маленький загін до цих дерев; на мою пропозицію всі ми злізли з Коней і, сховавшись за одним довгим деревом,,ніби за бруствером, утворили трикутник, помістивши коней в середину.

І добре, що ми це зробили, бо вовки зараз же напали на нас з небаченою досі люттю. Вони з гарчанням кинулись до нас і скочили на колоду, що правила нам за бруствер, ніби сподіваючись на легку здобич; їхню лють, мабуть, збільшувало ще те, що ми сховали за собою наших коней, яких вони, власне, й мали на меті. Я звелів своїм стріляти, як і раніше, — через одного, і їхні постріли були такі влучні, що з першого ж залпу багато вовків було забито; але виявилось, що цього мало: треба було стріляти безперервно, бо вовки лізли на нас, як чорти: задні підштовхували передніх.

Після другого залпу нам здалось, що вовки припинили свою атаку, і я сподівався, що вони втечуть; але це тривало лише одну мить — зараз же наскочили інші; ми двічі випалили в них із пістолів і, гадаю, цими чотирма залпами вбили штук сімнадцять чи вісімнадцять і поранили вдвоє більше, але вовки наступали далі.

Мені не хотілось надто швидко випустити всі наші заряди, і я гукнув свого слугу — не П’ятницю, котрий був заклопотаний іншою роботою: він надзвичайно швидко й спритно встиг уже зарядити знову свою й мою рушниці, — отже, не П’ятницю, а другого мого слугу і, давши йому порохівницю, звелів посипати порохом доріжку вздовж колоди, та якомога ширшу. Він виконав мій наказ і ледве встиг відійти, як вовки знову полізли на нас через порохову доріжку. Тоді я клацнув незарядженим пістолем коло самого пороху{81}, він зайнявся і обпалив вовків, які були на колоді; з півдюжини їх звалились або, вірніше, скочили на нас, сахнувшись убік від вогню та з переляку; з цими ми швидко розправились, а решта так злякались яскравого світла, яке здавалось ще страшнішим через густу темряву навколо, що трохи відступили.

Тут я востаннє скомандував стріляти всім разом, а потім усі ми хором гукнули, і вовки пустилися тікати; залишилося тільки близько двадцяти поранених, що корчились на землі; ми моментально кинулись на вовків і узялись рубати їх шаблями, цілком слушно розміркувавши, що скигління та виття цих тварюк будуть зрозуміліші для їхніх товаришів, ніж наші постріли; так воно й сталося: вовки повтікали й дали нам спокій.

Побили ми вовків штук шістдесят, а якби це було вдень, ми побили б їх іще більше. Коли поле бою очистилось, ми рушили далі, бо нам залишалось пройти ще близько трьох миль. Дорогою ми не раз іще чули в лісі виття хижаків і, здавалось нам, бачили, як вони шмигали серед дерев, але сніг сліпив нам очі, і ми не могли добре роздивитись. Приблизно за годину ми добрались до містечка, де вирішили заночувати, і знайшли там усіх озброєними й страшенно переляканими. Виявилось, що минулої ночі вовки й кілька ведмедів удерлись до містечка й настрахали всіх жителів, отож вони вартували вдень і вночі, особливо вночі, охороняючи свою худобу та й самих себе.

На ранок нашому провідникові стало зовсім зле: , рука й нога в нього так розпухли від вовчих укусів, що він не міг їхати далі, і нам довелося взяти іншого. З цим новим провідником ми доїхали до Тулузи, де клімат теплий, місцевість гарна та плодюча і немає ні снігу, ні вовків. Коли ми розповіли в Тулузі про наші дорожні пригоди, нам сказали, що зустріч з вовками у великому лісі коло підніжжя гір, особливо такої пори, коли земля вкрита снігом, — річ дуже звичайна. Багато людей розпитували про нашого провідника, який зважився повести нас такою дорогою цієї суворої пори року, і вважали за чудо, що вовки не пошматували нас усіх. Наша розповідь про те, як ми билися з вовками, захищаючи собою коней, викликала загальний осуд; усі говорили, що за таких обставин було п’ятдесят шансів проти одного, що вовки роздеруть нас усіх, оскільки вони оскаженіли, побачивши саме коней — ласий для них шматок.. Звичайно вони лякаються першого ж пострілу, але тут, бувши страшенно голодними і через те лютими, та ще бачачи перед собою так близько коней, вони забули про небезпеку; і, коли б ми не погамували їх безперервним вогнем і нарешті вибухом пороху, вони, напевне,

розірвали б нас на шматки; якби ми й далі залишалися в сідлах і стріляли, не злазячи з коней, вовки не розлютилися б так, бо, коли вони бачать на коні людину, вони не сміють вважати коня своєю власністю, як тоді, коли натрапляють на коня без вершника. Нам говорили також, що, якби ми покинули коней напризволяще, вовки кинулися б на них так пожадливо, що за цей час ми встигли б щасливо втекти, тим більше, що нас було багато і всі ми мали вогнепальну зброю.

Сам я ніколи не зазнавав такого страху: бачачи перед собою три сотні дияволів, що мчали на нас з ревінням та роззявленими пащами, готові пожерти нас, я вже вважав себе за пропащого, бо тікати не було куди. А втім, з мене досить було й того, чого я натерпівся; гадаю, мені більше ніколи не закортить перебиратись іще раз через гори, — краще б уже проїхати тисячу миль морем, хоч би мене щотижня шарпали бурі.

Про свою подорож через Францію я не можу розповісти нічого надзвичайного, — нічого, крім того, про що вже розповідали інші мандрівники, і причому куди цікавіше, ніж я. З Тулузи я приїхав у Париж; потім, не зупиняючись там надовго, далі, в Кале і щасливо висів у Дуврі 14 січня, відбувши свою подорож протягом найсуворішої та найхолоднішої пори року.

Тепер я досяг мети і незабаром уступив у володіння всім своїм недавно придбаним багатством, бо всі чеки, які я привіз з собою, мені оплатили негайно.

Моєю головною керівницею та порадницею була тут добра бабуся, вдова капітана. Вона була дуже вдячна мені за надіслані гроші і не жаліла для мене ні праці, ні клопоту, а я в усьому покладався на неї й ні разу не мав. приводу каятись у цьому; з початку й до кінця добра й розважлива жінка захоплювала мене своєю бездоганною чесністю.

Мені вже спадало на думку, чи не доручити їй свої товари і гроші, а самому поїхати назад у Лісабон, а потім у Бразілію, але мене стримали

релігійні міркування. Щодо католицизму в мене були сумніви ще під час моїх мандрів, особливо за часів моєї самотності; я знав, що мені нічого й думати їхати в Бразілію і тим більше оселятись там, якщо я не вирішу перейти в католицтво чи, навпаки, стати жертвою своїх переконань, постраждати за віру й померти від тортур інквізиції. Через те я вирішив залишитися вдома і, якщо буде змога, продати свою плантацію.

Я написав про це рішення в Лісабон своєму давньому другові, і той відповів, що продати її — справа неважка.

Але, якщо я дам йому дозвіл діяти від мого імені, він вважає вигідним запропонувати мою частину маєтку двом купцям, які управляли нею замість колишніх опікунів, добре знали їй ціну, бо жили в Бразілії й були, як я знав, дуже багаті. Капітан не сумнівався, що вони охоче куплять мою плантацію і дадуть за неї на чотири-п’ять тисяч більше, ніж будь-який інший покупець.

Я дав йому такі повноваження, і через вісім місяців корабель, який вернувся з Португалії, привіз мені листа, де мій давній друг повідомляв, що купці погодились на пропозицію й доручили своєму агентові в Лісабоні виплатити мені тридцять три тисячі восьмериків.

Я підписав складену за всією формою запродажну, надіслану мені з Лісабона, і повернув її поштою назад старому, а той прислав мені чеків на тридцять дві тисячі вісімсот восьмериків. Крім цієї одноразово виплаченої суми, покупці зобов’язалися виплачувати капітанові по сто мойдорів щорічно, а після його смерті — по п’ятдесят мойдорів його синові, з прибутків плантації.

Так завершився перший період мого життя, повного випадковостей та пригод, схожого на мозаїку, яку підібрало саме провидіння, і такого різноманітного, як рідко буває в цьому світі, — життя, що починалось нерозсудливо, а закінчувалось багато розумніше, ніж цього дозволяла сподіватись будь-яка з його частин.

Читач подумає, що, досягши такого добробуту, я вже не став ризикувати; так воно й справді було б, якби обставини допомогли мені, але я звик до мандрівного життя, в мене не було ні сім’ї, ні численних родичів і навіть, незважаючи на моє багатство, широкого кола друзів. А тому, хоч я й продав свій маєток у Бразілії, я ніяк не міг викинути з голови цієї країни; мене дуже тягло знову в мандри по світах і особливо хотілось мені побувати на своєму острові та подивитись, чи живуть іще там бідолашні іспанці і як поводяться з ними негідники-матроси, яких я залишив на острові.

Мій щирий друг, капітанова удова, дуже відмовляла мене від цього і зуміла так вплинути на мене, що я майже сім років нікуди не виїздив з Англії. За цей час я взяв під свою опіку двох племінників, синів одного з моїх братів; у старшого були свої невеликі достатки; я виховав його як дворянина і в своєму заповіті відписав йому певну суму, що мала правити за додаток до його власного капіталу. Другого я готував у моряки: через п’ять років, переконавшись, що з нього вийшов розумний, сміливий і заповзятий юнак, я спорядив для нього гарне судно й послав його в море; цей самий юнак згодом підмовив мене, вже діда, на дальші пригоди.

Тим часом я й сам якось обжився в Англії, бо насамперед одружився, не без користі для себе і в усіх відношеннях щасливо; і від цього шлюбу мав троє дітей — двох синів та дочку. Але коли моя дружина вмерла, а мій племінник з добрим прибутком вернувся з подорожі в Іспанію, мій нахил до мандрів у чужих краях та його наполегливі домагання все вирішили; він умовив мене, узявши з собою різного товару, рушити на його судні купцем в Ост-Індію. Це сталося 1694 року.

Під час цього плавання я відвідав свою нову колонію на острові, бачився там з моїми наступниками — іспанцями й довідався про всю історію їхнього життя та життя тих негідників, яких я залишив па острові. Мені розповіли, як спочатку вони кривдили бідолашних іспанців, як вони ворогували, а потім мирились, об’єднувалися з ними і знову розходились, як нарешті іспанці були змушені вжити проти них

насильства, як підкорили їх собі і справедливо поводилися з цими негідниками. Ця історія, — якщо вникнути в неї — була повна не менш різноманітних та дивовижних пригод, ніж моя власна, особливо в тій своїй частині, де йшлося про битви з караїбами, що кілька разів з’являлися на острові, а також про різні поліпшення, запроваджені на ньому. Я також довідався, що п’ятеро поселенців напали на сусідній материк і захопили в полон одинадцять чоловіків та п’ять жінок, у яких на той час, коли я приїхав на острів, народилося щось із двадцять дітей.

Я пробув на острові днів двадцять, залишив поселенцям запаси всіляких потрібних речей, особливо зброї, пороху, куль, одягу, інструментів, а також двох робітників, привезених з Англії, а саме: тесляра та коваля.

Крім того, я розбив острів на ділянки, зберігше за собою право власності на всі його землі, й поділив їх між поселенцями згідно з їхнім бажанням. Улаштувавши все таким чином, я переконав поселенців не кидати острова і поїхав.

Прибувши в Бразілію, я купив, там і відправив поселенцям вітрильне судно, навантажене різними необхідними для них речами. Крім того, я послав на острів сім жінок, які могли б там стати за наймичок або вийти заміж за тих, хто схотів би їх узяти. Англійцям, які залишилися на острові, я обіцяв прислати кілька жінок з Англії разом з великим вантажем сільськогосподарського знаряддя, якщо вони оброблятимуть землю; згодом я додержав слова. Вони стали чесними й працьовитими після того, як їх змусили до покори й виділили їм окремі ділянки землі для обробітку. Я послав також із Бразілії п’ять корів, з яких три були тільні, кілька овець і свиней; коли я приїхав туди знову, ці тварини дуже розплодились.

Але про все це, разом з розповіддю про те, як триста караїбів, з’явившись на острові, напали на поселенців і зруйнували їхні плантації, як поселенці двічі бились з навалою дикунів і зазнали спочатку поразки, втративши в бою трьох людей, зате потім, — після того, як буря

знищила ворожі піроги, — перебили та поморили голодом майже всю решту нападників; як поселенці повернули собі свої плантації й досі живуть на острові, — про все це, разом з описом справді дивовижних подій і деяких нових пригод з мого власного життя наступних десяти років я, можливо, згодом розповім окремо.

БЕЗСМЕРТНИЙ РОМАН ДАНІЄЛЯ ДЕФО

1719 рік став помітною віхою в історії англійської літератури. Того року вийшов друком славетний "Робінзон Крузо" — перший великий англійський роман, який справив значний вплив на подальший розвиток усієї європейської прози.

"Робінзон" з’явився на світ, коли його творцеві було майже шістдесят років. Щоправда, літературне ім’я — і досить гучне — він уже мав, але який же непростий був його шлях до написання свого безсмертного творіння! Непростий, як і вся його літературна кар’єра, як і все його життя.

Народився Даніель Дефо наприкінці 1659 чи на початку 1660 року — точна дата біографам і досі невідома. Його батько був дрібний торговець Джеймс Фо ("милозвучну" частку "де" додав до свого прізвища вже сам письменник), а родина належала до пуритансько-дисентерського середовища, яке не визнавало офіційної англіканської церкви, більше того, в період Реставрації, та й пізніше, пильно оберігало свою релігійну незалежність. Майбутній письменник здобув освіту в відомій дисентерській академії Чарлза Мортона в Стоук-Ньюінгтоні, де вивчав богослов’я, а також мови, класичні та нові, історію, географію й математику. Батько хотів бачити свого сина священиком, але Даніель розміркував інакше. Його вибір був підказаний не лише індивідуальними природними нахилами, а й своєрідністю того складного періоду в історії Англії.

На очах у Дефо руйнувався старий феодальний правопорядок, починалася епоха панування буржуазії, і юнак з головою поринув у сферу приватного підприємництва й торгівлі. Удачливого й процвітаючого комерсанта з нього не вийшло: зазнав він і дрібних поразок, і великого банкрутства.

В 1690-і роки невдатний комерсант знайшов для себе нове поле діяльності — літературне. Серед ранніх спроб пера Дефо-публіциста найчастіше згадують його "Нарис проектів" (1697), написаний людиною, яка серйозно замислювалась над розвитком національної економіки. В 1701 році він пише віршований памфлет "Чистокровний англієць", спрямований проти аристократичної опозиції, яка вбачала в особі короля Вільяма III (колишнього Вільгельма, принца Оранського) чужинця, котрий нібито не мав прав на англійський престол. Дефо в’їдливо висміяв безглуздість самих силкувань розмірковувати про "чистоту крові" в англійців — нації, що виникла внаслідок неодноразового змішування різних етнічних груп. "Чистокровний англієць" витримав десять видань протягом року і приніс успіх авторові, який навіть не підозрював тоді, які тяжкі випробування чекають на нього в найближчому майбутньому.

Після смерті Вільяма III і вступу на престол королеви Анни настав час суворих утисків пуритан-дисентерів. У кінці 1702 року було видано анонімний саркастичний памфлет "Як найшвидше розправитися з дисентерами", що гостро викривав нову політику щодо інаковіруючих. Авторство Дефо не важко було встановити, і в лютому 1703 року памфлетиста заарештували й кинули до Ньюгейтської в’язниці, де він з невеликою перервою пробув майже два роки. Крім того, влітку 1703 року він тричі стояв біля ганебного стовпа, однак громадянська страта мужнього й дотепного захисника дисентерів перетворилась на його тріумф. Пам’ятником цій події став його славетний памфлет — "Гімн ганебному стовпу" (1703), написаний у в’язниці.

Від публікації "Нарису проектів" до появи памфлета "Гімн ганебному стовпу" минуло всього шість років, проте за цей короткий строк

відбулося становлення Дефо-літератора. Як і чимало сучасних йому митців, Дефо довго й нелегко шукав своє покликання, своє місце у житті, часто-густо його політичні позиції та вчинки не відзначалися безкомпромісністю. Але вже у ранній публіцистиці проявилися ті моменти світогляду Дефо, які живили й наступні, зрілі твори письменника. Це, насамперед, послідовний демократизм, велика віра у сили здорового розуму, і — як наслідок — неприйняття багатьох соціальних та релігійних забобонів.

1704 року Дефо починає випускати щотижневу газету "Огляд", пишучи для неї переважну частину матеріалів. Це видання, яке стало надзвичайно популярним не тільки в Лондоні, а і у всій країні (дуже скоро газета почала виходити двічі, а потім — і тричі на тиждень) проіснувало до 1713 року, безперечно вилинувши на формування англійської ранньопросвітницької періодики. Під час роботи над "Оглядом" і в наступні роки Дефо пише також багато різних за жанром творів, включаючи памфлети, трактати й есе, псевдомемуари, життєписи відомих злочинців, дорожні нотатки і навіть історичні праці. У. зв’язку з цим не можна не згадати про інтерес Дефо до Росії, що знайшов відображення в його нарисі про Петра Великого під назвою "Безстороння історія життя і діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії" (1723).

До форми вигаданих мемуарів і щоденників Дефо звертався і в 1720-і роки, коли був уже автором "Робінзона Крузо". За приклад може правити відомий і популярний досі в різних країнах

"Щоденник чумного року" (1722), в якому розповідається про події епідемії чуми в Лондоні 1664-65 рр. Написані роком раніше "Записки кавалера" переносять читача до ще більш раннього періоду—до часів Тридцятирічної війни й початку англійської буржуазної революції. Щодо жанру ця книжка швидше може бути охарактеризована як авантюрний роман і поставлена в один ряд з такими творами письменника, як "Капітан Сінглтон" (1720) та "Історія полковника Жака" (1722).

Особливе місце серед романів Дефо, створених у 1720-і роки, посідають дві книжки: "Молль Флендерс" (1722) і "Роксана" (1724). У цих творах головні персонажі потрапляють не до світу географічної чи історичної екзотики, а в хитросплетення соціальних і психологічних відносин сучасного життя. Героїні обох книжок при всій їхній індивідуальності мають очевидну спільність: вони перебувають у складних, конфліктних стосунках з реальним світом, що їх оточує. Основним об’єктом художнього вивчення тут є характер людини далеко не праведної, більше того — злочинної. Переміни в долях Молль чи Роксани досліджуються художником, який розуміє, що людина сама по собі не народжується злочинцем: багато в її житті визначають обставини. Закладена Даніелем Дефо традиція відтворення характерів і доль реальних людей у тісному зв’язку з законами й звичаями сучасного світу згодом набула свого продовження й розвитку в середині XVIII сторіччя в книжках С. Річардсона, Г. Філдінга, Т. Дж. Смоллета, а від них ця лінія йде далі — до європейського критико-реалістичного роману середини XIX століття.

* * *

Книжка, яка побачила світ 23 квітня 1719 року, мала звичну на ті часи довгу назву: "Життя, незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, який прожив двадцять вісім років у цілковитій самотності на безлюдному острові, біля берегів Америки, неподалік гирла великої річки Оріноко, опинившись там після,корабельної аварії, під час якої загинув весь екіпаж корабля, крім нього, з додатком розповіді про не менш дивовижний спосіб, яким його кінець кінцем визволили пірати. Написано ним самим". А втім, містифікаторський характер останньої фрази англійські читачі розгадали дуже скоро.

Шлях свій до читача роман знайшов відразу. Через два тижні після його виходу з’явилося друге видання, на початку червня — третє, а ще через два місяці — четверте. Подібної популярності не знала тоді в Англії жодна інша книжка. В чому ж причина такого грандіозного

успіху? В багатстві екзотичних описів і подій? Але їх було чимало і в Афри Вен, і в Мері Менлі — безпосередніх

попередників Дефо в англійській прозі. В незвичайності долі головного героя? Можливо, але не тільки в тому.

На думку зобразити життя людини, що потрапила на безлюдний острів, письменника наштовхнув реальний випадок. В жовтні 1704 року шотландець Александр Селкірк, штурман одного з британських кораблів, був за непокору капітанові висаджений на безлюдний острів архіпелагу Хуан-Фернандес за 350 миль від чілійського порту Вальпарайсо. Через чотири роки й чотири місяці його підібрало інше англійське судно з напівпіратської флотилії капітана Вудза Роджерса. Сам Роджерс видав 1712 року книжку дорожніх нотаток, в якій присвятив кілька сторінок Селкірку. Зацікавившись цим випадком, один із найвизначніших літераторів того часу Річард Стіль зустрівся із Селкірком, а потім переказав зміст їхньої розмови у своєму журналі "Англієць". Нема підстав твердити, що Александр Селкірк став прототипом Робінзона Крузо: надто вже велика дистанція між реальним моряком і вигаданим характером, але ця історія, яка стала відома Дефо, безперечно дала поштовх до створення славетного роману.

Взагалі в тогочасній Англії був великий інтерес до книжок, де розповідалося про різноманітні морські мандри та пригоди. Читачів, певна річ, приваблювали описи невідомих земель, екзотичних народів та звичаїв, але не менш цікавим був для них авантюрний аспект таких розповідей. Дефо враховував популярність подібної літератури і .зовсім не випадково надав життєпису Робінзона Крузо де в чому пригодницький характер.

Називаючи пригоди свого героя "незвичайними та дивовижними", письменник аж ніяк не перебільшував. Навіть самий перелік фактів з біографії Робінзона Крузо здатний справити сильне враження, а тим більше — докладна розповідь. Виходець із пуританської буржуазної родини всупереч волі батька, який мріяв бачити сина юристом,

пускається в море, потім стає купцем-мореплавцем, на два роки потрапляє в неволю до маврів, з ризиком для життя тікає з рабства, чотири роки володіє цукровою плантацією в Бразилії, вирушає в Гвінею по чорних рабів і, нарешті, внаслідок корабельної аварії в океані потрапляє на безлюдний острів, де живе двадцять вісім років, два місяці і дев’ятнадцять днів.

Розповідь у книзі ведеться від першої особи і спершу нагадує спогади: "Я народився 1632 року в порядній сім’ї..." — такими сло-

Цікаво, що англійський історик Р. Л. Мегроц назвав свою книжку про Селкірка, яка вийшла 1939 р., "Справжній Робінзон Крузо". Популярність героя роману Дефо продиктувала дослідникові, так би мовити, зворотний відлік: історична особа стала відомою лише завдяки літературному персонажеві, з яким вона асоціюється.

вами відкривається роман, і мемуарна форма оповіді тривав аж до того моменту в розвитку фабули, коли герой після корабельної аварії опиняється на безлюдному острові. Далі починається "Щоденник" Робінзона Крузо, якид він веде, живучи на острові, а потім знову йдуть спогади.

Вибір такої розповідної манери — мемуарної й щоденникової — був зумовлений не тільки особистим досвідом та літературности-льовими уподобаннями белетриста. Ця манера якнайкраще відповідала новій історико-культурній добі з властивим для неї приматом раціоналістичного начала в мистецтві. Суха, подекуди протокольна оповідь про найнеймовірніші події викликала в читачів довіру, змушувала їх не тільки дивуватися, а й розмірковувати про незвичайну й повчальну долю героя, котрий сприймався не як витвір багатої авторської уяви, а як реальна особа.

В житті Робінзона нічого не відбувається за помахом чарівної палички чи за волею божественних сил. Цілком реальні обставини

обумовлюють його пригоди й поневіряння, аж поки він потрапляв на острів, а далі… Далі господарем своєї власної долі стає він сам і тільки він сам.

Епос відлюдного життя героя на острові поставлений автором в чіткі економічні рамки: для того, щоб вижити, Робінзон Крузо повинен ігалагодити своє, власне кажучи, патріархальне господарство. Про цей бік його життя найкраще сказав Карл Маркс у "Капіталі": "…Тому що політична економія любить робінзонади, то уявімо собі насамперед Робінзона на його острові. Хоч який скромний він у своїх звичках, він все ж повинен задовольняти різноманітні потреби і тому повинен виконувати різнорідні корисні роботи: робити знаряддя, виготовляти меблі, приручати ламу, ловити рибу, полювати і т. д. (…) Незважаючи на різноманітність ного продуктивних функцій, він знає, що всі вони є лише різні форми діяльності того самого Робінзона, отже, лише різні види людської праці. Необхідність змушує його точно розподіляти свій робочий час… Більше чи менше місце забере в його сукупній діяльності та чи інша функція, це залежить від того, більше чи менше труднощів доведеться йому подолати для досягнення даного корисного ефекту. Досвід учить його цьому…"{82}

Хоча Крузо живе в сімнадцятому сторіччі (він народився в 1632 році, вперше піднявся на борт корабля в 1651, потрапив па острів у 1659, повернувся до Англії в 1687 році), за своєю вдачею й світосприйняттям він скоріше сучасник письменника. Належність героя до ранньої буржуазної доби дається взнаки на різних етапах його життя: у виявленому ще замолоду нахилу до морських

мандрів, у перевазі, відданій купецькому заняттю перед кар’єрою юриста, в його поступовому обживанні острова тощо.

Привертаючи увагу читача до внутрішнього світу свого героя, Дефо наділяє його й прикметами ранньопросвітницької свідомості. Справді, живучи на острові, Робінзон мобілізує все своє знання про природу, вивчав не лише ремесла, а й закономірності кліматичних змін, перебіг

пір року тощо. Чи не понад усе цінує він результати діяльності людського розуму. "…Тут маю зауважити, — ділиться своїми роздумами Робінзон, — що розум є основа й джерело математики, а тому, визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них правильні уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла…"

Долаючи труднощі, які виникають на кожному кроці, Робінзон поповнює свої знання про довколишній світ, глибоко усвідомлює значення праці в житті людини. Він дивується, що люди часто майже не замислюються над тим, як багато треба докласти зусиль, щоб одержати "звичайний шматок хліба"-; його самого змусили задуматися над цим питанням виняткові життєві обставини. А скільки розчарувань завдають йому тривалі, нелегкі і зрештою невдалі спроби зробити човен і спустити його на воду! Як важко дається йому нехитре, здавалося б, уміння нагострити сокиру; за цією роботою змучений трудівник думає, що, мабуть, жоден державний діяч, сушачи голову над важливим політичним питанням, і жоден суддя, вирішуючи питання про життя або смерть людини, не витрачав стільки розумової енергії, скільки витратив він, ,щоб розв’язати таке просте завдання.

Хоч це може здатися й парадоксальним, але якраз самотнє шиття вчить Робінзона цінувати людське спілкування, радощів якого він був позбавлений багато років. Правда, він не на жарт лякається, побачивши на шістнадцятому році самоти людський слід, а на двадцять третьому році — живих дикунів-людоїдів. Але водночас він і сумує за людиною-співрозмовником, людиною-дру-гом. Цей сум певною мірою знаходить вихід у його ставленні до П’ятниці: визволений дикун стає не тільки слугою, а й учнем та другом Робінзона.

Взагалі моральний аспект життєвої історії Робінзона Крузо не менш важливий і цікавий, ніж економічний; більше того — обидва ці аспекти тісно взаємопов’язані, невіддільні один від одного. Духовне життя Крузо на острові, звичайно ж, аж ніяк не зводиться до молитов та читання Біблії — єдиної книжки, яка є в нього. Ясна річ, герой Дефо змальований

як людина свого часу і звертання в думках до всевишнього для нього цілком природне, але, як тонко зауважив К. Маркс, молитву Робінзон вважав за відпочинок. Проте головним змістом і основою його існування

є напружена праця. Це підтверджуєтьея таким яскравим прикладом. Перша поява стеблинок злакових рослин біля житла спершу здається бідолашному остров’янину виявом божественної турботи й щедрості. Коли ж він згадує, що свого часу висипав тут з мішка рештки пташиного корму, то зрозумів, що все відбулося природним шляхом, і його вдячність провидінню "значно охолола".

Важливо відзначити, що в жорстокій боротьбі із стихіями Робінзон не втрачав поняття про совість, співчуття, людяність. Останнє виявилось і в ставленні до П’ятниці та його батька, до визволеного іспанця, в активному неприйнятті дикунського насилля, в діях і навіть у роздумах героя. Так, готуючись до оборони від можливого нападу дикунів, він, добре розміркувавши, доходить висновку, що дикуни — теж люди і що вони "не більші вбивці, ніж ті християни, які вбивають полонених на війні або — як іще частіше буває — нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і здався".

Виступивши ще в 1702 р. своїм памфлетом "Як найшвидше розправитися з дисентерами" на захист віротерпимості, Дефо і в "Робінзонові" загострює цю проблему. Дивлячись на своїх "підданих" (П’ятницю з батьком та іспанця), Крузо зауважує, що серед них є один язичник-людоїд, один протестант і один католик, а потім не без гордості робить висновок: "Я допускав у своїх володіннях цілковиту свободу совісті". Процитована фраза мала змусити сучасників критично глянути на суспільство їхнього часу, коли свобода совісті для багатьох європейських народів була лише мрією.

При очевидній моногеройності роману (принаймні в більшій його частині) письменникові вдалося уникнути повної апології свого героя. Характер Робінзона зітканий з багатьох протиріч. Працелюбність, допитливість і сумлінність чудово вживаються з утилітаризмом і

буржуазною діловитістю. Досить згадати, як віп продає викрадений у мавріе баркас, звірині шкури й.навіть хлопчика Ксурі португальському капітанові, а згодом хазяйнує на власній цукровій плантації, володіє негром-невільником і вррушав до берегів Гвінеї по дешеву робочу силу — рабів. Живучи на острові, він поступово починає дивитися на нього як на своє володіння, відчуваючи себе "необмеженим володарем і законодавцем", а згодом повертається на "свій" острів як повноправний господар.

Показовим є й випадок з грішми на затонулому кораблі — епізод, який став хрестоматійним. Крузо1 розуміє, що па безлюдному острові гроші перетворюються на непотрібний мотлох, але інерція буржуазного мислення виявляється до абсурдного сильною, і Він забирає гроші з собою. І в цьому, і в інших випадках Робінзон діє як людина свого часу, і заслуга Дефо полягала в

тому, що він точно виписав життєво активний характер, породже-пий і зумовлений цілком певного історичною добою.

Вибраний прозаїком метод сухої мемуарно-щоденникової розповіді виявився напрочуд вдалою формою для втілення сміливого художнього домислу. Як з’ясували пізніші коментатори, романіст міг допускати дрібні неточності в географії й зоогеографії, але в головному — в зображенні реального характеру людини, що потрапила у виняткові обставини, він досягнув максимальної художньої переконливості. Його настанову на життєву вірогідність витримано від початку до кінця твору з неабиякою послідовністю.

Значну роль в поетиці роману та в його естетичному впливові на читача відіграє гіперболізація. Хіба не гіперболічний строк перебування героя на острові? Та й сам перебіг часу на острові, кількість тижнів, місяців і навіть років, потрібних Робінзонові, щоб викопати ті чи інші роботи, — все це приголомшує своєю незвичною масштабністю. Але письменник нібито й не намагається вразити нашу уяву. Навпаки, про все в романі розповідається спокійно й неквапно. Найнеможливіші події

обставляються безліччю вірогідних подробиць. Життя, вигадане й неймовірне, зображується у формах самої реальності.

Водночас у книжці приховано живе й алегоричне начало. Історія Робінзона Крузо з усіма її перипетіями може бути сприйнята як розгорнута, обросла багатьма подробицями притча про Людину, про її зіткнення з природою, про її боротібу за життя, про фізичну, інтелектуальну й моральну стійкість.

Притча ця не позбавлена філософського змісту. Робінзон Крузо був першою "природною людиною" у великій європейській літературі доби Просвітництва, тобто людиною, вирваною із звич-кого соціального оточення і поставленою в цілком природні, не обмежені дією будь-яких соціальних інститутів умови. Мине кілька десятиріч, і великий французький мислитель Жан-Жак Руссо у своїх працях теоретично розробить концепцію "природної людини", протиставивши її "людині суспільній", позбавленій внутрішньої свободи й закріпаченій несправедливими соціальними законами та кастовими передсудами. Думка художня, отже, давала поштовх думці теоретичній, але такою вже була специфіка цієї філософічної епохи, коли мислитель і митець часто-густо уживалися в одній особі, коли філософія і художня творчість розвивались у тісному взаємозв’язку.

* * *

Справді нечуваний успіх першого роману надихнув Дефо на продовження історії Крузо. В серпні того ж 1719 року вийшли в світ "Дальші пригоди Робінзона Крузо", а через рік — "Серйозні роздуми Робінзопа Крузо протягом його життя та дивовижних пригод", своєрідний зпід напучень і повчальних максим. Обом продовженням, особливо останньому, не судилося довге життя, і сьогодні ними цікавляться здебільшого історики літератури. А тим часом перша книжка, яка давно вже стала класикою, й далі завойовує уми та серця численних читачів у всьому світі.

Правда, ранній успіх у масового любителя літератури дуже контрастував із ставленням до Дефо великих англійських нисьмен-пиків того часу. Александр Поуп висміяв Дефо у своїй сатиричній поемі "Дунсіада"; Джонатан Свіфт різко відгукнувся про нього і навіть у дечому пародіював "Робінзона Крузо" в своєму сатиричному романі "Мандри Гуллівера"; завжди вдячний своїм учителям і попередникам, Генрі Філдінг жодного разу не згадав імені Дефо. Але той самий А. Поуп. написав одного разу, що "перша частина "Робінзона Крузо" гарна"; Дж. Свіфт, пародіюючи книжку, тим самим поставився до неї як до помітного явища в літературі; С. Річардсон і Г. Філдінг об’єктивно (це доведено пізнішими дослідженнями) багато чим завдячували Дефо — основоположникові нового англійського роману. Це був справді новий роман. Творець "Робінзона Крузо", поставивши в центр зображеного ним світу цілком реальну людину, надав історії свого героя епічного масштабу, зміг побачити в його діяльності великий зміст і навіть героїку.

В континентальній Європі Дефо швидко здобув широку популярність, а його роман породив величезну кількість "робінзонад". У різних країнах Європи з’являлись книжки з однотипними словосполученнями в назвах: "німецький робінзон", "шотландський робінзон", "французький робінзон" тощо. Великою популярністю, наприклад, користувалася і виходила, в перекладі багатьма мовами книЖка Пітера Лонгвіля "Пустельник, або Неповторні й дивовижні пригоди пана Філіпа Кворла, англійця", яка належала до того ж розряду так званих "уявних мандрівок". Різний вік судився цим книжкам, ало жодна з них за ідейно-художньою значимістю не могла стати врівень із першозразком.

ІЗ найбільших умів доби Просвітництва Жан-Жак Руссо перший високо оцінив талановите творіння Дефо: у третій книжці педагогічного роману "Еміль, або Про виховання" він виділив чільне місце на невеликій книжковій полиці свого вихованця "Робінзонові Крузо" — цьому, за словами Руссо, "найвдалішому трактатові про природне виховання".

Відтоді книжка Дефо вважається прекрасним і корисним читанням для підлітків. Але "Робінзон Крузо" не тільки дитяча книжка. Ненав’язливий, схований за пригодницькою фабульною основою авторський дидактизм здатний впливати на читачів будь-якого віку.

У містифікаторській "передмові видавця" до книжки Даніель Дефо твердив, що історія ця нібито написана самим Робінзоном Крузо для того, щоб "віддати належне мудрості Провидіння". Нема підстав сумніватися в щирості Дефо, який визначив таким чином головну мету свого творіння. Але об’єктивне звучання творів, тим більше — в подальші епохи, далеко не завжди збігається з суб’єктивними намірами й деклараціями авторів. Насправді автор "Робінзона Крузо" віддав належне розуму, волі й працьовитості Людини, яка перемагає в нелегкій, боротьбі з відчаєм і зневірою.

Життєстверджуючий пафос роману Дефо виявився співзвучним не тільки читачам епохи Просвітництва. Історія сприйняття цієї чудової книжки в XIX–XX сторіччях не менш показова. Давно забуті численні наслідування "Робінзонові Крузо", злі пасквілі й невдалі пародії на нього. А книжка й досі цікавить читача, наснажуючи його життєвою активністю, наполегливістю й любов’ю до праці. Навіть у тяжкі для світу часи, коли, здавалося б, нелегко було встояти перед натиском страху й відчаю, "Робінзон "Крузо" був серед тих гуманістичних у своїй основі книжок, які змушували людство повірити в себе, у власні сили, в непереможність здорового глузду.

Давно переступивши через усі національні й державні кордони, перший і найкращий роман Д. Дефо витримав найважче для творів мистецтва випробування — випробування часом.

М. СОКОЛЯНСЬКИЙ

comments

Коментарі

Роман Д. Дефо під назвою "Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, розказані ним самим" був опублікований в Лондоні 23 квітня 1719 р. і розійшовся блискавично. Друге видання з’явилося в травні того ж року й було розпродане так само швидко. Величезний успіх твору спонукав Дефо написати його продовження. Друга частина роману "Дальші пригоди Робінзона Крузо..." вийшла разом з четвертим виданням першої в серпні 1719 р. і теж привернула до себе увагу. Третя, остання частина роману "Серйозні роздуми Робінзона Крузо..." вийшла друком 1720 р. і через свій надмірний пуританський дидактизм успіху не мала. Згодом "Робінзон Крузо" був перекладений багатьма мовами світу і дуже скоро став однією з найпопулярніших книжок для дорослих і для дітей.

Роман Дефо .був добре відомий українським письменникам XIX ст., зокрема Т. Г. Шевченкові, про що свідчить його малюнок "Робінзон Крузо" (1856). Проте український читач уперше познайомився з твором Дефо в скороченому переказі Б. Грінченка. Перше його видання під заголовком "Робінзон. Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував і як він на острові серед моря жив. Записав Б. Чайченко" було опубліковано 1891 р. в Києві. 1894 р. в Чернігові вийшло друге видання переказу. Таким же скороченим переказом першої частини роману Дефо була книжка А. Павенцського "Пригоди Робінзона Крузо" (1-е видання — Львів, 1900; 2-е, трохи розширене, — там же, 1906). Ближчим до оригіналу перших двох частин роману був переклад К. Малицької (Львів, 1903), але й він, як і перші радянські переклади "Робінзона Крузо" на Україні (Г. Орлівни, К., 1927, Е. Збарської, К, 1929, та ін.), не позбавлений серйозних вад.

Перший повноцінний переклад двох частин "Робінзона Крузо" українською мовою був опублікований під редакцією В. Державіна 1938 р. (К., ДВУ), 1965 р. цей переклад було перевидано. До нового українського видання твору Дефо ввійшла найбільш вагома перша

частина роману, насичена гуманістичним пафосом праці та творчих можливостей людини.

Б. Буніч-Ремізов

1

Йорк — місто на північному сході Англії.

2

Бремен — портове місто на північному заході Німеччини, в XVII–XVIII ст. — центр торгівлі з Англією та її колоніями.

3

Гулль (Галл) — портове місто на східному узбережжі Англії, що пов’язувало центральні райони країни з північною частиною Європи.

4

Крейцнер..., Крузо... — Справа не лише в нівеченні іншомовних слів: німецьке "крейцен" і англійське "круз" (у вимові початку XVII ст.) означають одне й те саме — "хрестити". У Дефо був товариш юності на прізвище Крузо, чия родина на своєму гербі мала латинський девіз: sub cruce (під хрестом).

5

...у Фландрії в англійському піхотному полку... — За трактатом 1657 р. Англія повинна була надати шість тисяч солдатів та частину свого флоту для боротьби проти Фландрії, яка тоді належала Іспанії.

6

Локгарт Вільям (1621–1676) — англійський дипломат і військовий діяч; 1658 р. керував битвою під Дюнкерком — містом на березі Північного моря — і розгромив іспанський флот, який стояв там.

7

…і навіть мудрець… — Ідеться про біблійного царя Соломона. У Книзі Притч Соломонових сказано: "Не дай мені ані бідності, ані багатства" (XXX, 8).

8

…не брати участі в Нідерландській війні… — Мова йде про війну між Англією та Нідерландами 1652—1654 рр. Дефо помиляється: оскільки Робінзон 1651 р. покинув Англію, то він не міг знати про цю війну; так само батько не міг нагадувати Робінзонові про смерть його старшого брата в битві під Дюнкерком, яка відбулася 1658 р., тобто через сім років після від’їзду Робінзона.

9

Гамбер — річка на сході Англії, в гирлі її розташоване місто Гулль.

10

…мов той блудний син… — Мається на увазі євангельська притча про юнака, який проти батькової волі пустився в мандри, але потім, розкаявшись, повернувся додому, де його зустріли з великою радістю.

11

Ньюкасл — велике старовинне місто на північному сході Англії, на березі річки Тайн, поблизу моря.

12

Ярмутський рейд — Ярмут — морський порт на півночі Англії.

13

Тим часом розходився страшний шторм — В цьому змалюванні шторму відбилися власні спогади письменника про лютий ураган, який пронісся над південною Англією в листопаді 1703 р. Наступного року Дефо видав книжку під назвою "Буря, або Зібрання найвизначніших нещасливих випадків, що сталися як на морі, так і на суші під час недавньої страшної бурі".

14

Вінтертон-Несс (мис Вінтертон) — Знаходиться на північному узбережжі Англії, на ньому стоїть згаданий нижче Вінтертонський маяк.

15

Кромер — приморське місто в північно-східній Англії.

16

…заколов би для мене відгодоване теля… — Робінзон має на увазі вже згадувану притчу про блудного сина.

17

…як фарсійський корабель через Йону — Йдеться про біблійну легенду з Книги Пророка Йони, відому кожному морякові тих часів. Усупереч господньому велінню пророк Йона сів на корабель, який ішов у місто Фарсіс. Та коли знялася велика буря, Йона, розуміючи, що де кара йому від бога, попросив моряків кинути його в море.

18

…як по-простому висловлюються наші моряки, "у рейс до Гвінеї" — Під Гвінеєю європейці розуміли тоді весь західний берег Африки. А моряки називали ще так плавання, метою якого було добути чорношкірих рабів.

19

Сале (нині Рабат-Сале) — порт на атлантичному березі Марокко в північно-західній Африці, в XVII ст. — славнозвісне піратське кубло.

20

…у глиб країни до султанового двору…— У XVII ст. в Марокко правила династія мусульманських султанів — Саадинів; їхньою резиденцією було місто Мекнес. Дефо, змальовуючи дворічне перебування Робінзона в полоні у Сале, користувався добре відомою йому книгою Джона Огілбі (1600–1676) "Африка" (1670).

21

…жодного невільника англійця, ірландця чи шотландця… — Суперечність: далі згадується корабельний тесляр, невільник-англієць.

22

…з хлопцем — Мареском… — Італійське слово Maresco означає корабельного учня, юнгу. В деяких виданнях роману 1719 р. надруковано Moresco, що означає "молодий мавр", або "моріск" — тобто нащадок мавpів-мусульман, силоміць обернених у християнство іспанськими королями, а потім вигнаних із Іспанії в міста Північної Африки. З тексту роману неясно, чи цей Мареско і хлопчик, який далі називається Ксурі, одна й та сама особа.

23

У сторожовій вежі біля входу до гавані… — Про вежу, яка справді стояла біля входу до гавані міста Сале, Дефо міг узнати з вищезгаданої книги Дж. Огілбі.

24

…якого звали Ксурі… — Ім’я це походить від арабського "ксар", що означає острівець обробленої землі посеред пустелі чи кам’янистих плато. Це слово в такому значенні і зараз вживається в Марокко та Тунісі. Дефо міг запозичити його в якогось відомого йому опису Африки.

25

Гамбія — річка в Західній Африці, впадає до Атлантичного океану.

26

…ми бачили людей, що стояли на березі… — Опис негритянських племен атлантичного узбережжя багато в чому збігається з тим, що сказано про них у книзі Дж. Огілбі.

27

Восьмерик — іспанська срібна монета, дуже поширена в міжнародній торгівлі XVIII ст., вартістю у вісім реалів — звідси її назва (реал — грошова одиниця, яка теж була в обігу в Бразилії).

28

Дукат — золота монета, вперше з’явилася у Венеції наприкінці XIII ст.; згодом була розповсюджена по багатьох країнах Європи. Тут мається на увазі нідерландський дукат.

29

"Інхеніо" — Правильно енженьо (engenho) — так у Бразилії навивають цукровий завод з плантацією цукрової тростини. Бразільський вираз "сеньйор де енженьо" означає "поміщик".

30

Сан-Сальвадор — бразільське місто біля входу до бухти Тодос-лос-Сантос.

31

…негрів-невільників для роботи в Бразилії. — Ввезення невільників-негрів на європейських кораблях з Африки до Бразилії почалося наприкінці XVI ст. і тривало аж до кінця XVIII ст. Дефо не був послідовним противником работоргівлі, він тільки виступав проти жорстокого поводження з невільниками.

32

"Асьєнто" — тут: привілей на работоргівлю, який видавався від імені іспанського короля. З 1713 по 1739 р. мала чинність так звана "Угода про асьєнто" між Англією та Іспанією.

33

Мис святого Августина розташований у північній частині Бразилії між Атлантичним океаном та Мексіканською затокою.

34

Фернандо ді Норонья — острів у Атлантичному океані, поблизу берегів Бразилії.

35

Гвіана (нині Гайана) — на той час голландська колонія в Південній Америці біля узбережжя Атлантичного океану.

36

Оріноко — річка в Південній Америці (нині у Венесуелі). Вибір місця дії центральної частини роману пов’язаний з інтересом Дефо до книги англійського авантюриста-мандрівника У. Релі (1552–1618) "Розповідь про велику, багату й прекрасну імперію Гвіану" (1596), де розповідалося про подорож Релі вгору за течією Оріноко та про плани перетворити її береги на британську колонію.

37

Барбадос — острів у Атлантичному океані в групі Антільських (тоді Караїбських) островів.

38

…набив кишені сухарями… — Суперечність: вище сказано, що Робінзон підплив до корабля роздягнутий.

39

"Поклич мене в день журби…" — Цитата з Псалтиря, який входить до Біблії.

40

Касава — тропічна рослина з м’ясистим корінням, яке індіанці Південної Америки розтирають і пресують для одержання їстівного крохмалю.

41

Ліденголлський ринок — старий лондонський ринок. За часів Дефо на ньому торгували битою птицею та дичиною.

42

…і, до речі, пінгвіни. — Помилка Дефо: ці птахи живуть лише в південній півкулі, набагато далі на південь від Робінзонового острова.

43

Пек — дорівнює 9,09 літра.

44

…повісив їх на страх іншим. — За часів Дефо в Англії навіть дрібна крадіжка каралася смертю і трупи повішених злодіїв лишалися на шибеницях.

45

Бушель — дорівнює 36,3 літра.

46

Мешканці Караїбського берега — група індіанських племен Південної Америки, які за часів Дефо жили на території Бразилії та Антільських островів. З розповідей європейських мандрівників (Б. Лас Казас, У. Релі, Дж. Уоррен та ін.) у XVI–XVII ст. виникла легенда про "благородного дикуна", дуже популярна серед просвітителів XVIII ст. П’ятниця, проте, наділений досить реальними. етнографічними рисами.

47

…у самого Соломона під час будування єрусалимського храму. — Мається на увазі біблійна легенда про те, як за наказом царя Соломона рубалися кедри у Лівані й на плотах морем переправлялися до Єрусалима.

48

…як праотець Авраам сказав багатієві… — Тут наведено точну цитату з євангельської притчі (від Луки, XVI, 22–26).

49

…як з пророком Іллею, коли ворони годували його. — В одній з біблійних легенд розповідається про те, як пророкові Іллі, коли він усамітнився за велінням бога, ворони приносили їжу двічі па день.

50

Terra firma — тверда земля, суходіл (латин.).

51

Стоїк — Дефо має на увазі прихильника давньогрецького філософського вчення; стоїки вважали справді мудрим і доброчесним того, хто живе у згоді з природою і не ремствує на долю.

52

…став схожим на Саула… — В Біблії розповідається про царя Саула, який, дізнавшись про наміри філістимлян іти війною на Ізраїль, підняв весь свій народ. Саул пішов до чарівниці, від якої дізнався про свою смерть та загибель Ізраїлю.

53

Ad infinitum — до безконечності (латин.).

54

…він ішов із Буенос-Айреса або з Ріо-де-ла-Плати… — Буенос-Айрес тоді був під колоніальною владою Іспанії. Ла-Плата — річка й затока в Аргентіні.

55

Золоті дублони — іспанська грошова одиниця, поширена також і в іспано-американських колоніях.

56

…перуанським індіанцям до вторгнення в Перу іспанців. — Тобто до 1531–1534 рр., коли індіанське плем’я інків, що мешкало в Перу, не знало європейських грошей.

57

…всі ми лише глина в руках гончаря… — Мається на увазі біблійне порівняння глини в руках гончаря з людиною в руках бога.

58

Трінідад — острів у Карібському морі.

59

Санта-Марта (Сен-Мартен) —острів на крайньому північному сході Малих Антільських островів у Карібському морі.

60

Старий Бенамукі. — Ім’я "доброго духа" вигадане Дефо на підставі співзвуччя з тими іменами духів у караїбів, які він міг знайти в розповідях вищезгаданих мандрівників (Дж. Уоррен та ін.); вони наводять такі імена духів, як "акамбу", "мабойя".

61

...фустик чи так зване "нікарагуанське дерево". — Під назвою "фустик" в Англії було відоме дерево, що росло в Південній Америці та вест-індських колоніях; з нього видобували сильний фарбник яскраво-жовтого кольору. "Нікарагуанським деревом" тоді називали один з різновидів "бразільського дерева", з якого видобували червону фарбу.

62

Берберія — тодішня назва територій Північної Африки.

63

Нова Іспанія — колоніальні володіння іспанців в обох Америках.

64

Згадайте синів Ізраїля... — Мається на увазі біблійна легенда про вихід ізраїльтян з Єгипту.

65

Аліканте — портове місто в південно-східній Іспанії, на узбережжі Середземного моря, центр виноробства.

66

...зачарований острів... чорти або духи... — Цей епізод багато чим нагадує сюжет і окремі сцени останньої драми Шекспіра "Буря", яку Дефо, як свідчить одна з його статей, читав або бачив на сцені.

67

…не потрапили до тієї самої ями, яку викопали іншим. — Натяк на цитату з Біблії: "Хто копає яму, той упаде в неї".

68

Мойдор — португальська золота монета, яка тоді широко вживалася в колоніальній торгівлі.

69

Тахо (порт. Тежо) — річка, що протікає в Іспанії та Португалії. З її гирла, де стоїть Лісабон, починається морський шлях до Бразілії.

70

Крузадо — португальська золота монета, па зворотному боці якої стояв знак хреста, звідки її назва.

71

Йов — герой біблійної легенди, який покірно витерпів усі випробування, послані йому богом, і був за це винагороджений.

72

Старт — мис на східному березі південної Англії, поблизу Брістольської затоки, місце, де часто гинули кораблі.

73

Торбей — англійське узбережжя на північ від Старта.

74

Корунья — портове місто на західному березі Іспанії в Біскайській затоці.

75

Ла-Рошель — французький порт на тій же затоці.

76

Наварра — провінція північної Іспанії в Західних Піренеях, біля кордону з Францією.

77

Памплона — головне місто Наварри.

78

Стара Кастілія — середня частина Іспанії.

79

Фуентеррабія — портове місто в північно-західній Іспанії, па Біскайській затоці.

80

Лангедок — французька провінція, розташована між Середземним морем, Піренеями та річками Гаронною і Роною.

81

…я клацнув незарядженим пістолем коло самого пороху… — В ті часи пістолі, як і рушниці, запалювалися від іскри, що висікалася залізним курком з кременя.